Bilim ve Gelecek Kitaplığı

50 SORUDA

antropoloji

Sibel Özbudun
Gülfem Uysal

Kitap Dizisi 12

3. BASKI

Sibel Özbudun, İstanbul'da doğdu. Lise öğrenimini Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nde tamamlayıp yükseköğrenim için Fransa'ya gitti. Paris VIII ve Paris X Üniversiteleri'nde sosyoloji öğrenimi ve sendikacılık deneyiminin ardından, lisansını İstanbul Ünv. Antropoloji ve Etnoloji Bölümü'nde tamamladı. Uzun süre yayıncılık ve çevirmenlik yaptıktan sonra, lisansüstü öğrenimi için girdiği Hacettepe Ünv. Antropoloji Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı (1995). Doktorasını 2000'de tamamladı; 2005'de doçentlik unvanını aldı. 2010'da Hacettepe Üniversitesi'ndeki görevinden istifa etti. Özbudun halen Yeditepe Ünv. Antropoloji Bölümü ve Ankara Ünv. Latin Amerika Araştırmaları Enstitüsü'nde lisansüstü dersleri vermektedir. İngilizce, Fransızca ve orta düzeyde İspanyolca bilen Özbudun'un çok sayıda yayımlanmış telif ve çeviri eseri bulunmaktadır.

Gülfem Uysal, 1967'de Ankara'da dünyaya geldi. İlköğrenimini Türkiye ve Almanya'da tamamladı. 1984'de lisans eğitimi için Ankara Ünv. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Antropoloji Bölümü'ne girdi, buradaki eğitimini 1988'de bitirdi. Hacettepe Ünv. Antropoloji Bölümü'nde önce yüksek lisans, devamında da doktorasını yaptı. 1992'de aynı bölüme asistan oldu. ABD'de ve Polonya'da biyolojik antropoloji ile ilgili çalışmalara katıldı, sunumlar yaptı. 2004'de VIII. Ulusal Anatomi Kongresi'nde "en iyi sözlü bildiri" ödülü alan Gülfem Uysal, halen Hacettepe Ünv. Antropoloji Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Uysal, Sualtı Araştırmaları Derneği'nde (SAD) 2000-2006 yılları arasında Bilim Kurulu Üyeliği'nde bulunmuştur. Halen, Mağara Araştırma Derneği (MAD) Yönetim Kurulu Üyesi'dir.

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Kitap Dizisi -12

Bilim ve Gelecek Kitaplığı - 25

50 Soruda Kitap Dizisi - 12
50 Soruda Antropoloji

Sibel Özbudun
Gülfem Uysal

© Bu kitabın yayın hakları
7 Renk Basım Yayım ve Filmcilik Ltd. Şti.'ne aittir.

Birinci Baskı: Şubat 2012
Üçüncü Baskı: Mart 2015

ISBN: 978-605-5888-23-7

Dizi Editörü: Nalân Mahsereci

Kapak Tasarımı: Deniz Akkol

Sayfa Tasarımı: Eren Taymaz

Baskı: Kayhan Matbaacılık
Davutpaşa C. Güven Sanayi Sitesi B Blok No: 244
Topkapı - İstanbul Tel: 0212.612 31 85

7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti
Moda C. Zuhal Sk. No: 9/1 Kadıköy-İstanbul
Tel: 0216.349 71 72
http://www.bilimvegelecek.com.tr
e-mail: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

antropoloji

SİBEL ÖZBUDUN
GÜLFEM UYSAL

İÇİNDEKİLER

Sunuş / Nâlan Mahsereci 9

İkinci Baskıya Önsöz 11

Giriş: NİÇİN ve NASIL BİR ANTROPOLOJİ? 15

1. Bölüm
ANTROPOLOJİ NEDİR: TANIMI ve EVRİMİ 19

1) Antropoloji nedir? Neyle uğraşır?
Temel soruları nelerdir? 19
2) Antropoloji bir bilim olarak nasıl biçimlenmiştir? 25
3) Antropolojinin alt-disiplinleri nelerdir? 28
4) Biyolojik antropoloji nedir?
Yardımcı bilim dalları hangileridir? 33

2. Bölüm
BİYOLOJİK ANTROPOLOJİ 37

5) Evrimin mekanizmaları nelerdir? 37
6) "Primat" nedir? Günümüzde,
insan dışındaki yaşayan primatlar hangileridir? 41
7) İnsan evriminin önemli evrelerini oluşturan
başlıca fosil primatlar nelerdir? 46
8) Paleodemografi nedir? 50
9) Kazı yöntem ve teknikleri nelerdir? 53
10) İskelette yaş ve cinsiyet tayini nasıl yapılır? 57
11) Adli antropoloji nedir? 61
12) Paleopatoloji nedir? 64
13) "İlk sanatçılar" kimlerdir?
Hangi eserleri meydana getirmişlerdir? 68

3. Bölüm
SOSYAL-KÜLTÜREL ANTROPOLOJİ:
KAVRAM, KURAM ve ARAÇLAR 75

14) Sosyal-kültürel antropolojide
"kültür" kavramının yeri ve önemi nedir? 75
15) Alan araştırması nedir? Nasıl yapılır? 80
16) Sosyal/kültürel antropolojide
belli başlı kuramlar nelerdir? 85
17) Antropolojide 2. Dünya Savaşı sonrası
belli başlı gelişmeler nelerdir? 90

4. Bölüm
İKTİSADİ ANTROPOLOJİ 97

18) İktisadi antropoloji nedir? Neyle uğraşır? Antropologlar "iktisadi faaliyetler", "üretim süreçleri" vb. kavramlardansa neden "geçim örüntüleri" terimini yeğlemektedir? 97
19) Avcı-toplayıcı toplumlar geçimlerini nasıl sağlar, nasıl yaşarlar? 100
20) Küçük ölçekli tarımcılık (hortikültür) nasıl bir geçim örüntüsüdür? Hortikültüralistler nasıl yaşarlar? 105
21) Çobanlık nasıl bir geçim örüntüsüdür? Çoban topluluklar nasıl yaşar? 108
22) Bir geçim örüntüsü ve yaşam tarzı olarak köylülük ve köylü tarımcılığının başlıca özellikleri nelerdir? Köylü tarımı ya da geniş-ölçekli tarım (agrikültür) küçük ölçekli tarımdan (hortikültür) nasıl ayırt edilir? 111
23) "Mülkiyet" kavramı her kültürde aynı anlama mı gelmektedir? "Mübadele" ne demektir? Kaç tip mübadele vardır? 115
24) Potlach nedir? Nasıl açıklanır? 119

5. Bölüm
SİYASAL ANTROPOLOJİ 123

25) Siyasal antropoloji nedir? Neyle ilgilenir? 123
26) Takımlar nasıl örgütlenmelerdir? Hangi geçim örüntüleriyle ilişkilidir? Belli başlı özellikleri nelerdir? 127
27) Kabile nedir? Kabile örgütlenmesi hangi geçim örüntülerinde yaygındır? Kabile toplumlarında başlıca denetim mekanizmaları nelerdir? 130
28) "Şeflik" nedir? Hangi toplumsal denetim mekanizmalarını içerir? Kabile toplumları ve devletlerle paylaştıkları ve ayrıldıkları özellikler nelerdir? 135
29) Devlet nedir? Devletler, şefliklerden nasıl ayırt edilmektedir? Devletin başlıca işlevleri nelerdir? Devletin biçimlenişine dair belli başlı kuramlar hangileridir? 138
30) "Sanayi Devrimi" dünya yüzünde ne gibi değişimlere yol açtı? Sömürgecilik nedir? "Dünya sistemi" nedir? 142

6. Bölüm
AİLE ve AKRABALIK 147

31) Antropologlar akrabalık ilişkilerini neden önemser? Akrabalık antropoloji literatüründe nasıl ele alınagelmiştir? 147
32) Evlilik nedir? Evrensel bir evlilik tanımı yapmak mümkün müdür? Evliliğin işlevleri nelerdir? 150
33) Ensest tabusu nedir? Antropolojik önemi nedir? "İçevlilik" ve "dışevlilik" kavramları ne anlama gelmektedir? 154
34) Antropolojide evlilik ve ailenin farklı biçimleri nelerdir? 157

7. Bölüm
ANTROPOLOJİ ve TOPLUMSAL CİNSİYET 163

35) Toplumsal cinsiyet nedir? Antropolojide toplumsal cinsiyete ilişkin başlıca tartışmalar nelerdir? Feminist antropolojinin başlıca tezleri nelerdir? 163
36) Avcı-toplayıcılarda, çoban toplumlarda ve tarımcılarda cinsiyet rolleri nasıl biçimlenmiştir? 167

8. Bölüm
DİN ANTROPOLOJİSİ 171

37) Din antropolojisi nedir? Bir din antropolojisine neden gerek duyulur? Din antropolojisinin din sosyolojisi, ilahiyat, din psikolojisi vb. dinle ilgili diğer sosyal bilim alanlarından farkları nelerdir? 171
38) Din nasıl tanımlanır? Evrensel bir din tanımı mümkün müdür? 175
39) Dinin kökenini saptamak mümkün müdür? Bu konudaki başlıca kuramlar nelerdir? 179
40) Büyü nedir? Antropolojide büyü nasıl ele alınır? Din ile büyü arasındaki benzerlik ve farklılıklar nelerdir? Sihir (sorcery) ve cadılık (witchcraft) nedir? 182
41) Ayin nedir? Antropolojide nasıl ele alınmaktadır? Ayin ile diğer performans sanatları arasındaki benzerlik ve farklar nelerdir? "Geçiş ayinleri" ne demektir? Nasıl açıklanır? 186
42) Mitos nedir? Antropoloji literatüründe nasıl değerlendirilegelmişlerdir? Claude Lévi-Strauss'un yapısal mitos analizinin anahatları nelerdir? 190
43) Din her zaman bir istikrar unsuru mudur? Toplumsal değişme ile ilişkilendirilebilir mi? 195

9. Bölüm
LİNGÜİSTİK ANTROPOLOJİ 199

44) Dil ile kültür arasında yakın ilişki olduğundan söz edilir. Antropoloji bu ilişkiyi nasıl tanımlar? Lingüistik antropoloji nelerle uğraşır? **199**

10. Bölüm
UYGULAMALI ANTROPOLOJİ 205

45) Uygulamalı antropoloji nedir? Günümüzün uygulamalı antropolojisiyle sömürgeci dönemin "pratik antropoloji"si arasında ne fark vardır? Günümüzde antropolojinin başlıca uygulama alanları nelerdir? **205**

11. Bölüm
KÜRESELLEŞME ve ANTROPOLOJİ 211

46) Antropolojinin odağına "yerel"i yerleştirdiğini, bir bakıma "Batılı-olmayan"ın, "yerel"in bilimi olduğunu gördük. Bu durumda, küreselleşme süreçleri, antropolojiyi nasıl etkilemektedir? **211**
47) Kültürel temasların yoğunlaşması, ne gibi sonuçlara yol açmaktadır? **215**
48) Bugün dünyada yaygın biçimde ortaya çıkan etnik çatışmalar ve ırkçılık sorunları nasıl açıklanabilir? **219**
49) Antropoloji literatüründe "yoksulluk" üzerine çalışmalar var mıdır? "Yoksulluğun etnikleşmesi" ne demektir? "Yoksulluk kültürü" nedir? **223**

12. Bölüm
TÜRKİYE'DE ANTROPOLOJİ 227

50) Türkiye'de antropoloji çalışmaları ne durumdadır? Tarihçesi nasıldır? **227**

Sunuş

"50 Soruda" dizisinin 12. kitabı olan *50 Soruda Antropoloji*, antropolojiyi, fiziksel-biyolojik ve sosyal-kültürel boyutlarını kapsayan bir tamlıkla ele alıyor. Antropoloji üzerine genel bilgi edinmek isteyen okurlarını doyuracağını düşündüğümüz kitap, ileri okumaları hedefleyen okurları için de sağlam bir temel oluşturmaya yarayacaktır.

Elinizde bir örneğini tutmakta olduğunuz "50 Soruda" dizisi, bilimin ve felsefenin temel kuramlarını ve alanlarını konu edinen, Türkiyeli bilim insanlarının kaleme aldığı popüler bilim kitaplarından oluşuyor. Bu kitaplar, bilimin, anlaşılmaz, karmaşık, hayattan kopuk, soğuk, kuru ve teknolojiye indirgenmiş bir bilgi yığını olmadığını; tam tersine, evreni, doğayı, toplumu ve insanı anlamak için doğru anahtarlar sunan; bilme, öğrenme coşkusu uyandıran; en güvenilir bilgi kaynağı olduğunu ve sağlam bir düşünme yöntemi kazandırdığını gösterebilmeyi hedefliyorlar.

Bir aydınlanma hizmeti olarak tasarladığımız "50 Soruda" dizisinde yayımlanmış kitapların listesine, elinizdeki kitabın arka kapak içinden ulaşabilirsiniz.

Herkese bilim!

Nalân Mahsereci

2. Baskıya Önsöz

50 Soruda Antropoloji'nin ilk baskısı, Şubat 2012'de yapılmıştı. Bu baskı, Kasım 2012'de, İstanbul Kitap Fuarı sırasında tükendi... Ve yayıncımız, yılı çıkmadan, yeni baskı için çaldı kapımızı.

Ne yalan söyleyeyim; Türkiye gibi okuma alışkanlığının bir hayli "gevşek" olduğu bir ülkede, büyük reklam kampanyalarına konu olmayan, hele ki bilimsel -dahası, antropoloji gibi Türkiyeli okurun ilgi ufkunun oldukça uzağında bir konuda kaleme alınmış- telif bir çalışmanın bir yıldan kısa bir süre içinde baskısı tükenecek kadar ilgi görmesi, yaptığımız işe bağlılığımızı arttıran bir motivasyon oldu bizim için.

Öyle anlaşılıyor ki antropoloji, bu ülkenin genç okurlarının ilgi alanının giderek merkezine yerleşiyor -bunu görmek sevindirici.

Öncelikle, kişisel deneyimlerimiz açısından sevindirici: Bu kitabın yazarlarından biri, 1970'li yılların sonlarında öğrenimini gördüğü "antropoloji"nin "ne" olduğunu çevresindekilere (bunlara aynı üniversitede okuyan arkadaşları da dahildi) anlatmakta çektiği güçlüğü dünmüş gibi anımsar hâlâ...

Aslına bakarsanız, bu ülkede antropolojiye karşı yakın geçmişe dek süregelen kayıtsızlığın rastlantısal olduğu kanısında değilim. Cumhuriyet rejiminin tahkimat yıllarına

denk düşen 1920'lerin sonları ile 30'lu yıllarda disiplin -özellikle de fizik antropoloji, "resmi" olarak, "en yüksek" katlarda itibar görmekteydi. Öyle ki, daha 1925'te Türkiye'de bir "Antropoloji Tetkikat Merkezi" kurulmuş, Genç Cumhuriyet, yurtdışına burslu olarak gönderdiği öğrenciler arasına antropoloji öğrenimi görmek isteyenleri de dahil etmekten kaçınmamıştı...

Evet, antropoloji Genç Cumhuriyetin "ulus-oluşturucu" paradigmasıdır. Ancak günümüz antropologlarınca anlaşıldığı üzere insan çeşitliliğini bir zenginlik kaynağı olarak gören, meşru sayan ve "bu haliyle" inceleyen bir disiplindense, 1930'ların Türk(iye) antropolojisi, "tefrik edici", ve "ulus"u "biricikleştirici" bir disiplin olarak kurgulanmıştı. Ve Erken Cumhuriyet antropologları -arkeologlar ve tarihçilerle birlikte- çabalarını "Türk ırkı"nın "ezelden-ebede uzanan" varlığını ve "uygarlık kurucu misyonu"nu kanıtlamada yoğunlaştırmışlardır.

2. Dünya Savaşı öncesi, Cumhuriyet rejiminin oldukça yakın ilişkiler kurduğu Üçüncü Reich'tan yayılan "ırkçı" doktrinlere kolayca eklemlenebilecek bir söylem... Öyle gözüküyor ki kişinin "Türk ırkı"ndan olduğunu kanıtlamak üzere kafatasını ölçme "fantezisi" kimi ırkçı-milliyetçi çevrelerde hâlâ gözde bir "hobi".(*)

Ucu ırkçılığa açık bir milliyetçiliğe böylesine angaje oluşun, Nazi Almanyası'nın savaş sonrasında çökmesiyle birlikte, bu ülkede antropolojinin de marjinalize olmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Bir bakıma, sömürgeciliğin tasfiyesinin ardından "*lebensraum*"unu yitiren Batı (özellikle de Britanya) antropolojisinin girdiği açmazın bir benzerini yaşamıştır Türkiye antropolojisi.

Ne ki, Türkiye'de antropolojinin, Batı Avrupa antropolojisinde 1960'lı yılların sonlarında girilen özeleştiri sü-

---

* Geçtiğimiz günlerde Cizre'de tanıştığım bir genç öğretmen, Orta Anadolu'daki üniversitelerden birinde öğrenim görürken bir hocasının (profesör!) öğrencilerinin kafataslarını ölçmekten nasıl eksantrik bir haz aldığını anlattı bana...

recinden geçtiği pek söylenemez. Örneğin Talal Asad'ın editörlüğünü üstlendiği *Anthropology and the Colonial Encounter* (*) (1973) tarzı bir özeleştiri girişimi için, antropoloji konusundaki bilgi birikimi oldukça tartışmalı genç bir siyasetbilimci/tarihçinin, Nazan Maksudyan'ın *Türklüğü Ölçmek*'ini(**) (2005) beklemek gerekecekti. Bu yapıtın antropoloji çevrelerinde, örneğin Asad'ın derlemesinin Batı antropolojisinde yarattığı etkiyle karşılaştırılabilir bir etkiye yol açtığını söylemek de zor...

Yine de, Türkiye antropolojisinin, 1930'lu yıllarında saplandığı açmazlardan ders almış olarak yeniden su yüzüne çıkmakta olduğunu gösteren emareleri görmezden gelemeyiz. Üniversitelerde birbiri ardı sıra açılan lisans programları; ülkenin dört bir yanında, cezaevlerinden futbol maçlarına, dengbejlerden konar-göçerlere, Kürtlerden Romanlara, kentsel dönüşümden HES karşıtı köylü mücadelelerine, faili meçhullerden çocuk işçilere, güncel sorunları kendine mesele edinip çalışmalarını yürüten genç araştırmacıların varlığı, bu durumun sevindirici kanıtı...

Üstelik bu kez bu topraklarda yeşermekte olan antropoloji, önceli gibi iktidar söyleminin geçerliliğini kanıtlamaya kendini adamış bir disiplin olarak biçimlenmiyor. Daha çok madunların, ezilenlerin, dışlanmışların yanında yer alıp, onlara ses vermeyi görev edinen bir anlayış hâkim, bu yeni yeşeren ortamda.

Bu, insanı şevklendiren bir gelişme... Bu ülkede kültürel çeşitliliğin ve farklı yaşam tarzları/dünya görüşlerinin tehdit değil de zenginlik kaynağı sayılacağı bir ortamın biçimlenişinde, yeni antropolog/sosyal bilimci kuşaklarının yapacağı katkının düşüncesi, bizleri heyecanlandırıyor...

* * *

Antropoloji, hiç kuşku yok ki 50 soruda tüketilebilecek bir konu değil. Zaten bu sorular -ve yanıtları- da bir

---

* Bu kitabın Türkçesi için bkz. T. Asad, *Antropoloji ve Sömürgecilik*, Ankara: Ütopya Yayınları, 2008.

** Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek, Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2005.

"Giriş" mahiyetinde hazırlandı. Dahası, vurgulamak gerek, yanıtlar da soruları hiçbir şekilde tüketmiyor. Tersine, okurların ve konuya ilgili duyanların çoğaltmasına, derinleştirmesine açık, yeni kapıları aralıyorlar yalnızca.

50 Soruda Antropoloji'nin ilk baskısının kısa sürede tükenmesine yol açan ilgi, okurun bu görevi üstlendiğini gösteriyor.

Başta bu ortak çalışmadan ilgisini esirgemeyen okurlar olmak üzere, antropoloji başlığını diziye dahil eden Bilim ve Gelecek Kitaplığı'na ve kitabın yayına hazırlanmasında, okurlarıyla buluşmasında emeği geçen herkese, sevgili meslektaşım Dr. Gülfem Uysal ile birlikte teşekkürü borç biliyoruz.

Dr. Sibel Özbudun
Balgat, 20 Aralık 2012

Giriş
NİÇİN ve NASIL BİR ANTROPOLOJİ?

Antropoloji, paradoksal biçimde, günümüzde insana değgin pek çok soruya yanıt önerileri getirme potansiyeline sahip bir toplum bilim dalı olma özelliğini taşıyor.

"Paradoksal" diyoruz; üstelik de birkaç düzlemde paradoks(lar)dan söz ettiğimizin bilincindeyiz.

Paradoksal düzlemlerden ilki, ülkemizde (hatta bu bilim dalının ortaya çıktığı ve yayıldığı ülkelerin önemlice bir bölümünde) antropolojinin "ırk" ve/veya "ulus" inşa süreçleriyle ilişkilendirilmesinden kaynaklanıyor. Doğa bilimlerine açılan yönüyle antropoloji, gerek geniş sömürge imparatorluklarına hükmeden metropol ülkelerde, gerekse 19. yüzyılın gecikmeli ulus-inşası süreçlerinde işlevsel bir bilim olarak algılanmıştı; 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki prestijini büyük ölçüde buna borçludur.

Ancak, kısa sürede edinebildiği olgu ve bilgi birikimi, onun insan farklılıklarının olduğu kadar, benzerliklerinin de bilimi olduğunu gösterecekti; ayrıştırdığı kadar bütünleştirmekte, birleştirmekteydi. İnsanları fenotipik (dış görünüşe değgin) ve genotipik (gen bileşimine değgin)

kategorilere ("ırklar") ayırmanın olanağı yoktu, insan çeşitliliği, fiziksel koşullara uyarlayıcı bir süreğenlik sergilemekteydi. Ve de benzer bir tarzda, insanları birbirinden yalıtılmış, içe kapanık kültürel kendilikler olarak ele almanın da olanağı yoktu; insan toplumları ta paleolitik çağlardan bu yana birbirleriyle temas içerisindeydiler; birbirlerine öğretiyor, birbirlerinden öğreniyor, sürekli yeni toplumsal ortamlarına uyarlanırken kendi kültürlerini değişime uğratıyorlardı.

Bir başka deyişle, antropoloji "durum"lar, "kategori"ler, "sabite"ler, "uyum"lar üzerine değil ya da onlar kadar geçişler, sınır ihlalleri, devinimler ve çatışkılar üzerineydi... Günümüzün geçişli, devingen, çatışkılı dünyasını anlamak için elverişli kavramlardır bunlar...

İkinci paradoksal düzlem, antropolojinin insan dünyasının farklı kavramsal boyutları arasındaki sınırları aşma yönündeki girişimin öyküsü oluşudur: İnsanın fiziksel/biyolojik, toplumsal ve kültürel dünyaları arasındaki sınırları, hem her üç alandaki birikimiyle derinleştiren, hem de onu tüm yönleriyle ele alan bütüncü bir bilim olarak sürekli olarak ihlal eden bir bilim... Aynı anda hem uzmanlaşmaya hem de sentezlemeye yönelik bir Sysiphos çabası... Bir gün türümüz ve dünyamız hakkında oldukça bütüncül bir kavrayışa sahip olabileceğimize dair bir umuttur söz konusu olan...

Ve üçüncüsü: 20. yüzyıl başlarında alana çıkan antropologların karşılaştığı küçük ölçekli toplumlar üzerine yoğunlaşması sonucu, antropolojinin (o son derece yakışıksız terim ile) "ilkel toplumlar"ın bilimi olduğu, bu toplumlarm ise, hızla ilerleyen "Batı uygarlığı" karşısında tutunamayarak varoluş zeminlerini yitireceği, "exotica"nın bilgisi olarak antropolojiye artık gerek kalmayacağı yolundaki yaygın kanı... Oysa "dünya sistemi" içerisine katılan "tarihsiz" halkların bu sürece kendi kültürel iddialarını, kendi tikelliklerini taşımaları, "Batı uygarlığı"nın türdeşleştirici sihrine en çok iman etmişleri dahi, çağımızın aynı zamanda bir "etnik diriliş çağı" olduğuna kısa sürede ikna edecekti... Ve de antropolojinin bu karmaşık, devingen

ve çelişkili süreçlerin "kültürel bilmeceleri"ni çözme potansiyeline sahip bir bilim dalı olduğuna...

Nihayet, sonuncusu: Kendinden emin Avrupa-merkezci bilimin, "doğru" ve "nesnel" bilginin tek kurucusu/taşıyıcısı olmadığının ve "ideoloji", özellikle de hâkim(iyet) ideoloji(si)yle içli-dışlılığının bilincine vardığı sancılı post-modern sürecin panzehirinin, ta başından beri "öteki" ile (zorunlu bir) diyalog olarak yürütülen antropolojik girişimde bulunduğunun açığa çıkması... Yani antropolojinin bir kez daha, insan farklılığı ile insan bütünlüğünün yaratıcı potansiyelini barındıran bir bilim olduğunun teyidi... antropolojik birikimin Batı-merkezci olmayan, bütüncül bir sosyal bilime yatkınlığını gözler önüne sermektedir.

* * *

Evet, günümüzde antropoloji, insana değgin pek çok soruyu yanıtlama, ama aynı zamanda yeni sorular sorma girişimi olarak güncelliğini koruyor. Bu güncelliğin sürdürülebilmesi için ise sürekli yeniden ve yeniden tarif edilmesi gerekiyor.

Bu kitap hem bir giriş kitabı, hem de böylesi bir çabanın, antropolojiyi yeniden tarif etme girişiminin bir ürünü. Onu hazırlarken iki noktaya özellikle özen gösterdik:

Öncelikle, antropolojinin insanı tüm veçheleriyle, yani fiziksel dünyası, biyolojik yapılanışı, evrimi, toplumsal örgütlenişi, geçim faaliyetleri, ideoloji ve inançları, cinsiyet rolleri... ile ele alan bir bilim dalı olduğunu vurgulamak istedik. Bu nedenledir ki, bu çalışma fiziksel-biyolojik ve sosyal-kültürel antropoloji alanlarını kapsıyor.

İkinci olarak ise, antropolojiyi, yalıtlamacı bir yaklaşımla salt küçük ölçekli toplumları, takım ve kabile toplumlarını anlama çabası olarak değil, karmaşık ve çelişkili görünümleriyle günümüz dünyasını/insanını anlama girişimi olarak ele aldık. Bir başka deyişle, kitap, bir yanıyla toplumsal yönelimlerin temel ilkelerini, bir yandan da karşılıklı, karmaşık (ve eşitsiz) ilişkiler içerisindeki insan dünyasını ele almakta.

Nihayet, çalışma, bir "giriş kitabı" olarak, format gereği sınırlı sayıda soruyu, sınırlı bir yer içerisinde yanıtlama zorunluluğuyla karşı karşıyaydı. Bu sınırlılığı ise, her bölümün sonuna eklediğimiz ve olabildiği ölçüde ilişkin konuda Türkçe yayımlanmış kaynaklara işaret eden, "Yararlanılan Kaynaklar ve Okuma Önerileri" ile aşmaya çalıştık.

50 Soruda Antropoloji, konunun meraklılarını, özellikle de genç okurları antropolojinin zengin ve zenginleşmeye her daim açık birikimine dahil olmaya yöneltebilirse, ne mutlu bizlere...

Sibel Özbudun - Gülfem Uysal

1. Bölüm
ANTROPOLOJİ NEDİR: TANIMI ve EVRİMİ

1 | Antropoloji nedir? Neyle uğraşır? Temel soruları nelerdir?

Önce sözcüğün etimolojisi üzerinde biraz duralım. "Antropoloji" terimi, Grekçe "insan" anlamına gelen "anthrōpos" ile "söylem", "bilim", "inceleme" olarak Türkçeleştirilebilecek "logos" sözcüklerinden türetilmiştir.

Şu halde antropoloji, "insanı inceleyen bilim"dir. [Gerçekte, ileride de göreceğimiz üzere, antropolojinin "bilim" alanına mı, yoksa "sanat" ya da daha yaygın bir tanımla "beşeri ilimler" (humanities) alanına mı dahil olduğu antropologlar arasında tartışılan bir konudur...]

Ancak bu tanım, kolayca fark edileceği üzere derhal, antropolojinin konusu "insan" olan diğer bilimlerden nasıl ayırt edileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Örneğin biyoloji, psikoloji, sosyoloji, tarih, iktisat, siyasetbilim...

Gerçekte antropoloji, bu disiplinlerden her biriyle yakından ilişkilidir; yine de onlardan, özgül tarihi, inceleme konusu ve araştırma tekniklerini içeren bir dizi özellikle ayırt edilir.

Açımlayalım... Antropolojinin bir disiplin olarak biçimleniş tarihi az ileride ayrıntılı bir biçimde işlenecek olsa da, burada belirtmekte yarar var: İçerisinde biçimlendiği sömürgecilik koşullarının ürünü olarak antropoloji, en kestirme deyişle "öteki"ni, bir başka deyişle "Batılı-olmayan"ı tanıma, anlama gayretidir. Wallerstein'a (1997: 31-33; 2003: 78-79) başvuracak olursak, (Batı'nın) geçmiş(i) üzerine odaklanan ve daha çok idiyografik (betimleyici) bir hat izleyen tarih ve Batılı toplumların şimdiki zamanı üzerine odaklanan ve nomotetik (yasa koyucu) bir özellik taşıyan iktisat, siyasetbilimi ve sosyoloji (ki bu üç "nomotetik", yani toplumların genel yasalarını araştıran sosyal bilim dalı, Batı toplumlarında geçerli piyasa, devlet ve sivil toplum ayrıştırmasına denk düşmektedir); karşısında "Batılı-olmayan" "öteki"ni sorunsallaştıran iki disiplin söz konusudur: "İlkel", "yazısız", "devletsiz", "kabile" vb. toplumları konu edinen antropoloji ile ve büyük imparatorluklar oluşturabilmiş, ancak "modernite"yi tesis edememiş "geleneksel" toplumsal formasyonlarla (İslam dünyası, Çin, Japonya, Hindistan, Bizans vb.) ilgilenen oryantalizm/şarkiyat.

Gerçekten de antropolojinin belki kavram olarak gündeme gelişinin değil ama, bilimsel bir disiplin olarak tesis edilişinin temelinde Batılı'nın çeşitli gerekçelerle (sömürge yönetimlerinin gereksinimlerini karşılama, "uygarlığın" yayılması karşısında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Batılı-olmayan toplumların fiziksel ve kültürel envanterlerini çıkartma, sömürge halklarının "uygarlığın gereklerini" asgari sancıyla benimsemelerine yardımcı olma, ulus-devletin kültürel türdeşliğine kaynak oluşturma...) Batılı-olmayan "öteki"ni tanıyabilme, anlayabilme, açıklayabilme girişimi yatmaktadır. Bu nedenledir ki, en azından yakın bir geçmişe dek, antropolojik araştırmaların çok büyük bir bölümü, Batılı antropolog/etnolog/etnograflarca, sömürge ya da eski sömürge topraklarında yaşayan yerli halklar arasında gerçekleştirilmiştir.

Tabii, sömürgeciliğin tasfiyesiyle birlikte, özellikle de insanların ve kültürel süreçlerin yeryüzü üzerindeki devi-

nimlerinin inanılmaz bir hız kazandığı günümüz dünyasında, artık antropoloji öğrencileri balta girmemiş ormanlara, Pasifik Okyanusu'ndaki uzak adalara, çöllere gitmek durumunda değildir. Çünkü antropologların geleneksel ilgi konularını oluşturan "küçük ölçekli toplumlar" hem sömürgeciliğin tasfiyesiyle birlikte büyük ölçüde ortaya çıkan yeni ulus-devletlerin uyrukları haline gelerek[1] "gelişme/modernleşme" yarışına katılmışlar, hem de bir yandan hızla açılan "gelişmişlik/azgelişmişlik" uçurumunun itimi, bir yandan da gelişen iletişim ve ulaşım teknolojilerinin sağladığı olanaklarla, artan hızla metropol ülkelere akın etmeye başlamışlardır. Yanı sıra, Batı-dışı ülkelerde de artan sayıda antropolog yetişmeye başlamıştır.

Bu, 1950'lerden itibaren antropologların ilgi odaklarını değiştirmeleri anlamına gelecektir. Günümüzde artan sayıda antropolog kendi ülkesinin kırsalında, hatta kentlerinin varoşlarında, etnik gruplar, köylülük, kentsel azınlıklar, göçmenler, marjinal(-leşmiş) gruplar, dinsel hareketler/cemaatler, toplumsal cinsiyet rolleri, işsizler, işçiler, yaşlılar, trans kimlikler, cezaevleri... vb. konularda yürütmektedir çalışmalarını.

Ama antropoloji, sömürgecilik geçmişinin pratiğinden edindiği kimi yönelimleri halen büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Bunlardan ilki, antropolojinin ağırlıklı olarak "madunları" kendisine konu edinen bir disiplin oluşudur: Eski sömürge halkları, göçmenler, emekçiler, köylülük, trans kimlikler, kadınlar, marjinal gruplar...[2]

Antropolojinin ikinci önemli özgüllüğü, onun, (ileride ele alınacak olan) kendine özgü araştırma tekniğidir: Bir topluluk içerisine girip uzun süre aralarında yaşama, faaliyetlerine katılma, onları yerinde, yaşamları sırasm-

1) 20. yüzyıl başlarında yeryüzündeki bağımsız devlet sayısı 50 dolayındadır. 1971'e gelindiğinde bu sayı 132'ye çıkmıştı. (Connor, 1972)

2) Laura Nader'in "antropologları sömürülenden çok sömürgeci, güçsüzlerin kültüründen çok iktidarın kültürü, yoksulluk kültüründen çok zenginlik kültürünü incelemeye çağıran" (Starn, 1994) makalesiyledir ki, bu eğilimde kısmen de olsa değişiklikler gözlemlenmektedir. Antropoloji tarihinde çığır açan bu makale için bkz. Nader, 1972.

da gözlemlemeden oluşan katılımcı gözlem... Böylelikle antropoloji (burada sözü edilen sosyal/kültürel antropolojidir) survey, anket, istatistik gibi niceliksel araştırma tekniklerindense, ağırlıklı olarak araştırma evreniyle (ki genellikle küçük ölçekli bir gruptur bu: bir köy halkı, göçmen grubu, bir cezaevinin sakinleri, "alternatif" bir gençlik grubu, bir tarikatın yerel kolu...) daha uzun süreli ve kişiselleşmiş bir ilişkiyi yeğlemektedir.

Ne ki, antropolojiyi diğer insan-odaklı bilim dallarından ayıran özellikler bunlardan ibaret değildir. Antropoloji, insanı bütün yönleriyle ele alan bir disiplindir: Onu fiziksel/biyolojik, sosyal ve kültürel bir varlık olarak tanımlayarak bütün bu veçheleri konu edinir. Yani antropoloji hem insan biyolojisi, hem toplumsallık, hem de kültür ile ilgilenen, bütüncü bir disiplindir. Arkeolojik kazılarda çıkartılan iskeletlerin patolojileri de, çocuk işçilerin bedensel gelişim örüntüleri de, kuyruksuz büyük maymunlarla insanların ortak atasının izini sürmek de, Pasifik adalarından Trobriand yerlilerinin törensel ticaretleri kula da, Paris sokaklarındaki kaçak göçmenlerin polis kovuşturmasıyla baş ediş tarzları da, Tunguz şamanlarının sağaltım pratikleri de, çok-dilli eğitim ortamlarında öğrencilerin yaşadığı anlamlandırma sorunları da antropolojinin ilgi ve kapsama alanına girmektedir. Bu durum, antropoloji alanında, az ileride her birini biraz daha yakından tanımaya çalışacağımız, bir dizi uzmanlık alanının oluşmasına yol açmıştır.

Öte yandan, bütüncü bir insan bilimi olarak antropolojinin temel sorusu, yeryüzünde yaşayan insanların biyolojik, toplumsal ve kültürel çeşitliliğini anlayabilmektir. İnsan toplumlarının, biyolojik yapılanışları, fiziksel özellikleri, dış görünüşleri, toplumsal örgütlenişleri, inanç ve değer sistemleri açısından ne ölçüde farklı ve/veya benzer olduğunu ve bu benzerlik ve farklılıkların nedenlerini anlamaya ve açıklamaya çabalayan bir serüvendir, antropoloji. Farklı insan grupları fizyonomileri, ten renkleri, uzuv yapıları, kan grupları, genetik dokuları, beslenme alışkanlıkları, barınma biçimleri, aile yapıları, yönetim

biçimleri, dinsel inançları, birbirleriyle ilişkilenmeleri... açısından ne kadar birbirine benziyor ya da farklı? Benzerlik ve farklılıkların kaynağı nedir? İnsanlık "evrensel" olarak nitelenebilecek biyolojik, toplumsal ve/veya kültürel özelliklere sahip mi? Yoksa bizleri ortak ölçüden yoksun kılacak kertede büyük mü farklılıklar? İnsan topluluklarının fiziksel-biyolojik yapılanışı, toplumsal örgütlenişleri ve kültürel dünyaları neden ve nasıl değişiyor? Küreselleşen dünya tek-tip bir kültüre mi yönelmekte? Kültürel çeşitliliği muhafaza ederek madun kesimlerin toplumsal değişim süreçlerine katılmaları mümkün mü? Peki ama nasıl?

Antropolojinin, daha çoğaltılabilecek temel sorularından bazıları bunlar. Bunlarla baş edebilme çabası, hiç kuşkusuz, antropolojinin **karşılaştırmalı** bir disiplin olmasını gerektirmekte. "Fark"ı anlamlandırabilmek, iki grubu, iki topluluğu, iki komşu kültürü, bir kültürün farklı veçhelerini, "biz" ile "ötekiler"i karşılaştırmayla mümkün olabilecektir. Bu nedenle alandaki antropolog/etnograf, kimi zaman ayırdına varmaksızın incelediği grubu kendi toplumuyla karşılaştırır, "ötekiler"i "biz" üzerinden tanımaya çalışırken "biz"in öznellik nedeniyle açığa çıkmayan kimi yönlerini, "ötekiler" üzerinden keşfedir.

Ne ki **karşılaştırmalı yöntem**, ABD'li antropolog Franz Boas'ın rasgele seçilmiş özelliklerin karşılaştırılabilirliğine karşı uyardığı makalesinden (Boas, 1940) bu yana, özellikle insanlar arasındaki (kültürel) **farkları** vurgulayarak tikel kültürlerin biricikliğini ve birbirine tercüme edilemezliğini savunan göreci antropologların hedef tahtasına yerleşmiş durumdadır. Kültürel çeşitliliğine karşın insan türünün **psişik birliğini** savunan, temel yönelimleri ve dizilimleri itibariyle insan toplumlarının farklılığının spektrumunun sınırlı olduğunu, çeşitliliğin kültürel **evrensellerin** varyantlarından ibaret olduğunu savunan pek çok antropolog ise, karşılaştırmayı, antropolojinin bilinçli olarak kullanılacak **metodolojisi** olarak önermekte ve savunmaktadır.[3]

3) Böylesi yaklaşımların tipik bir örneği için bkz. Rohner, 1977.

Şu halde antropolojiyi, benzerlik ve farklılıklarını anlayabilmek amacıyla insanı ve insan toplumlarını tüm yönleriyle (biyolojik, sosyal, kültürel) inceleyen, bütüncü ve karşılaştırmalı bir disiplin olarak tanımlayabiliriz. Tarihsel olarak sömürge bağlamında biçimlendiği ve metropol bilimcisinin sömürge topraklarındaki "yerliler"i incelemesine dayalı bir araştırma geleneğine sahip olduğu ölçüde, antropolojinin konusu "biz"den farklı olan "ötekiler"dir ve antropolojik inceleme, (günümüzde bu tabloda önemli değişiklikler gerçekleşmiş olsa da) metropollü "uzman"ın "madun"u anlamaya çalıştığı, asimetrik bir diyalog biçiminde biçimlenegelmiştir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Boas, F., 1940; "The Limitations of the Comparative Method in Anthropology", *Race, Language and Culture*, New York: Free Press; Londra: McMillan Ltd.
- Connor, W., 1972; "Nation Building or Nation Destroying", *World Politics*, 24 (3).
- Nader, L., 1972; "Up the Anthropologist - Perspectives Gained from Studying Up", Dell H. Hymes (Der.), *Reinventing Anthropology*, New York: Pantheon Books, 284-311.
- Rohner, R. P., 1977; "Advantages of the Comparative Method in Anthropology", *Cross-Cultural Research*, 12: 117-144.
- Starn, O., 1994; "Rethinking the Politics of Anthropology. The case of the Andes", *Current Anthropology*, 35/1: 13-18.
- Wallerstein, I., 1997; *Sosyal Bilimleri Düşünmemek - 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları*, İstanbul: Avesta Yayınları.
- 2003, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, İstanbul: Aram Yayıncılık.

2 | Antropoloji bir bilim olarak nasıl biçimlenmiştir?

Antropolojinin asli ilgi odağını insanlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar oluşturduğuna göre, biyolojik ve kültürel farklılıkları anlama, açıklama çabası, olasıdır ki insanlık tarihi kadar eskidir.

Bu yoldaki ilk sistemli çabalar ise, antik Grek uygarlığıyla birlikte çıkar ortaya; Halicarnassuslu Herodotos'un (MÖ 484-425) *Tarih*'i, onu ilk antropologlar arasına yerleştirmeye değer kılacak ölçüde antik Ege dünyası dışındaki halkların (Persler, Mısırlılar, İskitler, Libyalılar, Hintliler...) hem fiziksel özellikleri, hem yaşam koşulları, hem toplumsal örgütleniş, hem de kültürleri açısından betimlenmeleri girişimi olarak tanımlanabilir. Üstelik, Herodotos, öncelleri ve çağdaşlarının (ve ardıllarının da) pek çoğunun kaçınamadığı "öteki" (özellikle de uzak) halkları garip, canavarsı varlıklar olarak betimleme geleneğinden uzak durarak insan toplumları arasındaki farklılıklar konusunda daha serinkanlı bir tutum benimsemesini bilmiştir.

Herodotos, antik Grek yazınında biyolojik ve kültürel çeşitlilik konusunda kafa yoran tek düşünür değildir; Aristoteles (MÖ 384-322) örneğin, doğadaki türlerin şaşırtıcı çeşitliliğini türlerin anayurdu olarak gördüğü Afrika'da süregiden kuraklık ve su içmek üzere su boylarına inen farklı türlerin melezlenmesiyle açıklarken, Romalı tarihçi Yaşlı Plinius (23-79) ise *Naturalis Historia*'sında (Doğa Tarihi) "doğanın insanları şaşırtmak için oynadığı oyun"dan söz eder. (Özbudun, 2003)

Ortaçağ boyunca oldukça tecrit olmuş ve içe-kapanık bir yaşam sürdüren Avrupa'da "öteki"ne ilişkin bilgiler, kısmen Kilise'nin de manipülasyonlarıyla büyük ölçüde "canavar öyküleri"ne indirgenirken (Büyük İskender'in Kafkas dağlarının gerisine hapsettiği "barbar" halkların kapıları yıkarak Avrupa'yı istila ettiğine ilişkin dolaşan söylentiler; başı olmayan, gözleri ve kulakları gövdelerinde insanlar, insan-hayvan kırması hilkat garibeleri be-

timlemeleriyle dolu popüler yazın...), "dış"larıyla yoğun ticari ve diplomatik ilişkiler sürdüren İslam ve Çin imparatorluklarında "öteki" toplumlara ilişkin betimlemeler, şaşırtıcı bir gerçekçilik kazanmaktadır. Bu bakımdan İbn Fadlan (10. yüzyıl), İbn Batuta (1304-1369) gibi Arap/İslam gezginlerinin *Seyahatname*'leri ya da *Mukaddime*'sinde kültürler arasındaki farklılıkları coğrafi koşullardaki farklılıklar ve geçim faaliyetleri ile açıklayan büyük düşünür İbn Haldun'un gözlemleri, zengin antropolojik malzeme sunmaktadır bizlere.

Batı dünyasının, antropolojinin temel ilgi alanını oluşturan "ilkel", "yazısız", "devletsiz", "kabile" vb. toplumlarla sistemli temasları ise, sömürgecilik çağıyla başlar: Batı Avrupa ülkelerinin, Afrika, Amerika, Avustralya kıtalarını sömürgeleştirmeleriyle sonuçlanacak "keşif gezileri", seferlere katılan doğa bilimcilerin, tıp adamlarının, kâşiflerin, yalnızca ilk kez karşılaştıkları hayvan ya da bitki türleri değil, insan toplumları ve kültürleri hakkında da ayrıntılı çizimleri ve betimlemelerinden oluşan kapsamlı bir "keşif literatürü" bırakmıştır geride. Bu betimlemeler, Batı Avrupa etnografisinin ilk doğrudan örnekleri sayılmaktadır çoğunlukla.

Ancak bilimsel bir disiplin olarak antropolojinin, Batı Avrupa Aydınlanma Çağı'nın iki düşünsel geleneğinin doğrudan mirasçısı olduğu söylenebilir:

1) Ahlak felsefesi (19. yüzyılın sosyal bilimlerine kaynaklık eder);

2) Doğa tarihi (19. yüzyılın doğa bilimlerine -konumuz açısından biyolojiye- kaynaklık eder).

Hugo Grotius, Samuel von Puffendorf, Thomas Hobbes, John Locke gibi 17. yüzyıl, Montesquieu, Jean Jacques Rousseau, Anne-Robert Jacques Turgot gibi 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürleri birey ile toplum, yurttaş ile devlet ilişkileri üzerine düşünürken, keşif yazınının sunduğu "ilkellere" değgin anlatılardan ve Afrika, Amerika ve Okyanusya'nın küçük-ölçekli, devletsiz, avcı-toplayıcı ya da hortikültüralist topluluklarından "uygarlık" ya da "devlet"in bulunmadığı koşulların (olumlu ya da olum-

suz) örnekleri olarak bolca yararlanmışlardır. (Özbudun, Şafak; 2005)

Doğa tarihçileri ise, biyolojik evrim düşüncesine öncül oluşturacak kimi spekülasyonlar biriktirmektedir: "Keşif yazım"nın o güne dek Avrupa'da bilinmeyen bazı kuyruksuz büyük maymun (ape) türleri, örneğin orangutanlara ilişkin getirdiği kimi bilgiler, bu hayvanların "insan" sayılıp sayılmayacağı tartışmalarına kapı aralamıştır, örneğin. Benzer bir tartışma, Avrupa-dışı kıtalarda karşılaşılan "ilkel" insanlara ilişkin olarak da sürdürülmektedir: Bunlar Avrupalılarla aynı türün mensupları mı sayılmalıdır?

İki İskoçyalı yargıç, James Burnett (Lord Monboddo) ile Henry Home (Lord Kames) arasındaki tartışma, bu konuda ilginç bir örnek oluşturmaktadır (18. yüzyıl):

Lord Kames'in dar bir insanlık tanımı vardır; kültürel farklılıkların popülasyonların farklı türler olarak görülmesine yol açacak kertede büyük olduğunu, yerli Amerikalıların biyolojik açıdan Avrupalılardan aşağı olduklarını savunmaktadır, örneğin. *Kutsal Kitap*'taki Babil Kulesi öncesi insanlığın varsayımsal ortak dilinden haberdar olmayan Amerika yerlileri ile Avrupalılar, aynı kökenleri paylaşamaz. Buna karşılık Lord Monboddo ise Kuzey Amerika yerlilerinin bazılarının dillerinin Gal diline yakın olduğu savından hareketle, onların tekil bir insan türünün üyeleri sayılması gerektiğini öne sürmekte, dahası, bu türe Afrika ve Asya orangutanlarını da dahil etmektedir. Monboddo'nun buna kanıtı, Doğu Afrika'da toplu yaşayıp kulübeler inşa eden ve insanlarla çiftleşen şempanzelere değgin anlatılardır. Monboddo ve Kames arasındaki tartışma, biyolojik antropoloji alanında 19. yüzyıl boyunca sürmüş bir polemiğe gönderme yapar: İnsanların farklı kökenlerden geldiğini öne süren (dolayısıyla da ırkçılığı meşrulaştıran) **polijenez** ve insan türünün ortak bir kökenden türemiş tekil bir tür olduğunu vazeden **monojenez**. İşin ilginç yanı, polijenistlerin kendilerini **antropolog**, monojenistlerin ise **etnolog** olarak tanımlamasıydı. Bu durum, olasıdır ki **antropoloji** kavramının 16. yüzyıl başlarından itibaren anatomi ve fizyolojiyi kapsayacak tarzda kullanılmasından kay-

naklanan bir durumdur.18. yüzyıldan itibaren, terim pek çok anlam yüklenir: Doğacı perspektiften, Denis Diderot, *Ansiklopedi*'sinde "antropolojinin anatomisi"nden söz etmekte (1751), Alman F. Blumenbach ise, 1795'te onu bir doğa bilimi olarak tanımlamaktadır.

İsviçreli teolog A. C. De Chavannes'ın 1788'de yayımladığı *Anthropologie ou science générale de l'Homme*'da (Antropoloji ya da İnsanın Genel Bilimi) ve aynı yıl Alman filozof Immanuel Kant'ın yayımladığı *Anthropologie in Pragmatischer Hinsicht*'de (Pragmatik Açıdan Antropoloji), terimin insanın anatomik/fiziksel ve kültürel yönlerini birlikte ele alan daha sentetik bir kullanımı gözlenmektedir. (Copans, 2005: 8)

Anglosakson dünyası (İngiltere ve ABD) ise, terime bugünkü anlamına yakın bir anlam yüklemiştir: Doğa bilimleri, arkeoloji, dilbilim ve etnolojiyi kaynaştıran genel bir sosyal ve kültürel insan bilimi...

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Copans, J., 2005; *Introduction à l'ethnologie et à l'anthropologie*, Paris: Armand Colin.
- Özbudun, S., 2003; "Öteki'nin Tarihçesi", *Kültür Halleri*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Özbudun, S., B. Şafak, 2005; *Antropoloji: Kuramlar, Kuramcılar*, Ankara: Dipnot Yayınları.

3 | Antropolojinin alt-disiplinleri nelerdir?

İlk soruyu yanıtlarken, antropolojinin farklı tarihsel rasyonellerden kaynaklandığını vurgulamıştık. Bir kez daha anımsayacak olursak, antropoloji, Britanya'da sömürgeciliğin gereksinimleriyle, özellikle de Britanya yönetiminin 19. yüzyılın ikinci yarısında sömürgelerinde

uygulamaya koyduğu "dolaylı yönetim" (yerel elitler eliyle yönetim) sorunlarıyla baş etmek üzere "idari bir bilim" olarak biçimlenirken, ABD'de Avrupa kökenlilerin ülkeyi temellük etme süreçlerinde kıtada hızla yok olmaya yüz tutan özgün halkların fiziksel yapılarını ve kültürlerini belgeleyebilme kaygısından, yani bir çeşit "kurtarma" çabasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kıta Avrupası'nda, özellikle sömürgecilik serüvenine geç dahil olan Almanya gibi ülkelerdeyse, antropoloji, gecikmeli ulus-devlet kuruluş süreçlerine destek olmak üzere, "halk" (özellikle de kırsal halk) kavramı üzerine tartışmalara odaklanmıştır, başlangıçta. (Ingold, 1997)

Şu halde, Stocking'in (1982) de vurguladığı üzere antropolojinin, sömürgeciliğin uzak halkların araştırılması (völkerkunde) ile ulus-devlet oluşum süreçleriyle bağlantılı, iç köylülerin araştırılması (volkskunde) arasındaki gerilimli ilişki çerçevesinde biçimlendiğini söyleyebiliriz.

Öte yandan, yine ilk soruyu yanıtlarken vurguladığımız üzere, **bütüncü**, yani insanın tüm yönleriyle (fiziksel/biyolojik, sosyokültürel) bir insan bilimi olarak antropolojinin, birbirinden kapsam ve yöntem olarak bir hayli farklı alt-disiplinlere sahip olması, onun "tek bir bilim" olarak nitelenip nitelenemeyeceği sorusunu getirmektedir gündeme. Bu, antropologlar arasında da sıkça tartışılan bir sorundur.

Farklı ulusal gelenekler bağlamında biçimlenen antropolojinin kapsamı, bu nedenle farklı biçimlerde saptanmıştır. Böylelikle, örneğin ülkenin sayıları ve nüfusları hızla azalan yerli topluluklarını bütün yönleriyle kayıt altına alabilme çabasından kaynaklanan ABD antropolojisi, dört ana alt-disiplin alanına ayrılmıştır:

1) **Fiziksel-biyolojik antropoloji:** İnsanı biyolojik-fiziksel bir varlık olarak ele alan bu alt-disiplin, tıp, biyoloji, anatomi, paleontoloji, jeoloji, genetik gibi doğa bilimleriyle yakın işbirliği içerisinde, insanın evrimi (paleoantropoloji), biyolojik açıdan insana en yakın hayvanlar olarak maymunların biyolojik ve sosyal yapılanışlarının incelenmesi (primatoloji), insanın farklı doğal çevrelere

uyarlanma süreçleri yani biyolojik esnekliği, insanın büyüme ve gelişme süreçleri ve insan genetiği gibi konular üzerinde durmaktadır.

2) Sosyokültürel antropoloji: Toplumu ve kültürü inceleyip toplumlar ve kültürler arasındaki benzerlik ve farklılıkları saptamaya çalışır. Sosyokültürel antropolojinin, toplumsal örgütleniş odaklı Britanya antropolojisi ile insanın kendi dünyası ve çevresini anlamlandırma etkinliği, bir başka deyişle zihinsel bir edim olarak tanımladığı kültür üzerine odaklanan ABD antropolojisi arasındaki gerilimin dağarcığıyla biçimlenmiştir. Sosyokültürel antropoloji, **etnografya** ve **etnoloji** olarak iki etkinlik alanına ayrılabilir: 18. yüzyıl sonları-19. yüzyıl başlarında dillerin sınıflandırılmasıyla ilintili olarak kullanılagelen (Copans, 2005: 9) **etnografya** terimi, günümüzde bir yerel topluluğu betimleme çabası anlamına gelmektedir ve antropologun (ya da etnografın) bir yerli topluluk arasında uzun süreli bir **alan araştırması** gerçekleştirmesini ima eder. Araştırmacı, dillerini öğrenmeyi de içeren bu çalışmada, topluluğu bütün yönleriyle ya da belirli bir sorunsal (ayinler, dil, çevreyi kullanım tarzı, toplumsal örgütlenme vb.) çerçevesinde inceleyerek betimleyici bir çalışma kaleme alır.

Etnoloji ise özgün anlamında halkların tarihini kurgulama çabasıdır -ve bu nedenle "ilkel" toplumların sosyal kurumlarının karşılaştırmalı incelemesi olarak tanımlanan (Kuper, 1983) "sosyal antropoloji" terimini benimseyen Britanya antropolojisince kullanılmamaktadır. Her durumda, günümüzde **etnoloji** terimi, kimi ülkelerde (sosyal) antropolojiye alternatif olarak, kültürlerarası karşılaştırmalar ile kültürün temel niteliklerine ilişkin kimi genellemelere varma çabası olarak tanımlanabilecektir. (Kottak, 2002: 10)

3) **Arkeolojik antropoloji: Arkeoloji**, kıta Avrupası'nda kendi başına, ayrı bir bilim dalı sayılırken, ABD'de yerli toplulukların mamullerinin (mimari, gündelik kullanım gereçleri, ayinsel nesneler, mekân düzenlenişi vb.) incelenmesini de kapsayan antropolojinin bir alt-disiplini ola-

rak görülür. Dahası arkeoloji yalnızca mamul nesnelerle ilgili değildir, insan toplumlarının ilişkili olduğu hayvan ve bitki türlerinin tarihsel olarak incelenmesini (paleozoooloji ve paleobotani) de içerir. Böylelikle, bir kazı alanında ortaya çıkan mimari kalıntılar, araç-gereçler, evcilleştirilmiş ya da yabanıl hayvan ve bitki kalıntıları, giysi parçaları, ayin nesneleri, insan iskeletleriyle birlikte, o toplumun yaşam tarzı, geçim örüntüleri, dinsel inanışları, hatta toplumsal örgütleniş biçimleri konusunda ayrıntılı bilgi sağlayabilecek, dahası topluluğun (varsa) günümüzdeki uzantılarıyla genetik ve kültürel akrabalıklarını saptamayı olanaklı kılabilecektir. Dolayısıyla, ister antropolojinin bir alt-disiplini kabul edilsin, ister kendi başına, ayrı bir bilim dalı olarak görülsün, her durumda arkeoloji, toplulukların kültürlerinin tarihsel olarak kurgulanmasının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır ve bu bakımdan antropolojiyle yakın bir işbirliği içerisindedir.

4) **Lingüistik antropoloji**: Kültürün önemli bir boyutu da dildir; öncelikle dil, kültürün birincil aktarım aracı olduğu için. Ama dil, aynı zamanda, özellikle kültür odaklı yaklaşımlarda, kültürün biçimlendiricisi olarak da görülür. Bir başka deyişle, insanlar, dünyayı, ancak konuştukları dillerin sahip olduğu kavramlar çerçevesinde kavrayabilmektedirler; dünyanın nesnel bir anlayışı olanaklı değildir. Bu kavrayış çerçevesinde lingüistik çalışmalar, kültürü anlayabilmenin de anahtarını oluşturmaktadır. Dilbilimsel ya da **lingüistik antropoloji**, çalışmalarını birkaç alan üzerinde yoğunlaştırmıştır: Dillerin tarihini ve gelişimini kurgulamaya çalışan **tarihsel lingüistik**; farklı toplumsal grupların (etnik gruplar, sosyal sınıflar, yaş ve cinsiyet grupları) dili nasıl kullandığı üzerinde odaklanan **sosyolingüistik**; tikel dillerdeki ses, gramer ve anlamları inceleyerek bunlar aracılığıyla kültürleri anlamaya çabalayan genel (ya da yapısal) **lingüistik**.

Ne ki, lingüistik antropolojinin ABD'de antropolojinin bir alt-dalı sayılmasına karşın, dili salt araştırılan yerli toplulukların mensuplarıyla anlaşabilmenin bir aracı olarak gören Britanya antropolojisinin, onu uzun süre ant-

ropoloji içerisinde başlı başına ele alınacak bir uzmanlık alanı saymadığını eklemek gerekir. (Ingold, 1997: xiv)

Görüldüğü üzere, günümüzde birbirinden oldukça farklılaşmış uzmanlaşma çabalarını gerektiren bu dört (alt-) disiplini neyin "antropoloji" genel başlığı altında bir arada tuttuğunu söyleyebilmek zordur. Daha çok, insanlığın ya da tikel bir topluluğun bir "bütün" olarak tarihsel biçimlenişini kurgulamayı hedefleyen 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı antropolojisinin bir kalıtı olan bu dört alt-disiplinin uzmanları, kendilerini farklı alanlarla ilintilendirip farklı metodolojilere yönelmektedir. Böylelikle, kendini daha çok bir "doğa bilimi" olarak tanımlayan fiziksel-biyolojik antropoloji, tıp, biyoloji, genetik, jeoloji, paleontoloji gibi bilimsel geleneklerle yakından ilişki kurarken, sosyokültürel antropoloji, "toplumsal" üzerine odaklandığı ölçüde sosyolojiye, "kültürel"e yöneldiği ölçüde ise beşeri bilimler/sanatlara (humanities) yakın durmaktadır.

Yine de, günümüzde bu dört (alt-)disiplini bir arada tutanın profesyonel gelenek olduğu kadar, bu bilim dalının "insanı, biyolojik, toplumsal, kültürel, tüm yönleriyle kavrama çabası" olarak formüle edilen ideali olduğu söylenebilir.

Antropolojinin bu dört alt alanı dışında, bulgu ve birikiminin çeşitli toplumsal iyileştirme sorunlarında uygulama alanına dahil edildiği, uygulamalı antropoloji olarak bilinen bir alt-disiplininden daha söz edebiliriz. Uygulamalı antropolojinin ne olduğu ve neyle uğraştığı, ileride (45. Soruda) daha kapsamlı ele alınacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Copans, J., 2005; *Introduction à l'ethnologie et à l'anthropologie*, Paris: Armand Colin.
- Ingold, T., 1997; "General Introduction", *Companion Encyclopedia of Anthropology; Humanity, Culture and Social Life*, T. Ingold (Der.), Londra ve New York: Routledge Press.
- Kottak, C. P., 2002; *Antropoloji -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

- Kuper, A., 1983; *Anthropology and Anthropologists -The Modern British School-*, Londra ve New York: Routledge Press.
- Stocking, G. W., 1982; "Afterword: A View From Center", *Ethnos*, 47 (1): 173-186.

4 | Biyolojik antropoloji nedir? Yardımcı bilim dalları hangileridir?

"Biyolojik antropoloji nedir?" sorusundan önce, antropolojinin kelime anlamına ilişkin çok yanlış ve bir o kadar da yaygın olan kanının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Yaklaşık son 15 yıldır üniversite hazırlık kurslarında antropoloji, ırk bilimi olarak tanımlanmaktadır. Ne var ki antropoloji ırk bilimi değildir. Irk çalışmaları antropolojinin konularında sadece biridir. Öyle ki burada amaç, insanları sınıflara ayırıp fiziksel özelliklerine göre kategorize etmek değil, sadece belirli fiziksel özelliklerin hangi coğrafyalarda toplandığına ilişkin bilgilerin derli toplu verilmesidir. Biyolojik antropoloji, genel olarak insanın biyolojik evrimi ve yapısıyla ilgilenen bilim dalı olarak tanımlanabilir. Ancak biyolojik yapının çeşitli evreleri olduğunu düşünmemiz gerekmektedir. İşte bu evreler biyolojik antropolojinin alt-dallarını oluşturur. Türkiye'de antropolojinin doğuşu, fiziksel antropoloji ile olmuştur. Çünkü bilimciler insan kemiklerini, ne yazık ki, etnografya bilinci ile sınıflandırmış, gruplara ayırmış, sadece kafataslarını ya da bacak kemiklerini incelemişlerdi. Onu bir "birey" olarak düşünmemişlerdi. Son yıllarda bu bilincin artmasıyla beraber, disiplinlerarası çalışmalarda iskeletlere de önem verilmeye ve maddi kalıntıların betimlemelerine ek olarak, o ören yerinde yaşamış olan insan toplulukları da merak edilmeye başlanmıştır.

Biyolojik antropoloji kendi içerisinde üç alt-dala ayrı-

lır. Paleoantropoloji, biyolojik antropoloji ve fiziksel antropoloji. Sırasıyla düşünecek olursak; paleoantropoloji, fosilleşmiş insan ve insanımsı kemiklerini, özetle fosil insanları; biyolojik antropoloji, *Homo sapiens sapiens*'leri, yani yaklaşık 10-15 binyıl öncesinden günümüze kalmış insan iskeletlerini; fiziksel antropoloji ise günümüz yaşayan insanının fiziksel yapısını incelemektedir. Şimdi bu alt-dalları daha detaylı inceleyelim.

Paleoantropoloji: "Paleo" eki "eski" anlamındadır, dolayısıyla kelime "eski insan bilimi" olarak Türkçeleştirilir. 3. jeolojik zaman olan senozoik dönemin miyosen evresinden (25 milyon yıl önce) itibaren fosillerini bulmaya başladığımız primatlardan başlayan, yok olan *Hominid*ler dahil, *Homo sapiens*'lere gelene kadar soyu tükenmiş tüm fosilleri incelemek bu bilim dalının alanına girer. Bu fosiller, genellikle vadi-göl tabanları, kireç yatakları, volkan tüfleri, reçine, bataklık ve mağaralar gibi fosilleşmeye izin veren katmanlar arasından gelmektedir. Genellikle bir iskeleti meydana getiren kemiklerin tümüne ulaşmak mümkün değildir. Ancak dişler ve çene kemiklerinin daha dayanıklı ve sağlam olmalarından ötürü, çok sayıda buluntu elde edilebilmiştir. Paleoantropologların çalışma alanları tarihöncesini inceleyen bilim insanları ile çakışmaktadır. Fosillerin kimyasal ve mekanik olarak temizlenmesi, bulunan fosilin cins, tür ve alttürlerine ilişkin referans noktalarının belirlenmesi ve teşhis edilmesi ve sonuç olarak restorasyon ve konservasyonunun yapılması gerekmektedir. Milyonlarca yıl gömülü kalan bu fosillerin iyi korunması bilimin devamı açısından büyük önem taşımaktadır.

Biyolojik antropoloji: Biyolojik antropolojinin materyali iskeletlerdir. Genellikle neolitik dönem ve sonrasına ait ören yerlerinden gün ışığına çıkarılan iskeletlerle çalışılır. Bu bireyler modern *Homo sapiens*'lerdir, iskelet düzeyinde temel bir farklılık göstermezler. Ancak bireyler arasında "ırksal" farklılıklar bulunabilir. Çalışılan dönemin tarihlenmesinde mezar ve gömü tiplerinden yararlanılır. Mezar tipleri arasında, lahit, moloz taş sanduka, kesme

taş sanduka, basit toprak gömü, monolit, çömlek mezar, amfora mezar, anakayaya oyma, oda mezar, tholos mezar, tümülüs mezar ve hatta ölünün yakılarak (kremasyon) küllerinin urne adı verilen kaplara konmasıyla oluşturulan mezar tipleri bulunmaktadır. Bireyin mezar içindeki yatış pozisyonu da döneme ilişkin bilgiler verebilir, sırtüstü, kollar çapraz olarak göğüs hizasında çaprazlanmış ya da anne karnı cenin pozisyonu denilen biçimde dizler karına doğru çekilmiş (hocker) ya da büzülmüş durumda olabilirler. Gün ışığına çıkarılan iskeletlerin demografik yapılarını ortaya koymak, yaş ve cinsiyetlerini belirlemek, boy hesaplamalarını, ırk tayinlerini yapmak, diş ve ağız sağlıklarını, hastalık ve ölüm nedenlerini saptamak temel amaçtır. Böylelikle günümüzden binlerce yıl önce yaşamış olan insan topluluklarının yeniden kurgulanması olanaklı hale gelmektedir.

Fiziksel antropoloji: Konusu yine insan olmakla birlikte, daha çok yaşayan insanlarla ilgilenen bir bilim dalıdır. Günümüz yaşayan insanının fiziksel yapısıyla ilgilenir. Vücut üzerinde belirlenen anatomik noktalardan yapılan ölçümlerin (antropometri), daha önceden formüle edilen indislere göre hesaplanması esasına dayanır. Elde edilen indisler ilgili bölgenin yapı ve biçimi hakkında bilgi verir. Boy, ağırlık, yağ oranı gibi vücut postürlerinin belirlenmesi, büyüme eğrileri, kan grubu, parmak izi ve fiziksel aktivitelerden kaynaklanan asimetri, genellikle bu bilim dalının çalışma konularını oluşturur. Canlılar ile çalışıldığı için ölçü alma konusunda zaman zaman sıkıntılar yaşanabilmekte ve araştırmayı zorlayıcı durumlarla karşılaşılabilmektedir. Buna karşın ergonomi gibi çok önemli bir alana hizmet etmektedir.

Biyolojik antropolojinin disiplinlerarası çalışmalarla işlerlik kazanabileceği göz ardı edilmemelidir. Elde edilen her veri, yeni bir bilim dalma kaynaklık etmektedir. Yardımcı bilim dalları olarak gördüğümüz bu alanlar, ergonomi, arkeoloji, prehistoryadır. Bu bilim dallarına ek olarak sanat tarihi, ekoloji, adli tıp ve lingüistik bilimleri ile de ortak çalışmalar yapılmaktadır.

Ergonomi: Ergonomi, insanın yaşadığı fiziksel çevre ile uyumu olarak özetlenebilir. Değişen çevre ve koşullara uyum kaçınılmazdır. Aksi taktirde insanlar hastalıklarla karşı karşıya kalır. Üretim-tüketim teknolojisi bu uyumun en önemli göstergesi olarak kabul edilir. Değişen sadece fiziksel koşullar değildir, insanın beden yapısı da zaman içerisinde değişikliğe uğrar. Bu nedenle her ikisinin de uyumu söz konusudur. Yaşanılan ya da çalışılan mekânların beden ölçülerine göre donatılması, sıcaklık, ışık, temiz hava temini gibi konular ergonominin çalışma alanlarını oluşturur. Örneğin, doğru belirlenmiş bir tezgâh yüksekliği, omurlarımızda ortaya çıkacak olan kireçlenme ve bozuklukları engelleyecektir.

Arkeoloji: Arkeoloji sözcüğü, Yunanca "arkheeos" eski ve "logos" (bilim) sözcüklerinin birleştirilmesiyle türetilmiştir, "eskinin bilimi" olarak adlandırılır. Ören yerlerinden ele geçen buluntuları kültür tarihi açısından değerlendiren bilim dalıdır. Mimari özellikler, seramikler, süs eşyaları hatta günümüze değin kalabilmiş organik kalıntılar gibi maddi buluntular üzerinde çalışılır. Çalışma yöntemleri açısından biyolojik antropoloji ile birçok ortak noktası bulunmaktadır. Bu bağlamda bulunan kalıntıların karşılaştırmalı analizlerinin yapılması ve istatistiksel olarak yorumlanması çok önemlidir.

Prehistorya: Kelime olarak "tarihöncesi" anlamına gelen prehistorya, *Homo habilis*'lerden başlayarak yazının bulunmasına kadar olan süreçte avcı-toplayıcı kültürlerin, sosyal ve teknolojik gelişim ve değişimlerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanır. Ortak dönemleri kapsaması nedeniyle özellikle paleoantropologlar ile işbirliği içinde çalışmaları, verilerin doğru yorumlanması açısından son derece faydalıdır.

2. Bölüm
BİYOLOJİK ANTROPOLOJİ

5 | Evrimin mekanizmaları nelerdir?

Türlerin değişmezliği önyargısı bugün ne yazık ki hâlâ etkisini sürdürmektedir. Nitekim Charles Darwin'in de bu engelleri aşıp, kuramını açıklaması yıllar almıştır. Evrimin temel mekanizmasını anlatmaya geçmeden önce unutulmaması gereken önemli öğeler bulunmaktadır. Organizmaların tümünün basit ya da ilkel formlarının bulunduğu, evrimin yavaş ilerleyen bir süreç olduğu (evrim sürecinin bireyler üzerinde gerçekleşerek, popülasyonları yönlendirdiği) ve doğal seçilimin varlığıdır. Canlıların ya da insanın nasıl değiştiği ve bu değişiklikleri kuşaktan kuşağa nasıl aktardığı sorusunun cevabı, evrim mekanizmalarında gizlidir. Bu mekanizmalar; mutasyon, doğal seçilim, genetik kayma (sürüklenme), coğrafik izolasyon, varyasyon ve kültürel seçiciliktir. Ancak önce kalıtımın nasıl gerçekleştiğini bilmeliyiz.

Her tür organizma, hücre adı verilen birimlerden ve her hücre sitoplazma ve çekirdekten oluşur. Her çekirdeğin içinde ise kromozom adı verilen ipliksi parçalar bulunur. Kromozomların sahip olduğu proteinleri sentezleme görevi

genler yoluyla gerçekleşir. Kromozomlar, atasal formlardaki sadece genetik özelliklerin bir sonraki kuşağa aktarılmasını sağlayan en küçük birimlerdir. Kromozom sayıları türden türe değişiklik göstermektedir. Kalıtım yoluyla aktarılan genetik karakterler (**genotip**), fiziksel özelliklerimize (**fenotip**) yansır. Genetik özelliklerin aktarılmasında en önemli birimler kromozomlardır. Özelliklerin kalıtım yoluyla aktarıldığım ilk keşfeden Gregor Mendel (1822-1884) olmuştur ve bugün Mendel kanunları olarak bilinen açıklamalara, çalışmalarıyla ulaşmıştır. Ne yazık ki bu kanunların önemi, ancak ölümünden 16 yıl sonra anlaşılmıştır. Ünlü bezelyeleriyle yaptığı çaprazlamalar sonucunda, kalıtım dünyasına damga vuran değişmez kanunlar ortaya koymuştur.

Mutasyon: Kromozom yapısında ya da sayısında ortaya çıkan noktasal değişiklikler olarak adlandırılır. Kimyasal maddeler; nükleer radyasyon; yüksek salınımlı X, beta, gama ışınları genellikle bu değişikliklere sebebiyet verebilir. Kromozomlarda ortaya çıkan mutasyonlar canlılığın devamını sağlamada bireye avantaj sağlayan, onu ileriye götüren değişikliklere neden olabileceği gibi, ölümüne de sebep olabilir. Yani her mutasyon yararlı değildir. Bireyin ölümüyle sonuçlanan mutasyonlara **lethal** (ölümcül), bireyin üreme dönemine kadar yaşamasına izin veren mutasyonlara yarı-ölümcül anlamına gelen **semi-lethal** mutasyonlar adı verilir. Canlılığın devamında lokomotif görevi üstlenenler nötr mutasyonlardır. Ortaya çıkan değişikliğin doğal seçilim baskısına dayanma gücü var ise popülasyonun toplam genlerini oluşturan genetik havuz içinde yerini alır, aksi takdirde yok olup gider. Hastalıklara neden olan mutasyona uğramış genlerden bazıları topluluğun gen havuzunda bulunabilir, ancak çekinik olmak durumundadırlar. İki çekinik gen karşılaşır ise sonuç yine ölümcül olacaktır.

Doğal seçilim: Doğal seçilimin gerçekleşmesi için kalıtım, çeşitlilik ve rekabet önkoşuldur. Mutasyona uğramış genlerin gen havuzundaki artışı, ancak normal ya da mutasyona uğramamış gen yüzdesinin azalmasıyla mümkün olacaktır. Ne var ki, Mendel'in 2. kanununa göre üçüncü

kuşakta, "Baskın görünüşlü melezlerden, baskın, çekinik ve melez bir kuşak doğar; genler ayrışır." Haliyle, baskın görünüşlü melezlerin ve baskın olanların gen havuzundaki yüzdesi artacak, çekinik olanların azalacaktır. Yaşamsal avantaj sağlayan genler böylelikle kuşaktan kuşağa artacaktır. Tüm organizmalarda sonuç ne olursa olsun seçilim türün geleceğini tehlikeye atmayacak derecede olmalıdır. Örnek verecek olursak, tropikal bölgelerde yaşayan insanların ten renkleri güneş ışığının zararlı etkilerinden korunmak için koyu renk yönünde seçilim göstermiştir. Aynı bölgede bugün beyaz tenli insanların, kültürleri sayesinde yüksek koruma faktörlü güneş kremi kullanarak, cilt kanseri olmaktan korunduklarını biliyoruz. İnsan haricindeki canlıların kültür yaratmadıkları göz önüne alınırsa, hayatta kalma ve soylarının devamını doğal seçilimle sağladıkları unutulmamalıdır.

Genetik kayma (sürüklenme): Bir topluluktaki özellikler mutasyon ve doğal seçilim olmadan da değişebilir. Genetik kayma demografik hareketlilik nedeniyle gerçekleşen gen göçleridir. Bazen göçler, bazen savaşlar bu değişimlere neden olur. Bir popülasyon yeterince büyükse kararlı yapısını koruyabilir, genetik havuz göçler yoluyla çeşitlenir. Gen frekansları bakımından ana gruptan ya da havuzdan farklı olan daha küçük bir grubun topluluktan ayrılması, belirli bir özeliğin ana grupta azalmasına sebep olurken, ayrılan grupta gerçekleşen yeni birleşimler o özelliğin frekansının artmasına ya da tümüyle ortadan kalkmasına sebep olacaktır. Ali Demirsoy'dan (2005) bir örnek verecek olursak, "Anadolu'da yüzde 80 mavi gözlü olan bir köy (normal frekans yüzde 16), bulunduğu yerden sürülüp, herhangi başka bir yere yerleştirildiğinde, mavi göz renginin frekansının yeni popülasyonda ana popülasyondan büyük ölçüde farklı olacağını" belirtmiştir.

Coğrafi izolasyon: Yeni bir türleşme ya da türlerin seçilim yönünde farklılaşmasının bir yolu da coğrafi izolasyondur. Özellikle izolasyonun çok uzun süreli olması durumunda ve popülasyonlar tekrar bir araya gelmemişse, yeni türleşme kaçınılmazdır. Bu izolasyon kimi zaman

bir göl, deniz, dağ olabileceği gibi, sıcaklık, ses, kimyasal maddeler ve hatta geniş otoyollar bile olabilmektedir. Yeni ortama ileri derecede uyum sağlamak soyun devamı için sakıncalar yaratmaktadır, bu nedenle türün genetik havuzunda çeşitlilik olması avantajdır. Çünkü değişen iklim ve coğrafya çok iyi uyum sağlamış türü, ya yeni besin kaynaklarını aramaya ve göçe zorlar ya da yok eder. Çeşitlilik fazla ise hayatta kalma şansı da o oranda artar.

Kültürel seçicilik: Yalnızca eş olarak seçilen bireylerin özellikleri bir sonraki kuşağa aktarılır. Biz insanlar için eş seçmek, kültürel bir olgudur. Brahmanlar Brahmanlarla, Katolikler Katoliklerle, Çerkezler Çerkezlerle evlenmeyi tercih eder. Böylelikle gen havuzundaki çeşitlilik azalır; ama karışık ya da melez genler, topluluğun gen havuzunun dışında tutulmuş olur. İçevlilik (endogami) türler arasındaki benzerlik eğilimlerini, dışevlilik (egzogami) farklılaşma eğilimlerini artırır. Genetik hazinenin zenginleşmesi ve baskın görünüşlü çekinik genlerin karşılaşmaması için dışevlilik hemen her seçilimde körüklenir. Varyasyon ya da çeşitlilik, genetik olarak kalıcı değişikliklerdir. Ancak, modifikasyonlar ile karıştırılmamalıdır. Modifikasyonlar, fiziksel çevrenin etkisiyle ortaya çıkan ve bireyin dış görünüşünde (fenotip) etkili olan kalıtsal olmayan karakterlerdir. Konuya hayvanlar âlemi açısından bakacak olursak, kültürü olmayan bu canlılar için önemli olan cinsel seçiciliktir. Bu konuda son derece titiz davranırlar. Fiziksel olarak güçlü olmak, parlak ve renkli tüylerle bezeli olmak ya da iri görünmek için kabarmak, onları eşeysel seçilim savaşında başarıya götürür. Böylelikle güçlü olanlar ve daha fazla döl dağıtan türler, hayatta kalmayı başarır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Demirsoy A., 2005; *Kalıtım ve Evrim*, Meteksan Yay.
- Pilbeam D., R. Martin ve S. Jones, 1995; *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*, Cambridge University Press.
- Gamlin, L., 1999; *Evrim*, Çev. Aksu Bora, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 116, Ankara.

6 | "Primat" nedir? Günümüzde, insan dışındaki yaşayan primatlar hangileridir?

Oldukça geniş kapsamlı olan konuya, primatın ne olduğunu anlatmakla başlayabiliriz. Primat terimi ilk kez Linneaus tarafından 1758'de kullanılmış olup, Latince *primas* kelimesinden gelir ve "birinci sıra" anlamındadır. Linneaus, insanların hayvanlar dünyasındaki yerini belirlemek amacıyla homosantrik de olsa bu kelimeyi seçmiş ve insanları canlılar dünyasındaki en üst noktaya yerleştirmiştir. Yeryüzündeki tüm canlıları sınıflamayı hedefleyen Linneaus'un sistemi (Sistema Natura), canlıları analojik (işlevsel) ve homolojik (yapısal) özelliklerine göre sınıflara ayırma temeline dayanır. Bu sınıflardan her biri bir taksonu oluşturur; her takson yapısal ya da işlevsel olarak aynı özelliği taşıyan canlı gruplarından oluşmalıdır. Bu benzer özellikler ortak atalardan kalıtılarak bir sonraki kuşağa aktarılmaktadır. Bu sistem sayesinde tüm canlıları, en ilkelinden gelişmişine kadar sınıflamak mümkündür. Tümdengelim sistemine göre türlerin sayısı aşağı doğru inildikçe azalır ve özelleşir. Buna göre çokhücreli, hayvanlar âleminin üyesi olan insanoğlu, omurgalı bir memeli olup, **plasenta** içinde yavrusunu büyüten canlılardan sadece biridir. Onu özel kılan primat takımının içinde yer almasıdır. Primat takımının içinde ise, *anthropoid*ler, insanımsılar (*hominoid*-ler), insansılar (*hominid*ler), *homo* cinsi üyeleri ve *Homo sapiens sapiens*'ler yer alır. Primatların yaşamöyküsü, 70 milyon yıl öncesine uzanmaktadır. Bu dönemde insan ile karşılaştırıldığında, anatomik açıdan son derece ilkel primatların olduğunu görmekteyiz. Ancak ilkel olmak ortak özellikler taşımaya engel değildir. Bütün primatların belki de en temel özelliği ağaçta yaşamaya (**arboreal**) uyum sağlamış olmalarıdır. Bu bağlamda bizlerin de içinde bulunduğu primat takımına ait bazı ortak özellikleri sıralamak yerinde olacaktır:

1) Primatlar, derinlik algılama dahil, çok iyi gelişmiş görme duyusuna sahiptir. Gözlerin yüzün önünde yer ala-

cak biçimde evrimleşmesi sayesinde, iki göz aynı noktaya bakabilmekte ve derinlik algısı olan stereoskopik görüş kazanılmaktadır.

2) İlkel primatlar (prosimian hariç), renk yelpazesini geniş bir aralıkta görmek ve ayırt etmek becerisine sahiptir. Bu durum belki de meyve ve bitkilere dayalı beslenme tarzı sonucu geliştirilmiş bir özelliktir.

3) Diğer memelilere göre primatlar, beden ölçülerine oranla daha büyük bir beyine sahiptir. Beyin boyutlarındaki artma eğilimi zekâ ile ilişkilendirilen bir uyumluluktur.

4) Primatlarda birçok memelinin aksine, her batında tek bir yavru dünyaya getirme eğilimi yaygındır. Bu seçilim doğan yavruya artan ebeveyn ilgisiyle açıklanabilir. Annenin yavruya bakım süresi oldukça uzun ve zorludur. Gebelik süresi, yani fetüsün gelişimi ilkel primatlardan insanımsılara doğru artış gösterir.

5) Ağaç yaşamına yönelik olarak geliştirilen adaptasyonlardan en önemlisi, tüm primatlarda 5 parmak (pentadactyl) bulunmasıdır. El ve ayakları donatan bu parmaklar, nadiren sivri, genellikle yassı tırnaklara sahiptir. Ancak hassasiyet kazanmış bu parmaklarla başarılı kavrama hareketi yapabilir, ağaçta yaşayabilirler.

6) Boyut bakımından oldukça farklılıklar sergilerler. Tarsi, marmoset gibi 10-15 cm boyutlarında primatlara rastlayabileceğimiz gibi, 180-190 cm boyunda, iri erkek gorillerin varlığı da unutulmamalıdır. Bu çeşitliliğin temelinde, farklı habitatlara gösterilen başarılı uyum süreçleri aranabilir.

7) Önceleri 44 ya da 40 dişe sahip olan bazı ilkel memeliler, daha ileri evrim aşamalarında dişlerden bazılarını yitirdi. Primatlarda da 36 diş ile başlayan serüvenimiz, yaklaşık 6 milyon yıl öncesinde olduğu gibi, hâlâ 32 diş olarak devam etmektedir. Ancak çene yayında kendine yer bulamayan 3. büyük azı dişleri, bugün bazı bireylerde artık çıkmamaktadır.

8) Primatların tümünde, üst kol ve kürek kemiği ile eklemleşen köprücük kemiği (*clavicula*) bulunur ve işlevsel-

dir. Omuzlara doğru genişlik ve kolların rahatça salınım hareketi yapmasını sağlayan bu kemikler, özellikle ağaç yaşamında daldan dala atlamak için kaçınılmaz olarak gereklidir.

9) Primatların birçoğu gündüz aktiftir (diurnal); yani gündüz düşmanlarından korunur, besin ve eş ararlar. Gecelerini güvenli bir alanda geçirirler. Prosimianlar ve bazı primat türleri ise gececidir (nocturnal), yani yaşamsal döngülerini alacakaranlıkta ve geceleri sürdürürler.

10) Beslenme alışkanlıkları açısından çeşitlilik gösterirler. Etçil (carnivor); yaprak, filiz, sürgün yiyenler (folivor); böcek yiyenler (insectivor); meyve, çicek yiyenler (frugivor); tohum, kabuklu yemişler yiyenler (gramnivor); sakızlı bitki ve özsuyu tüketenler (gummivore) ve karışık çoklu beslenenler (omnivor) olarak ayrılırlar.

11) İlkel primatların bazılarında üç, ancak insan dahil diğer tüm primatlarda göğüs hizasında bir çift aktif meme bulunur. Bu durum, tekli doğumlar yanında, ikiz doğumlarda bebeklerin şansını artıran uyumsal bir süreçtir. Özellikle iri primatlarda (goril, orangutan, şempanze) rahatlıkla fark edilebilecek boyutlara ulaşırlar.

12) Dik (bipedalizm), yarı-dik ve dörtayak üzerinde hareket ederler. Bu hareket sistemleri primat türünün yerde (terrestrial) ya da ağaç üzerinde (arboreal) yaşamasına göre, dallarda salınma, dikey sıçrama-atlama gibi farklılıklar gösterir. Örneğin goriller, ağırlıklarını dengelemek için, çoğu kez kıvırdıkları el parmaklarının üzerinde hareket eder.

13) Son derece sosyal canlılardır. Özellikle ileri primatlarda, dokunma, paylaşma, hoşgörü gibi davranışlar gözlemlenebilmiştir. Gece aktif olanlar hariç, genellikle grup halinde yaşarlar. Çokeşlilik, tekeşlilik, harem kurma gibi karışık sosyal organizasyonlara ek olarak, hiyerarşi, statü farkı, iletişim, ölümcül kavgalar, tuzak kurma, avcılık, alet kullanma, liderlik, gruptan dışlama gibi son derece insancıl davranışları da sergiledikleri, bugün artık net biçimde bilinmektedir.

Primat takımının bilinen ilk temsilcileri, ağaçlarda

yaşayan, gececi ve böcek yiyen, yaklaşık sincap büyüklüğündeki kemirgen canlılardır. Daha sonra, taksonomideki yerlerini ilkel primatlar olarak adlandırdığımız prosimianlara bırakırlar. Prosimianlar, Tablo 1'den de izlenebileceği gibi, lemur, lorisi ve tarsiler olarak üç alt gruba ayrılır. Maymunları ve kuyruksuz büyük maymunları oluşturan *anthropoid*ler; geniş burunlu (*platyrrhini*) yeni dünya maymunları ve dar burunlu (*catarrhini*) eski dünya maymunları olarak iki alt takıma ayrılır. Ağaç yaşamında, uzun kuyruklarını beşinci bir el gibi aktif kullanan yeni dünya maymunları, diş sayıları bakımından da (36 diş) eski dünya maymunlarına oranla *homo* cinsinden daha uzakta yer alır. Eski dünya maymunları arasında bazı türler ağaçlarda yaşarken, babun, makak gibi bazı türler de yerde yaşar.

Kuyruksuz büyük maymunların ve insanların oluşturduğu grup *hominoid* üst ailesi olarak adlandırılır. Eski dünya maymunlarından *hylobat*, *pongid* ve *hominid*ler bu ailenin üyeleridir (Tablo 1). Kuyruksuz büyük maymunlar (ape) *pongid* ailesine, insanlar ve insanımsılar *hominid* ailesine dahil edilir. Gibonlar (*hylobat*) hayatlarının tümünü neredeyse ağaç üzerinde geçirirken, *pongid* ailesi üyeleri olan orangutan, goril ve şempanzeler daha çok yerde yaşamayı tercih eder. Sonuç olarak, primat türleriyle ilgili gözlem ve araştırmaların son yıllarda sevindirici bir hızla arttığını ve primatoloji bilimine büyük katlılar sağlandığını izlemekteyiz.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Jenkins F. A., 1974; *Primate Locomotion*, New York: Academy Press.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji. İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Özbek M., 2010; *50 Soruda İnsanın Tarih Öncesi Evrimi*, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Saran N., 1989; *Antropoloji*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

PRİMATLAR												
PROSİMİANLAR			ANTHROPOİDLER (Maymun, Ape, İnsan)									
LEMUR	LORİSİ	TARSİ	PLATYRRHİNİ (Yeni Dünya Maymunları)			CATARRHİNİ (Eski Dünya Maymunları)						
Lemur	Lorisi	Tarsi	CEBOİDEA			CERCOPİTHECOİDEA		HOMİNOİDEA				
	Galago		CALLİTRİCHİDAE	ATELİDAE	CEBİDAE	CERCOPİTHECOİDAE		HYLOBAT	PONGİD			HOMİNİDAE
	Potto		Tamarin	Howler	Squirrel	Cercopithecinae	Colobinae	Hylobat	Pongo	Gorilla	Pan	Homo
			Marmoset	Spider	Capuchin Owlmaymunu	Babun Makak Mandrill Rhesus Patasmaymunu	Colobin Langur Proboscis Yaprakmaymunu	Gibbon Siamang	Şempanze	Goril	Orangutan	Australopithecus Homo habilis Homo erektus Neanderthal Kro-magnon **Homo sapiens**

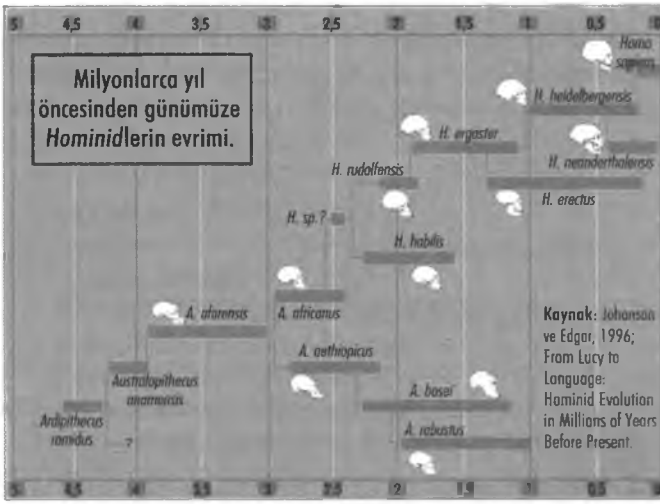
Tablo 1. Primatların sınıflandırılması.

7 | İnsan evriminin önemli evrelerini oluşturan başlıca fosil primatlar nelerdir?

Günümüzden yaklaşık 85 milyon yıl kadar önce yaşayan en eski memeli grubunu primatlar oluşturmaktadır. Bu primatlar, Kuzey Amerika, Afrika, Asya ve Avrupa'da yaşamışlar, ancak 30 milyon yıl öncesinde günümüz iklim yapısının biçimlenişi ve ilk Antarktik buzulların oluşmasıyla, Afrika ve Güney Asya'da yaşayanların dışındaki tüm primatlar yok olmuştur. 17 milyon yıl önce *Hominid*lerin atasını oluşturacak olan primatlar Afrika'dan çıkmış, Avrasya'ya göç etmişlerdir. *Hominid*lerden ayrılan *Homo* cinsinin tarihi yaklaşık 5 milyon yıl öncesine gider. *Homo* cinsinden bazıları farklı, bazıları aynı alanlarda, aynı zaman diliminde yaşayacak; bazıları yok olacak; ama aralarında sadece *Homo sapiens*, yani biz insanlar günümüze dek varlığını sürdürmeyi başaracaktır. (Tablo 2)

Ardipithecus ramidus: Anatomik olarak büyük oranda gorile benzerlik göstermekle beraber küçülmüş köpek dişleri dikkat çekicidir. Ağaç hayatına (**arboreal**) adapte olmuş durumdadırlar. Etiyopya'da bulunan fosillerin yakla-

Tablo 2. Hominid evriminde yer alan fosil primatlar.

şık olarak 4,4 milyon yıl önce yaşadıkları tespit edilmiştir. 300-350 cm^3 olan beyin kapasitesi, modern dişi şempanze beyin hacmine yakındır. Bazı bilim çevreleri, *Ardipithecus*'u *Homo* ailesine dahil etmemeyi daha uygun bulmaktadır.

***Australopithecus anamensis* ve *Australopithecus afarensis*:** *Homo* cinsi içerisinde yer almazlar ve anatomik yapıları itibarıyla goril ve şempanzelere benzerlik gösterirler. Yaklaşık 3,9 - 3,0 milyon yıl önce Doğu ve Güney Afrika'da yaşamışlardır. En iyi tanımlanan ve bilinen bu fosil Lucy olarak adlandırılmıştır. Boyları 1,0-1,2 m civarında olan türün beyin kapasitesi 400 - 450 cm^3 hesaplanmıştır. Köpek ve azı dişleri gorillere oranla oldukça küçülmüştür, ama halen modern insanınkinden daha büyüktür. Leğenkemiği gorilden çok, insanınkiyle benzerlik gösterir. *Australopithecus* tıpkı modern insanlar gibi dik yürüyebilir. Dik yürüme ellerin serbest kalışına, etrafı daha rahat görmeye ve özellikle de alet üretimine büyük bir ivme sağlamıştır. Bu iki türün yanı sıra daha kaba bir vücut formuna sahip olan ve zamanımızdan 2,6 ila 1,2 milyon yıla tarihlenen türler de bulunmuştur. Güney Afrika'da yaşayanlar *A. robustus* ve Doğu Afrika'da yaşayanlar *A. boisei* olarak adlandırılmıştır.

***Australopithecus africanus*:** Fosilleri Güney Afrika'da bulunmuştur. Zamanımızdan 2-3 milyon yıl önce yine Afrika'da yaşamışlardır. Anatomik açıdan *Homo* cinsine oldukça yakın özellikler göstermekle birlikte, beyin hacimleri 450-500 cm^3 civarında olup modern bir gorilin zekâsına sahiptirler. Alet üretmemişler ancak doğada bulunan doğal malzemeleri kullanmışlardır. Yarattıkları endüstri "osteodontokeratik" (kemik-diş-boynuz/tırnak) olarak adlandırılmıştır.

***Homo habilis*:** Bilimsel adları "becerikli adam" anlamına gelen *habilis*ler, zamanımızdan 2,5-1,6 milyon yıl önce yaşamışlardır. Bu gruba ait fosiller 1962-1964 yıllarında Tanzanya'da bulunmuştur. *Australopithecus*lardan daha büyük bir beyin kapasitesine ve daha insan benzeri diş yapısına sahip oldukları için *Homo* cinsi içerisinde değerlendirilirler. Fosillerle birlikte taş aletler de gün ışığına çıkarılmıştır. Antropologlar, bıçak benzeri bu taş aletlerin avlanmaktan ziyade etleri ayırmak ve sıyırmak için kullanılmış oldukları

görüşünde birleşir. *Habilis*ler bulundukları bölgelere göre anatomik farklılıklar gösterir. Kimileri daha narin, kimileri daha kaba yapılıdır; bu nedenle sınıflandırılmaları konusunda zaman zaman faklı fikirler ortaya çıkabilmektedir.

Homo ergaster: "Ergaster" kelimesi Yunanca'da "işçi-çalışan adam" anlamına gelmektedir. Zamanımızdan 1,9-1,4 milyon yıl önce yaşamış olan bu türün, diğer *Homo* cinslerinde olduğu gibi soyu tükenmiştir. Modern insanlar gibi tamamen dik (erect) yürüyebilirler, beyin kapasiteleri *habilis*e göre daha gelişmiştir. Tanzanya, Etiyopya, Kenya ve Güney Afrika'da fosilleri bulunmuş olan *Homo ergaster*, *Homo erectus*ların Afrika'da yaşayan formu olarak değerlendirilir. (Diğer tüm formlar Asya kökenlidir). *Homo ergaster*, taş balta, bıçak gibi aletler kullanmış, ilkel anlamda da olsa konuşmayı becerebilen ilk *hominid* türü olarak kabul edilmektedir.

Homo erectus: Bilimsel adları Latincede "dik duran adam" anlamına gelen *Homo erectus*ların, Afrika'yı terk eden ilk *hominid* olduğu tahmin edilir. Fosilleri sadece Afrika'da değil, Türkiye, Fransa, Gürcistan, İspanya, Endonezya, Vietnam, Çin gibi ülkelerde de bulunmuştur. Bu derece farklı alanlara yayılım göstermiş olan *erectus*lar, fiziksel açıdan da farklılık gösterirler. Genel olarak *Homo erectus*un beyin kapasitesi 850 cm^3'den 1100 cm^3'e kadar gelişim göstermiştir. Boyu 1,80 metreye ulaşan bu türün, fiziksel olarak da modern insandan daha kuvvetli olduğu varsayılmaktadır. Daha gelişmiş ve karmaşık taş aletler kullanan bu tür, aynı zamanda sistematik olarak avlanmayı becerebiliyordu. Her ne kadar belirgin bir konuşma dilleri olmasa da, avlanma sırasında seslere dayalı konuşma sistemini benimsedikleri sanılmaktadır. Ateşi kullanmakla kalmadıkları, aynı zamanda kontrol da edebildikleri, İsrail, Çin ve Java'daki kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Homo heidelbergensis: 1907 yılında Almanya'da bulunun bu tür, 600-400 binyıl önce yaşamıştır. *Heidelbergensis*ler *Homo erectus* ile erken arkaik *Homo sapiens* arasında bir geçiş formu olarak kabul edilir. Beyin hacimleri oldukça gelişmiş, 1100-1400 cm^3 ile neredeyse modern insan kapasitesine ulaşmıştır. Kullandıkları taş aletler daha

da karmaşık hale gelmiştir. Almanya'da bulunan 400 binyıllık bir mızrak, *Homo heidelbergensis*lerin avcılığı ve alet kullanması açısından önemli bilgi sağlamıştır. Ölülerini ilk gömen *Homo* grubu oldukları saptanmıştır.

Homo neanderthalensis: 130-35 binyıl önce yaşamış ve soyu tükenmiş bir *Homo* grubudur. Erkekleri 165-170 cm, kadınları ise 152-156 cm boylarında olup yine modern insana göre daha yapılı ve kaslıdırlar. Fosilleri ilk olarak 1800'lü yılların başında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunmuştur. *Neanderthal*ler çağdaşları olan *kromanyon*lar (erken modern *Homo sapiens*) ile aynı zamanlarda, aynı lokasyonlarda yaşamışlardır. Yapılan DNA testleri sonucunda yüzde 99,5 modern insanla aynı olan bu türün, *Homo sapiens*lerle melezleşip ortadan kalktıkları hipotezi ise hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Diğer bir hipoteze göre ise, buzul şartlarının yarattığı iklime son derece kuvvetli adaptasyonlarından sonra, değişen iklim ve yeni şartlara uyum sağlayamamış ve soyları tükenmiştir. Bulunan fosillerin orta ve iç kulak kemik yapıları sonucunda onların, müzikal ama çok karmaşık olmayan bir dille konuştukları sonucuna ulaşılmıştır. Taş ve tahtadan aletler kullandıkları, hayvanların postunu yüzdükleri, barınaklar inşa ettikleri bulunmuştur. En önemlisi de artık ölülerini gömen bu türde, öbür dünya kavramının geliştiği düşünülmektedir. Bazı mağaralarda bulunmuş olan uzun kemiklerin kesici aletler yardımıyla iliklerinin çıkarılıp yendiği saptanmıştır, dolayısıyla *neanderthal*lerin kanibalist olduklarına (yamyamlık) dair deliller de mevcuttur.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Herbert T., 1995; *The First Humans, -The Search for our Origins-*, Thames and Hudson, New Horizon.
- Johanson ve Edgar, 1996; *From Lucy to Language: Hominid Evolution in Millions of Years Before Present*, Weitenfeld&Nicolson, The Origin Publishing Group, London.
- Özbek M., 2007; *Dünden Bugüne İnsan*, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

8 | Paleodemografi nedir?

Paleodemografinin tanımı ve çalışma alanlarına geçmeden önce, demografinin ne olduğunu açıklamak yerinde olacaktır. Demografi eski Yunanca kaynaklı bir kelime olup, nüfusbetim anlamına gelir. Doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve göç gibi toplumsal olayların ve bu olayları etkileyen siyasal, kültürel, ekonomik, coğrafik ve hastalık gibi etmenlerin insan toplulukları üzerinde ne gibi değişiklikler yarattığının istatistiğe dayalı sayılabilir sonuçlarını ortaya koyan bir bilim dalıdır. Nüfusbetim ya da demografi, nüfusun belirli bir bölgeye zaman içindeki dağılımını, cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim, sağlık, meslek gibi olgular açısından ele alarak anlatır. Demografinin kaynaklarını nüfus sayımları, anketler, istatistikler gibi yazılı belgeler oluşturur. Demografi sanıldığı kadar yeni bir çalışma alanı değildir; bu konudaki ilk çalışmalar MÖ 500'e kadar gider. Konfüçyus, nüfustaki sayısal değişiklikler ile yaşanılan bölge arasında bir ilişki olduğunu varsayarak ilk çalışmaları başlatmıştır. (Cillov, 1960) Özetle demografi, modern toplulukların durağan olmayan nüfus yapılarını, zaman ve mekâna bağlı olarak yaşam istatistikleri oluştururken, paleodemografi, ölmüş insanların nüfus bilgilerini kullanır ve demografiden farklı olarak günümüz devingen toplumlarının değil, durağan toplumların nüfus yapılarını ortaya koymaya çalışır. Günümüzden daha basit ve sınırlı koşullarda yaşamış olan insan topluluklarının gelişimlerini anlamada ve yeniden kurgulamada modern toplulukların verilerinden yararlanır, bu antropolojinin bir geleneğidir.

İnsan soyunun doğumlarla artması ve ölümlerle erozyona uğraması, hem insanoğlunun geleceği hem de ailelerin geleceği açısından oldukça önemlidir. Bu gerçeğin temelinde, ölüme karşı duyulan bireysel ve toplumsal tepki yatmaktadır. Hemen tüm kültür ve inanç sistemlerinde, ölüm oranının yüksek olması halinde, doğurganlığı,

topluluğun yok olmasını engelleyecek ölçüde yüksek ve ölüm oranının düşmesi durumunda, nüfus artışında aşırı yoğunlaşmayı önlemeye yetecek kadar düşük tutmada anahtar rol oynayan mekanizmalar mevcuttur.

Paleodemografik çalışmalarda amaç, toplulukların artış ve azalışını, zaman ve mekâna göre dağılımlarını, topluluklar arası ilişkilerini ve sağlık durumlarını belirlemektir. İskelet topluluklarında yaş, cinsiyet, yaşam beklentisi, doğurganlık, ölüm oranları ve bu oranların belirli yaş gruplarına dağılımı gibi sayısal verilerin ortaya konması önemlidir. Bu amaçla kullanılan en önemli araçlardan birisi "yaşam tablosu"dur (life table). Bu yöntem, cinsiyete bağlı olarak yaşın ve ölümlülüğün belirlendiği küçük gruplarda, nüfus hakkında genel demografik çözümlemelere olanak verirken, büyük gruplarda da tüm nüfus hakkında bilgi verebilen önemli bir çalışma yöntemidir. Yaşam tablosu uygulamalarında göç serbestisi olan sabit popülasyonlar ve sıfıra karakterize olmuş ölüm-doğum oranı eşitliği ile, değişmez rakamları temsil eden topluluklar tercih edilir. Paleodemografide ölüm oranları hesaplanırken bu eşitlikten yararlanılır. Yaşam tablosunda; ölüm olasılığı, hayatta kalma olasılığı, ölümlerin sayısı, yaşa göre ölüm oranı, hayatta kalanların sayısı, yaşanan yıllar toplamı, bireylere göre yaşanan yıl sayısı, yaşam beklentisi, doğuştaki yaşama umudu, genel ölüm oranı gibi değişkenler yer almaktadır. İskelet popülasyonundaki demografik örüntünün tüm detaylarıyla anlaşılabilmesi için yaşam tablosunun hem kadınlar, hem erkekler, hem de bebek-çocuklar için ayrı ayrı düzenlenmesi gerekmektedir. Böylelikle topluluğun genel yaşam tablosu oluşturulabilir. Ancak bazı araştırmacılar, genel yaşam tablolarından ziyade "kuşaksal yaşam tablosu" oluşturmanın daha avantajlı olduğunu savunsalar da; ölümlülük koşullarının hızlı değişim gösterdiği durumlarda, tablo daha oluşturulurken geçerliliğini yitirebileceğinden, bu sav daha az kabul görmüştür.

Paleodemografik çalışmalarda, nüfus hareketliliğini belirlerken öncelikle toplulukta cinsiyet ve yaş dağılımının

belirlenmesi gerekmektedir. Mikro-evrim sürecinde doğal seçilimin hangi yaşlarda etkili olduğunun belirlenmesi için yaş gruplarının ortaya konması gerekmektedir. Özellikle bebek ve çocuk yaşlarda görülen yüksek oranda ölüm -ki prehistorik topluluklarda dramatik oranda yüksektir- topluluğun ve annelerin genel sağlık durumunu ortaya koymakta bugün bile kullanılan önemli bir kriterdir. Bu bağlamda, ömür uzunluğu doğurganlık yaşına kadar uzamış olan topluluklarda, nüfus yoğunluğunda artış beklemek yanlış olmaz. Doğurganlığın artışını daha iyi hayat şartlarına bağlamak yerindedir, ancak gerçek boyutlarını bulmak için yaşayan bebek ve çocukların oranına bakmak gereklidir. Buna karşın, toplulukta yaşlı bireylerin bulunması ölüm yaşı ortalamasını yükseltirken, görece hijyen ortamlarda yaşandığının ve kuvvetli bağışıklık sisteminin habercileri olarak da yorumlanabilir. Popülasyonun doğal artışını engelleyen ölümlülük ise genellikle hastalık ve yaralanmalardan kaynaklanır. Artan nüfus yoğunluğu özellikle yerleşik topluluklarda salgın hastalıkların artmasını, tersini düşünecek olursak, küçük ve dağınık topluluklarda da hastalıklardan korunmayı sağlar. Özellikle tarım toplumlarında, konut sayılarının artması ve atık sulardan kurtulmadaki yetersizlikler nedeniyle, avcı-toplayıcı topluluklara oranla çok sayıda bebek-çocuk ölümü kaydedilmiştir.

Daha öncede bahsettiğimiz gibi paleodemografik çalışmalarda arkeolojik ve antropolojik bulgular birlikte değerlendirilmelidir. Bunun için, 1) arkeolojik kazı ve analiz, 2) anatomik ve paleopatolojik analiz; ölüm yaşı, cinsiyet tayini, patolojik durum, 3) demografik analiz; doğum-ölüm oranları, yaşam beklentileri, 4) betimsel olarak topluluğun yeniden kurgulanması; sosyoekonomik durum, ekolojik ortam gibi soruların yanıtlanması gerekmektedir. Gözlem ve analizlerimizde, "doğal seçilim" göz ardı edilmemelidir. Doğal seçilim kendini farklı ölüm oranı ve doğurganlık katsayısı olarak gösterir. İstenmeyen çocukların öldürülmesi, kaza, savaş gibi ölüm sebepleri, kültürel etkinliklerin doğrudan sonuçlarını

yansıtır. Ancak, kızamık, grip, soğuk algınlığı gibi hastalıklar, tarım ve Sanayi Devrimi sonucu yerleşik topluluklarda yoğun olarak rastlanan ve doğal seçilimi dolaylı olarak etkileyen faktörlerdir (Angel, 1969). Böylelikle topluluklarda hayatta kalmayı başarabilmiş bireylerin artması ve yaşam beklentilerinin yükselmesi sağlanmış olacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Angel, J. L., 1969; "The Bases of Paleodemography", *American Journal of Physical Anthropology* (30).
- Cillov H., 1960; *Nüfus İstatistikleri ve Demografinin Genel Esasları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 839.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji, -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

9 | Kazı yöntem ve teknikleri nelerdir?

Bu bölümde söz edilecek olan kazı yöntem ve teknikleri, tümüyle iskelet kalıntılarının bulunup, gün ışığına çıkarılması, konservasyonu ve restorasyonu ile ilgilidir. Bunlar, arkeoloji ya da sanat tarihi kazılarında uygulanan yöntem ve tekniklerden farklıdır. Ancak disiplinlerarası yaklaşımlar nedeniyle bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Özellikle mezar tiplerinin belirlenmesi ve sınıflandırılmasında adı geçen bilim dallarından önemli ölçüde yararlanılmaktadır. Birçok bilim dalında araştırmacılar çalışacakları materyallere ulaşmada güçlük çeker. Özellikle arazi ve alan çalışması gerektiren bilim dallarında bu süreç uzun ve yorucudur. Örneğin sağlık bilimlerinde ise genellikle materyaller araştırmacıya ulaşır.

Alan araştırmalarının gerçekleşmesi ancak detaylı bir planlamayla mümkündür; bu nedenle 3 temel aşamaya ayırmakta fayda vardır. 1) Alana gitmeden önce, 2) Alan çalışması ve 3) Alan çalışması sonrası.

1) Alana gitmeden önce: Alana gitmeden önce soru ve sorunlar belirlenmeli, bu çerçevede kapsamlı literatür taraması yapılmalıdır. Çalışmayı gerçekleştirecek olan araştırmacıdır; bu nedenle araştırmacının güvenliği çok önemlidir. Gidilecek bölgenin coğrafi, biyolojik şartları iyi değerlendirilmeli, konaklama, beslenme ve hijyen koşulları araştırılmalı ve acil durumlarla ilgili planlamalar yapılmalı, önlemler alınmalıdır. Ayrıca çalışmanın kapsamı ve amacı doğru belirlenmeli, yerel otoriteler ve Kültür Bakanlığı'ndan gerekli izinler temin edilmelidir. Alanda yapılacak kazı çalışmalarıyla ilgili, not defteri, şeritmetre, dişçi aletleri, puar, alüminyum folyo, küçük kürek, mala, çeşitli ebatlarda fırça ve poşet gibi malzeme ve aletler mutlaka önceden hazır bulundurulmalıdır.

İskeletlerin nerelerde bulunabileceğini önceden bilmek, karşılaşılacak problemleri çözmede ve kazı stratejisini belirlemede önemlidir. Adli vakalar haricinde karşımıza çıkabilecek iskeletler, bireylerin yaşadığı dönemlere göre farklılık gösterir. Ölü gömme uygulamasının yaygınlaşmasından önce genellikle göl tabanları, volkan tüfleri, bataklıklar, kireç yatakları ve alüvyonlar gibi fosilleşme ortamlarında iskelet kalıntılarına rastlanırken, *neandertha*llerden sonra mağara ve kaya altı sığınakları gömüler için tercih edilmiş alanlardır. Yerleşik hayata geçildikten sonra, mekân içleri, ev tabanları gibi intramural gömüler uygulanmış, ilerleyen dönemlerde mekân dışına ve mezarlıklara (ekstramural) gömü yaygınlaşmıştır. En yaygın gömü biçimi basit toprak mezarlar olup, amfora, çömlek, pithos gibi pişmiş toprak kapların içine gömü, ayrıca, lahit, monolit (tek parça kayadan üretilen), sanduka (kesme taş, kerpiç, kiremit, moloz taş) mezarlar, oda mezarlar, tholos mezarlar, tümülüs mezar tipleri ve yakılmış (kremasyon) bireylerin konduğu urne kaplar karşımıza çıkabilecek mezar tiplerini oluşturur. Bireylerin mezar içinde yatış pozisyonları da topluluğun geleneklerine, dönemine ve zaman zaman mezarın şekline göre de farklı olabilmektedir. Dizlerin karna çekildiği hocker poziyonu,

büzülmüş, sırtüstü bunlardan bazılarıdır. Örneğin Bizans gömü geleneği, genellikle sırtüstü pozisyonda, kollar göğüs hizasında çapraz, bacaklar birbirine paralel durumda karşımıza çıkar.

2) **Alan çalışması:** Bu aşamada, iskeletin gün ışığına çıkarılması, "iskelet tanıtım formu" doldurulması, ölçüm ve fotoğraflamasının yapılması, analizler için numunelerin alınması, iskeletlerin paketlenmesi ve laboratuvara nakli söz konusudur. İnsan iskeletlerinde, hangi pozisyonda olursa olsun, kafatası ve leğen kemikleri toprak yüzeyine en yakın noktada yer alır, dolayısıyla kazı esnasında genellikle ilk karşılaşılan ve hasar gören bölgelerdir. Şayet kol ve bacak kemikleri karşımıza çıkarsa, öncelikle iskeletin yatış pozisyonunu belirlemek açısından sağ/sol ayrımı yapılmalıdır. Kazı işlemi sırasında iskelet, tüm kemikleriyle birlikte yatış pozisyonunun en net görülebileceği biçimde topraktan arındırılmalıdır. Bu durum, bireyin gömüldüğü andaki insitu pozisyonudur. Dişçi aletleri, mala ve fırçalar yardımıyla titizlikle toprak parçaları mezar dışına alınırken, kemiklerin pozisyonunu bozmamaya dikkat edilmeli, 1/3'lük kısmı toprağa gömülü bırakılıp stabilite sağlanmalıdır. Bu nedenle kazı işlemi içerden dışarıya doğru yapılmalıdır. Kafatası ve leğen kemikleri yaş ve cinsiyet tayininde çok önemli olduğu için azami dikkat sarf edilmelidir. Toprağın içinde yıllarca nem tutan kemikler, gün ışığına çıkarılmalarıyla birlikte nemlerini kaybederler ve üzerlerinde kılcal kırıklar oluşur; bu durumda kemikler paraloid adı verilen kimyasal ile kaplanır, böylelikle kılcal kırıklar bulunan kemikler bir bütün halinde korunmuş olur. Kemiğin nemini yavaş kaybetmesini sağlamak amacıyla üzerinin örtülmesi önemlidir. Mezarda izole ya da iskelete ait üzeri toprakla örtülü hiçbir kemik kalmadığından emin olunduktan sonra insitu durumda mezardan ve iskeletten alınabilecek tüm ölçüler alınmalı, iskelet tanıtım formu doldurulmalı ve fotoğrafları çekilmelidir. Aksi takdirde iskelet kaldırıldıktan sonra buluntu anındaki duruma geri dönmek mümkün değildir. Bu aşamadan sonra, iskeletten genetik, organik ve inorganik analizler için nu-

muneler alınabilir, ancak analiz sonuçlarını değiştireceği bilindiğinden, kimyasal kullanılmayan parçalardan numune alınması ve çok dikkatli izole edilmeleri gerekmektedir. Tüm bu işlemlerden sonra iskelete ait kemiklerin topraktan bütünüyle arındırılması ve toplanması aşamasına geçilir. Tercihen önce kol ve bacaklara ait uzun kemikler ve kafatası-altçene toplanmalı; daha sonra bireyin vücut kemiklerine geçilmelidir. Dizkapağı, dil kemiği, bilek kemikleri, omurlar gibi küçük kemiklerin toplandığından emin olunmalı, gerekirse sayılmalıdır. Kollar, bacaklar, kafatası, leğen kemikleri, vücut kemikleri önce ayrı ayrı, sonra tek büyük bir poşete konulmalı ve mutlaka her poşete iskeleti tanımlayan etiket iliştirilmelidir. Bireyleri içeren poşetler sağlam kutulara ya da kasalara yerleştirilerek, araları gazete kâğıdı, pamuk, strafor gibi malzemelerle destelendikten sonra, referans ve etiketleme işlemleri yenilenmeli ve iskeletler nakledilmeye hazır hale getirilmelidir.

3) **Alan çalışması sonrası:** Bundan sonraki aşama, iskeletlerin laboratuvara girişinden yayına hazırlanana kadar olan dönemi kapsar. İlk olarak tüm kemikler oda sıcaklığında duru su ve küçük bir fırça yardımıyla çamur ve toprak kalıntılarından arındırılır ve havadar bir mekânda kurumaya bırakılır. Kalsit kaplı kemiklerde kimyasal kireç sökücüler kullanılabilir, ancak çok dikkatli ve kontrollü olunmalıdır. Kuruma işleminden sonra parçalanmış kemiklerin her biri özelliklerine göre ayrılarak yapıştırıcı ve bant yardımıyla birleştirilir. Anatomik noktaların iyi bilinmesi bu aşamada çok önemlidir. Bütünlenen kemiklerde uygulanan makroskopik, metrik ve istatistiksel analizlerden sonra iskelet serisi yayına hazırdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Brothwell D., 1981; *Digging up Bones*, Oxford University Press.
- France D. L., 2003; *Lab Manuel and Workbook for Physican Anthropology*, Colorado State University, Thomson Wadsworth.

10 İskelette yaş ve cinsiyet tayini nasıl yapılır?

Bir popülasyonu oluşturan bireylerin yaşam tablolarının çıkarılması, hastalıkların, yaş ve cinsiyete bağlı değişimlerinin ortaya konması, dolayısıyla yeniden kurgulanması için yaş ve cinsiyetlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Yaş ve cinsiyet belirlemeye yönelik çalışmalarda insan vücudunun değişik bölgelerinde ortaya çıkan değişimler dikkate alınır. Cinsiyet belirleme yaşı, bireyin ergenlik yaşıyla başlamaktadır. Yaklaşık olarak 13 -14 yaşlarından itibaren kemiklerde cinsiyeti tanımlamayı sağlayacak değişiklikler meydana gelmeye başlar. Bu değişiklikler genellikle kafatası, kalça ve kuyruksokumundan oluşan leğenkemiği (*pelvis*) ve uzun kemiklerde gözlemlenir. Kemiklerin gelişim, olgunlaşma ve bozulma süreçleri de ilerleyen yaş ile birlikte değişikliğe uğradığından, yaş tayininde önemli deliller olarak kabul edilir. Araştırmacılar, kafatasında dikişlerin kapanması, uzun kemiklerde eklem uçlarının kaynaşması, kalça kemiklerindeki deformasyonlar, uzun kemiklerdeki süngerimsi dokunun ağırlığının ve yoğunluğunun azalması, kaburga uçlarında gözlenen değişimler, dizkapağı kemiğinin hacmi ve diş sürme zamanları gibi farklı yaş belirleme kriterleri üzerinde çalışmaktadır. Bütünlüğü bozulmuş ya da parçalanmış kemikler, ayrıca doğanın tahrip edici etkisi bu analizleri zaman zaman güçleştirmektedir. Bu analizlerde genellikle makroskopik olmak üzere, radyolojik ve kimyasal yöntemler de kullanılmaktadır. Farklı ırksal özellikler, değerlendirmelerde daima hatırda bulundurulmalıdır.

Cinsiyet tayini: Leğenkemiğinde ortaya çıkan genel morfolojik değişikliklere baktığımızda, kadınlara göre erkek pelvisi daha yüksek ve daha dardır. Üzerinde daha fazla kas yapışma izi bulunur. Doğal seçilimde önemli bir etken olan doğum kanalının biçimi de büyük farklılık gösterir, kadında leğenkemiğinde doğumun gerçekleşebilmesi için daha büyük bir açıklık vardır. Hatta bu

nedenle kuyruksokumu kemiği erkekte içbükey iken kadınlarda neredeyse düzdür. Kalça kemiğinin doğum kanalına bakan açısı kadınlarda geniş, erkeklerde dardır. Ayrıca pubis çatısı erkeklerde kalça yüksek olduğu için dar, kadınlarda daha yayvandır. *Foramen obturatum* adı verilen delik erkeklerde oval, kadınlarda üçgenimsi biçimdedir. Üst bacak kemiğinin kalça kemiğiyle birleştiği eklem çukuru (*acetabulum*) erkekte geniş ve derin, kadınlarda daha küçük ve sığdır. İkinci önemli değişiklik kafatasında gözlemlenir. Kas yapışma yerleri ve kulak arkasındaki mememsi çıkıntı olan mastoid erkeklerde daha belirgin, kadınlarda küçüktür. Alında bulunan kaş kemerleri erkeklerde belirgin, kadınlarda yok denecek kadar zayıftır. Alın bölgesi erkeklerde geriye eğimli, kadınlarda yüksektir. Göz çukurlarının kenarları erkeklerde yuvarlatılmış gibi, kadınlarda daha keskin bir yüzeye sahiptir. Damak erkeklerde derin, kadınlarda sığ ve altçene ortasındaki çıkıntı (menton) erkeklerde daha düz ama geniş, kadınlarda küçük ama çıkıntılıdır. Vücut kemiklerine baktığımızda en belirgin farklılık üst bacak kemiği olan *femur*da gözlenir. *Femur*un kalça kemiğiyle eklemleşecek olan uzantısı ile gövdesi arasındaki açı erkeklerde dar, kadınlarda büyüktür, ayrıca yine *femur*un arka yüzeyinde bulunan ve boylu boyunca uzanan kas yapışma hattı erkeklerde son derece kabartılı ve belirginken, kadınlarda zayıftır. Görüldüğü üzere cinsiyet tayininde anatomik noktaların dikkatle incelenmesi ve farklılıkların kaydedilmesi gerekmektedir.

Yaş tayini: Rahim içi yaşamın ilk 3 ayından, ölüme kadarki süreçte kemiklerde meydana gelen, gelişme, kaynaşma deformasyon gibi farklılaşmalar, yaş tayininde kullanılan metotların temelini oluşturur. Ancak, iskeletten yaş tayini sırasında, her bireyin farklı büyüme hızına sahip olduğu ve bu hızı etkileyen sosyoekonomik faktörlerin varlığı göz ardı edilmemelidir. Araştırmacıların birçoğu hesaplanan fiziksel yaşın kronolojik yaşa yaklaşık eşit olduğunu kabul etmektedir. Ancak çevresel, besinsel etkiler ve hastalık kaynaklı stresler,

gerçek yaşı maskeleyebilmektedir. Ancak diş yapısı bu etkilenmelere daha dirençli olduğu için, yaş tayinlerinde diş sürme yaşlarına göre daha güvenilirdirler. Diş sürme aşamaları ise yaklaşık 15 yaşına kadar güvenilirdir. Üçüncü azı dişlerinin sürme yaşları ise yaşa göre çeşitlilik gösterdiğinden çok tercih edilir bir gösterge olarak kabul edilmez. Dişten yaş tayini, rahim içi hayatın erken aşamalarından, 20'li yaşlara kadar mümkündür. Bu amaçla, aylara ve yıllara göre süt/daimi dişlerin olgunlaşma ve sürme aşamalarını gösteren tablolardan faydalanılmaktadır.

Yaş tayininde kullanılan bir diğer değişken, kemik büyümesidir. Kıkırdak yapıdan kemikleşme, kemiğin olgunlaşıp, büyümesi ve nihayetinde eklem kapaklarının ana kemiğe kaynaşarak büyümenin durması aşamaları izlenir. Tüm uzun kemikler, kürekkemiği, köprücükkemiği, leğenkemiği ve omurlarda bu süreç gözlenir. Uzun kemiklerde kemik gövdesi ve eklem kapakları ayrı ayrı büyür ve kemik uçları kapaklarla buluşup kaynaştığında büyüme durur, işte her uzun kemikte bu kaynaşma farklı yaşlarda başlar ve tamamlanır. Yaklaşık 12 yaşından 25 yaşına kadar süren bu kaynaşmadan sonra artık kemik uzunlamasına büyümez.

Kafatasını meydana getiren kemiklerin birbirleriyle yan yana gelip kaynaşma aşamalarından da yaş hesaplamak olasıdır. Kemiklerin kaynaşmadan önceki görünümleri bir dikiş izini andırır, kemikler kaynaştıkça bu dikiş izi belirsizleşir ve ilerleyen yaşla birlikte kaybolur. Bu izler kafatasının hem dış hem de iç yüzeyinde görülebilir. Ancak iç yüzeydekileri gözlemlemek oldukça zordur. Tümüyle açık olan dikişler bireyin 36 ve çoğunlukla 27 yaşından küçük, tümüyle kaynaşmış dikişler ise 26 yaşından büyük olduğunu gösterir. Son araştırmalar, dikişlerin kapanma yaşlarında görülen büyük çeşitlilik nedeniyle, bunun daha az güvenilir bir teknik olduğunu göstermiştir.

Leğenkemiğinde bulunan pubic kemiklerinin birbirleriyle birleşme yüzeyleri yaşlandırmada çok kullanılan ve

tercih edilen bir yöntemdir. Pubic yüzeyler özellikle 18 yaşından sonra değişime uğrar ve faklı morfolojiler gösterir. Genç bireylerde, bu yüzeylerden birbirine paralel oluklar bulunurken, yaş ilerledikçe bu oluklar düzleşir, yüzey genişler ve yeni kemik oluşumları görülür. Değişimler için 6 farklı aşama belirlenmiştir (France, 2003: 221-222). Kadın ve erkeklerde farklı aşamalar gözlendiğinden, cinsiyet ayrımı yapılarak karşılaştırma yoluna gidilir. Pubic kemik yüzeyinden yapılan yaş tayinlerinin 50 yaşın üzerindeki bireylerde yetersiz kalması ve kafatası dikişlerinden yapılan yaşlandırmada dikişlerin kaynaşma sürelerinin kişiden kişiye farklı, geniş bir yaş aralığı vermesi, kaburgadan (*costal*) yapılan yaşlandırma yöntemini ön plana çıkartmıştır. Kaburgadan yapılan yaş tayininde kaburgaların sternuma ya da karına bakan uçları ve tercihen 4. kaburgalar kullanılır. Burada da yine yaşa bağlı deformasyonların farklı aşamaları söz konusudur. Kaburganın kenarları "v" biçiminden "u"ya dönüşür ve derinleşir. Pürtüklü eklem yüzeyi derinleşerek gözenekli ve daha sonra da keskin ve düzensiz çıkıntı kemiklerin bulunduğu bir görünüm kazanır. Bu yöntemde şimdilik topluluklar ve ırk grupları arasında bir fark gözlenmediği için uygulanabilir ve güvenilir bir yöntem olarak kabul edilmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- France D. L., 2003; *Lab Manuel and Workbook for Physican Anthropology*, Colorado State University, Thomson Wadsworth.
- İşcan M. Y. ve Krogman W. M., 1993; *The Human Skeleton in Forensic Medicine*, Illinois, Charles C. Thomas Publisher.
- Nemeskeri J., 1970; "Determinetion of Sex and Age from Skeletal Finds", *History of Human Life Span*, Budapest.
- Workshop of European Antropologists, 1980; "Recomondations for Human Age and Sex Diagnosis of Skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9:517-550.

11 | Adli antropoloji nedir?

Biyolojik antropolojinin son yıllardaki önemli uygulama alanlarından birisi de adli antropolojidir. Adli antropoloji, tıp ve anatomi, paleontoloji, dentoloji, arkeoloji, etnoloji, jeoloji ve antropoloji gibi bilimsel disiplinlerin bir araya geldiği karmaşık bir bilimdir. *Neanderthal* insandan bu yana uygulanan gömü gelenekleri, dinsel farklılıklar gösterse de, belirli ritüel ve pratiklerin ardından bireylerin defnedilmesi işlemidir. İnsan iskelet kalıntılarının ören yerlerinde karşımıza çıkması durumunda, arkeolojik yöntem ve tekniklere başvurulmalı ve analizler gerçekleştirilmelidir. Ancak bulunan birey ya da bireyler arkeolojik alanlarda ya da mezarlıklarda karşımıza çıkmamışsa; genellikle adli vakalardır ve adli bilimlerin inceleme kapsamı içerisinde değerlendirilmelidir. Genellikle, cinayet, soykırım, ayrıca deprem, yangın, tsunami gibi doğal afetler sonucunda ölen bireylerin kimliklendirilmesinde ve ölüm biçiminin saptanmasında adli bilimlerden yararlanılır. İncelenen bireyin vücut bütünlüğü korunmuş, sağlam bir durumda olabilir, ayrışma-çürüme başlamış olabilir, iskelet haline gelmiş olabilir ve yanmış kemiklerden oluşabilir. İlk iki durumda kurbanı adli tıp ve anatomistler incelerken, kemikleşmiş ve yanmış bireylerde adli antropologlar devreye girmelidir.

Bu çalışmalardaki temel amaç, adaleti yerine getirmek, insan hakları için fiziksel kanıtların bulunup öykünün ortaya konmasını sağlamaktır. Adli vakalar için suçluların adalete teslim edilmesi ilk amaçtır. Ayrıca kurbanların tanımlanması, kalıntı ve eşyaların ailelere teslim edilmesi, suçların kamuoyuna duyurularak engellenmesi ve ulusal-uluslararası bir standart oluşturulması, tarihsel kayıtlar ve adli araştırmalar için yüksek kalitede veri tabanı oluşturmak ve kurbanların saygınlığının geri verilmesi gibi insani boyutları da eklemek mümkündür. Bu nedenle adli antropoloğun cevaplaması gereken sorular bulunmaktadır.

Öncelikle bulunan kalıntıların kemik olup olmadığı analiz edilmelidir. Bazen toprak altındaki ezilmeden, toprağın asitli yapısından, fosilleşmeden ve kalıntının şekil bozukluğundan kaynaklanabilecek deformasyonlar nedeniyle bulunan obje taş, kök, dal vb. ile karıştırılabilir. Daha sonra kalıntının insana ait olup olmadığı analiz edilmelidir. Eldeki tek ipucu kemik ve dişler olduğuna göre, doku ve anatomik farklılıkların iyi bilinmesi; kemiğin insana mı, hayvana mı ait olduğunun belirlenmesinde çok önemlidir. Diğer önemli soru, kemik ya da kemiklerin modern olup olmadığıdır. Ören yerlerinden gün ışığına çıkarılan kemikler bu araştırmanın kapsamı dışında tutulmalıdır. Bireyin hangi kemiklerden oluştuğu belirlendikten sonra, etrafında ya da yakınında başka bireylerin olup olmadığı analiz edilmelidir. Bu gömüler tek, çoklu ya da toplu gömü olabilmektedir. Kurban ya da kurbanların ne kadar zaman önce öldüğünün belirlenmesi de, alanda çalışan polen ve böcekbilimcilerin analizleri ile mümkün olabilmektedir. Ayrıca, DNA ve mitokondriyal yapı gibi genetik analizler için gerekli numuneler arazide alınmalı, steril koşulların sağlanması ve numunelerin izolasyonunda son derece dikkatli olunmalıdır. Bu noktaya kadarki analizler kalıntının bulunduğu yerde, ilerleyen çalışmalar ise laboratuvarlarda gerçekleştirilmelidir.

Bu aşamada öncelikle kurbanın ya da bireyin cinsiyeti ve ölüm yaşı belirlenmelidir (Bkz. 10. Soru). Öncelikle cinsiyet belirlenmelidir, ancak kemiklerde ergenlik çağına kadar bireyin cinsiyetini belirleyen karakterler belirgin olmadığı için yaklaşık 13-14 yaşa kadar cinsiyet analizi yapmak mümkün değildir. Ergenlik sonrası cinsiyet belirlemede genellikle leğenkemiği ve kafatası üzerindeki anatomik farklılıklar, kas yapışma alanları ve kemiklerin kütleviliği referans alınmaktadır. Ancak bireyin hangi ırk grubu içerisinde olduğu değerlendirmelerde mutlaka dikkate alınmalıdır. Yaş tespitinde ise bireyin, cenin (rahim içi hayat: 0-9 ay), bebek (yeni doğan-2,5 yaş), çocuk (2,5-13 yaş), yeniyetme, genç erişkin, erişkin, yaşlı kategorilerinden hangisinde olduğu izlenmeli ve yaşı tespit edilme-

lidir. Unutulmamalıdır ki, kemikten yaş tayininde tam bir rakam bulmak olası değildir; ancak 4-4,5 ya da 15-17 gibi yaş aralığı verilebilir. Genç bireylerde daha düşük olan bu yaş aralığı, yaşın ilerlemesine paralel olarak erişkinlerde artmaktadır. Yaş tespitinde kemik morfolojisi ve uzun kemik büyüme oranları kullanılabileceği gibi, yaklaşık 20 yaşma kadar dişler de kullanılmaktadır. İlerleyen yaş ile birlikte ortaya çıkan kemik deformasyonları da yaşlı bireylerde göz ardı edilmemelidir. Elbette ki henüz tam olarak kemikleşmemiş bireylerde analizler nispeten kolay olmakta, kurbandaki takı, dövme, piercing, (varsa) giysi renk-biçimi, yanında taşıdığı objeler ve kültürel deformasyonlar, kurbanın etnik kimliği ve cinsiyetini belirlemede son derece önemlidir. Bazen küçük bir dövme ya da dişe uygulanan bir deformasyon bireyin kimliklendirilmesinde önemli ipuçları verebilmektedir. Yaş ve cinsiyetten sonra bireyin boyu belirlenmelidir. Boy hesaplama, sert ya da yumuşak dokuda belirlenen referans noktalarından alınan ölçümlerin ırklara göre önceden belirlenmiş formüllere yerleştirilmesi suretiyle gerçekleştirilir. Kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı formüller kullanılmaktadır. Bütün uzun kemiklerin mevcut olması durumunda, gerçeğe en yakın boy hesaplanabilmekte; ancak kemiklerin eksik olması durumunda tercihen bacak kemikleri ya da kol kemikleri de ölçülmektedir.

Özellikle iskelet haline gelmiş bireylerde, dişlerin ve kemiklerin patolojik açıdan analizi çok önemlidir. Morfolojik yapı ve diş kayıtlarını karşılaştırmak suretiyle kurbanın kimliğini bulmak olasıdır. Diş varyasyonları, çevresel faktörlerden bağımsız olarak sadece genetik yapıyı yansıttıkları için özellikle kurbanın ırkını belirlemede sıklıkla kullanılır. Bunun haricinde dişlerde sonradan meydana gelen, kayıt altına alınmış ya da alınmamış değişiklikler ortaya çıkabilir. Doğuştan ve sonradan gerçekleşen anomaliler, kültürel deformasyonlar, protez ya da implant, dişlerin ölüm öncesi, ölüm sırasında ve ölüm sonrası kaybı, diş aşınma dereceleri, çene ve diş ameliyatları, mine defektleri, aşınma ve çürük bu değişiklikler arasında sı-

ralanabilir. Ayrıca insanın yaşamı boyunca geçirdiği hastalıklardan bazıları da kemiklerde iz bırakabilmektedir. Kemik enfeksiyonları, eklem hastalıkları, tüberküloz, raşitizm ve kırık gibi geçici kemik rahatsızlıkları nedeniyle çektirdiğimiz röntgenler önemli delillerdir. Travmaların kemik üzerindeki görüntüsünün iyi bilinmesi, özellikle bireyin ölüm nedenini -cinayet gibi- aydınlatması ve cinayet aletinin yapısı hakkında fikir vermesi bakımından çok önemlidir. Bu travma bir yaralanmaya sebep olduysa, yaranın iyileşip iyileşmediği, vurma mesafesi ve şiddetini de belirlemek mümkündür.

Önemle vurgulanması gereken son nokta, tüm analiz ve gözlemlerin uzman kişiler tarafından yapılması gerektiğidir. Her adli antropolog, antropologdur; ama her antropolog adli antropolog değildir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Pickering R. B. ve D. C. Bachman, 1997; *The Use of Forensic Anthropology*, CRC Press.
- Prag J. ve R. Neave, 1997; *Making Face, -Using Forensic and Archaeological Evidence-*, British Museum Press.

12 | Paleopatoloji nedir?

Öncelikle, patoloji ve paleopatoloji terimlerini açıklamak ve kısa tarihçelerine değinmek gereklidir. Patoloji, genel anlamda organ, doku ve kemiklerdeki yapı-fonksiyon bozukluklarını inceleyen bilim dalıdır; genellikle 0,1 mm'den küçük lezyonları araştırır. Tarihöncesi dönemlere ait iskelet kalıntılarında makro moleküllerin yok olmayışı paleopatolojinin doğuşuna kaynaklık etmiştir. Büyük ölçüde kemiklerin morfolojik ve radyolojik analizlerine dayanan bilim dalı, soylarda yayılım gösteren ve iz bırakan hastalıkların, hem bireysel hem de topluluk seviyesinde

kökenlerinin aranıp, bulunması, ortaya çıkış mekanizmaları ve etkilerini araştırır. Paleopatolojik araştırmaların materyali olan iskeletlerin varoluş nedeni şu veya bu sebeple ölüme bağlıdır. İnsanın biyolojik ve kültürel evrimi sırasında karşılaştığı parazit, mikroorganizma ve bakteri gibi patojen faktörler, yetersiz beslenme, fizyolojik stres ve yaralanmalar, genellikle ölümle sonuçlanan direkt patolojik etkiler olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, hastalıkların ortaya çıkısındaki en önemli faktörün evcilleştirilen hayvanlar olduğunu ileri süren Larsen (1989), bulaşıcı hastalıkların insandan insana bulaşmasında ve uzak yerlere taşınmasında, nüfus yoğunluğu ve ticaret ağlarının önemini vurgular. Bu etkilerin kronik olanları kemiklerde iz bırakır, akut etkiler bireyin doğrudan ölümüne neden olduğu için kemik ve dişlerde gözlemlenmeyebilir. Eski insan topluluklarını yeniden şekillendirmede ve ölüm nedenlerini belirlemede şüphesiz kemikler ve dişler önemli deliller sağlar.

Paleopatolojik analizler gerçekleştirilirken doku ve deformasyonların hastalık ya da enfeksiyon kaynaklı olup olmadıkları dikkatli değerlendirilmelidir. Çünkü zaman zaman çevresel ekiler patolojik etkilerle karıştırılabilir. Pseudopatoloji olarak adlandırılan yalancı patoloji, toprak basıncı ve asitli yapı gibi mekanik nedenlerle kemik bütünlüğünde bozulmalardır. Benzer biçimde bitki kökleri, sıcaklıktaki oynamalar, özellikle birbirini takip eden donma ve erime dönemleri, rüzgâr ve yağmur kemik ve dişlerde demineralizasyona neden olur. Ayrıca bakteriler, mantarlar ve bazı hayvanlar kemiklere zarar vererek, dokunun patolojik bir görüntü almasına neden olabilir.

İskeletlerde gözlemlenen hastalıkların genel sınıflandırması ve bazı hastalıkların açıklamaları aşağıda yer almaktadır.

1) **Genel enfeksiyonlar (periostitis, ostoemyelit, tüberküloz, treponemal hastalıklar, cüzam):** Türü ne olursa olsun ya da nasıl oluşurlarsa oluşsun, bütün kemik iltihabına dayanan hastalıklar osteitis terimi altında toplanır. Bir kez enfeksiyondan etkilenen kemik dolaşım düzenine bağlı olarak

farklı isimler alabilir, kemiğin dış katmam etkilenmişse periostitis, süngerimsi doku ve ilik kanalı etkilenmişse osteomyelit adını alır. Beraberinde kemikte iltihabın akması için delikler ve kemikte kalınlaşma da gözlenebilir.

2) Kemik tümörleri (osteomata, osteosarcoma, multiple myeloma): Genellikle kemik dokusunda görülen sayıca artış söz konusudur. İyi ya da kötü huylu olabilen bu tümörler, kemik duvarlarını besleyen damar ve sinirlerin hızlı aktivasyonuna bağlı olarak kısa sürede büyüme gösterebilir. Tarihöncesi devirlerden bu yana rastlanmasına karşılık diğer hastalıklara oranla frekansının fazla olduğu söylenemez.

3) Eklem hastalıkları (akut arthritis, romatoid arthritis, osteoartroz, ankilozan spondilitis, gut ve diğer eklem hastalıkları): Artan vücut ağırlıkları, yaş, yetersiz beslenme ve benimsenen hatalı duruş pozisyonları ve yanlış hareketlerin neden olabileceği bu hastalıklara iskelet serilerinde oldukça sık rastlanmaktadır. Sınıflamadan da anlaşılacağı üzere, eklem yerlerini ve ilgili kemikleri tutan hastalıklardır.

4) Çene ve diş hastalıkları (çürük, periodontal hastalıklar, apse, aşınma, hypoplasia, diştaşı, kistler ve odontomlar): Günümüzde de yaygın olan hastalıkların neredeyse tümü geçmiş dönemlerde de insanın ağız ve diş sağlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu hastalıkların çoğu, çevresel ve patojen etkenler kaynaklı ortaya çıkabileceği gibi yapısal ve genetik kökenli de olabilir. Unutulmamalıdır ki, dişler bireyin yaşadığı fizyolojik streslerin kronolojik göstergeleridir.

5) Deformiteler (polimyelit, kalça deformitleleri, kongenital displazi): Deformitelerin bir kısmı genetik olabileceği gibi bir kısmı da sonradan edinilen hastalıklardır. Polimyelit olarak adlandırılan çocuk felci, kirli sularda yaşayan bir virüsten kaynaklanan, kol ve bacakları tutan bir hastalıktır. Genellikle çocukluk çağında daha sık görülen kalça deformiteleri çevresel ve fiziksel kaynaklıdır. Ancak, kongenital displazi adından da anlaşılacağı üzere, bebek anne karnındayken ortaya çıkar.

6) **Endokrin bozukluklarına bağlı hastalıklar (gigantizm, akromegali, achondroplasia, osteoporosis):** Endokrin hastalıkları hormonal kökenli hastalıklardır. Elbette ki iskelet serilerinde hormon gibi dokular algılanamaz, ancak sonuçları itibarıyla büyüme bozukluklarına neden olduklarından, yansımaları çok çarpıcıdır. Gigantizm doku ve kemiklerdeki aşırı büyümeden ve bozukluktan kaynaklanan devlik, achondroplasia ise cücelik anlamında kullanılır. Akromegali, kafatasındaki kemiklerin farklı zamanlarda farklı kısımlarda erken ya da geç kapanması nedeniyle oluşan hastalıklardan sadece biridir.

7) **Beslenme kaynaklı hastalıklar (raşitizm, osteomalazi, skorbüt):** Vitamin ve minerallerin yeteri kadar alınmaması ya da bu vitaminlerin emilimini engelleyen faktörlerin bulunduğu durumlarda, genellikle bebek ve çocuklarda gözlemlenir. C vitamini yetersizliğinde skorbüt, D vitamini eksikliğinde ise osteomalazi ve raşitizm ortaya çıkar. Ancak, osteomalazi ve raşitzmin klinik bulguları ve iskelet sistemi üzerindeki yansımaları birbirinden farklıdır. Osteomalazi de; kalsiyum ve fosfat yetersizlikleri nedeniyle kırıklar izlenebilir.

8) **Kan hastalıkları (thalassemia majör, anemi, hematom):** Anemik hastalıklar da kemikler üzerinde iz bırakır. Bu izler doğal yollardan ya da başka hastalıklardan kaynaklanabileceğinden tespit etmek kolay değildir. Thalassemia kalıtsal kökenli bir hastalıktır. Ancak kronik ve demir eksikliğinden kaynaklanan anemilere de rastlanır. Birçok durumda hastalık kafatası kemiklerinde ya da göz tavanında izlenir. Gözenekli bir yapıyla karakterizedir.

9) **Travmalar (delici, kesici alet yaralanmaları, kırık ve çatlaklar):** Özellikle kol, bacak ve kafatasında izlenen travmalar genellikle yaralanma kaynaklıdır. Travmanın vücuttaki yeri genellikle oluş biçimi hakkında önemli bilgiler verir. Bu yaralanmalar bireyin kendisini savunması sırasında ya da kaza sonucu oluşabilir. Çoğu kez delinme, kırık, çatlak ya da paçalı kırıklar olarak karşımıza çıkarlar. Bazı durumlarda travma etrafında enfeksiyona rastlanabileceği gibi, iyileşme izleri de kolaylıkla izlenebilir. Ancak

yaralanmanın hemen ardından meydana gelen ölümlerde iyileşme izine rastlanmaz. Kemiklerde kazı esnasında ya da sonradan olabilecek kırıklara dikkat edilmeli, kayıt altına alınmamalıdır.

Kemikler üzerinde ortaya çıkabilecek deformasyon ve anomalileri doğru teşhis etmek ancak modern tıbbın yardımıyla mümkün olabilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, insanlık tarihindeki hastalık-sağlık ilişkilerinin doğru olarak ortaya konması, günümüz sağlık politikalarına zemin hazırlaması bakımından çok önemlidir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Özbek M., 2007; *Dünden Bugüne İnsan*, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Roberts C. ve K. Manchester, 1995; *The Archaeology of Disease*, New York: Cornell University Press, Ithaca.
- Steinbock R. T., 1976; *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*, Springfield, Illinois, Charles C. Thomas Publisher.
- Larsen, C. S., 1989; "Health and Rise of Civilization.", *American Anthrpoplogist*.

13 "İlk sanatçılar" kimlerdir? Hangi eserleri meydana getirmişlerdir?

Antropolojinin temel konusu, insanoğlunun biyolojik ve kültürel evriminin aydınlatılmasıdır. Biyolojik evrimi, insanoğluna ait var olan iskelet kalıntıları ve fosiller gibi sınırlı materyaller yardımıyla öğrenirken, kültürel evrimi ise, doğanın yarattıklarına karşılık insanoğlunun yarattığı "her şey" ile analiz etmemiz mümkündür. Her şey, yeri geldiğinde bir olta ucu, yeri geldiğinde bir kulübe ya da ocak olabilir. İki ayağı üzerinde dik durabilen ve böylelikle serbest kalan elleri ile kültür yaratan ilk insanlar, sadece hayatlarını idame ettirmek için taş aletler üretmemiş, sanat da yaratmışlardır. Şimdi biraz gerilere gidelim;

zamanımızdan yaklaşık 150 binyıl önce tarih sahnesinde *neanderthal*ler yer almaya başladı. Zamanımızdan yaklaşık 150 binyıl önce tarih sahnesinde *neanderthal*ler yer almaya başladı. *Neanderthal*ler 120 binyıllık ömürlerinin yarısını, Würm buzul döneminde geçirmek durumunda kaldılar. Bu sürede içerisinde soğuktan korunmak ve çeşitli ayinler gerçekleştirmek amacıyla yaşam alanları olarak mağaraları seçtiler; ne var ki 1500 cm^3 beyin hacmine ulaşmalarına rağmen simgesel düşünce ve sanat anlamında çağdaşları *kromanyon*ları (erken arkaik *Homo sapiens*) yakalayamadılar. *Kromanyon*lar, taş endüstrisinde yeni aletler yapmakla kalmayıp, avcılık ve balıkçılığa özgü üst düzey alet yapan aletler üretti. Ayrıca, 25 binyıllık üst paleolitik dönem boyunca *kromanyon*lar, mağara duvarlarına resimler yaptılar, giysilerini diktiler, boncuklardan ve hayvan dişlerinden kolye-bilezik ve gerdanlıklar, fildişinden heykeller yaptılar; böylelikle mağaralar, *kromanyon*ların "sanat galerileri"ne dönüştü. Üst paleolitik sanatı olarak bilinen dönem başlamış oldu. Günümüzden yaklaşık 10 binyıl öncesine kadar süren bu dönem, neolitik devrimden önce aniden bitti; artık tarım, sanatın yerini almaya başladı.

Üst paleolitik dönem sırasıyla, orinyasiyen, gravetiyen, solutreyen ve magdalaniyen olmak üzere dört kültür evresine ayrılır. Orinyasiyen kültür evresinde, oyma kaya resimlerin ve bireysel beden süslemelerinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Ancak, son dönem olan magdalaniyen evresinde mağara duvar resimleri ile karşı karşıya gelinir. Çok fazla söz edilmemesine rağmen tüm üst paleolitik boyunca müzik gibi imgesel bir kav-

Resim 1. Pech Merle Mağarası'ndaki bir duvar resmi.

Resim 2. Fransa Lascoux Mağarası'ndan bir duvar resmi.

ramın varlığından haberdar olmaları da dikkat çekicidir. Atalarımızın, kuş, geyik gibi hayvanların uzun kemiklerine delikler açmak suretiyle flütler (belki de vurmalı çalgılar) üretmiş oldukları, mağaralarda yapılan kazılarla gün ışığına çıkarılmıştır.

*Kromanyon*lar, İspanya ve Fransa'daki yaklaşık 22 mağaranın en derin ve karanlık köşelerine, duvarlara, kireçtaşı perdelerin üzerine 100'lerce metrekarelik alanlara el izi bırakmıştır. Bu izleri, çoğu kez aşı boyasını ağza alıp, el izi oluşturacak şekilde üzerine püskürtmek yoluyla elde etmişlerdir (Resim 1). Daha az kullanılan diğer bir yöntem ise, elin boyanmasından sonra duvarda iz çıkaracak biçimde basılmasıdır. Siyah ve kırmızı rengi neden tercih ettikleri bilinmemekle beraber, doğada daha kolay bulunabilir olmasından kaynaklandığı görüşü kuvvet kazanmıştır. El izlerinin bir kısmı beş parmaklı olmakla birlikte, bazılarında parmakların noksan ya da hiç olmayışı hâlâ gizemini koruyan bir konudur.

Üst paleolitik insanları karanlık mağara duvarlarına genellikle yaşadıkları dönemde hüküm süren hayvanları resmetmişlerdir. 25 binyıllık bu süreçte, Batı Avrupa'da özellikle de İspanya, Almanya, Belçika, Portekiz ve Fransa'da 200'den fazla mağarada duvar resmi belirlenmiştir. Fransa'daki Lascaux, Cosquer, Niaux, Chauvet, Cussac, Brassempouy, İspanya'daki Altamira Mağaraları en popüler olanlardır (Resim 2 ve 3). Bu resimlerdeki hayvan betimlemelerinin gerçeğe

Resim 3. İspanya Altamira Mağarası'ndan bir duvar resmi.

çok yakın olmasına karşılık, hayvanların yaşadığı doğal ortama ilişkin hiçbir şeyin resmedilmemiş olması ilginçtir. Hayvan motifleri kimi zaman tek başlarına, kimi zaman gruplar halinde yapılmıştır. Etçil hayvanlardan ziyade otçul hayvanların son derece doğru anatomik detaylar gözetilerek çizildiği bu resimlerde, dikkat çeken diğer bir nokta da, at, bizon, mamut gibi eti yenmeyen hayvanlara daha çok yer verilmiş olmasıdır. Ocak ve işlik yerlerinden ele geçen kemiklerden, atalarımızın çok az sayıda resmettiği, geyik, domuz, dağ tavuğu, küçük kuş ve sürüngenleri daha çok tükettiğini biliyoruz. Üst paleolitik sanatçılarının mağara duvarlarına genellikle hayvan figürleri yapmış olması buna karşın insan figürlerinin çok az sayıda olması ve olanların da özensiz ve birkaç çizgi darbesiyle tasvir edilmesi, bilim çevrelerince, atalarımızın kendilerinden çok avın zenginleşmesi için yapılacak ayini önemsedikleri şeklinde yorumlanmıştır. Araştırmacılar, mağaralardaki resimlerin düzenleniş biçiminden yola çıkarak, bu mağaralarda belirli dönemlerde toplanılıp ayinler gerçekleştirildiği yönünde fikir birliğine varmıştır, ancak ayinlerin niteliği belirsizliğini korumaktadır. Duvar resimlerinde var olan geometrik çizimler ve noktasal işaretler, Şamanizmin belirtileri olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca yarı insan yarı hayvan (teriantrop) kılığındaki imgesel yaratıkların transa geçmiş şamanlar ile ilintili olduğu düşünülmektedir. En meşhur örnek, Fransa'nın Trois Freres Mağarası'nda bulunan ve büyücü olarak yorumlanan figür, geyik başlı, tilki kuyruklu, elleri insana benzeyen, kuş yüzüne sahip, iri gövdeli bir teriantroptur. Duvar resimlerinde kullanılan boyaların analizinde, yerel kaynakların kullanıldığı ve karışımlar yoluyla renklerin elde edildiği belirlenmiştir. Siyah renk için odunkömürü ve manganezdioksiti; kırmızı için aşı boyasını (okr), hematiti; mavi için kobaltı; sarı-beyaz için kuş pisliklerini, mineral, mika ve hayvansal yağları birbirlerine karıştırarak kullanmışlardır. Teknik açıdan bakıldığında, bazı galerilerdeki figürlerin direkt boyama yoluyla yapıldığı, bazılarının ise, önce çizilip sonra içlerinin boyandığı tespit edilmiştir.

Avrupa'daki mağaralarda ayrıca, 10 binin üzerinde –taşınabilir sanat olarak adlandırılan- süslemeli nesne ve heykeller ortaya çıkarılmıştır. Bu sanat eserleri için tercih edilen hammaddeleri genellikle, hayvan dişleri, kemik, geyik boynuzu, fildişi, denizkabukları ve çeşitli taşlar oluşturmaktadır. Üst paleolitiğin erken evrelerinde, birbirinden farklı malzeme ve yapım tekniği kullanılarak üretilen bu boncukların giysileri süslemek amacıyla üretildikleri sanılmaktadır. Fildişi, deniz kabukları ve balık omurgalarından yapılmış, uç kısımları boyna asmak amacıyla delinmiş kolye uçları ve muskalar, atalarımız tarafından, sembolik anlamda kötülüklerden korunmak için kullanılmış olabilir. Ayrıca büyük hayvanların kürek ve kaburgakemikleri üzerine işlenmiş hayvan motiflerine ve geometrik desenlere de rastlanmıştır. Çeşitli materyallerden yapılan hayvan heykellerinin yanı sıra en göz alıcı sanat eserlerini kadın heykelleri oluşturmaktadır. Çoğu kez doğurganlık ve üretimi yansıtmaları açısından, abartılı karın, göğüs ve kalçalarla sembolize edilmişlerdir. Ayin ve geçiş törenlerinde kullanıldıkları düşünülen Venüs heykelleri, beden kıvrımlarından saçlarına, son derece özenli yontulmuş ve işlenmiş durumdadır. Brassempouy Mağarası'nda bulunan, fildişinden yapılmış Venüs heykelleri; ayrıca, Laussel, Willendorf, Sireuil, Dolce Vestonice Venüsleri en

Resim 4. (Solda) Villendorf Venüsü.
Resim 5. (Sağda) Blanchard Mağarası'nda bulunan bir mamut heykelciği.

güzel örneklerdir (Resim 4). Elbette heykeltıraş atalarımız sadece kadın heykelleri yapmamışlar, etraflarındaki kutsal kabul ettikleri hayvanların da küçük heykellerini yapmışlardır. Blanchard'da yapılmış mamut heykeli, yine aynı mağarada bulunmuş olan kayaya oyulmuş dağ keçisi rölyefi, Lartet Mağarası'nda bulunan, arka arkaya yüzen iki geyik heykelciği, İvory'de ele geçen uçan kaz heykelciği nadide örnekler arasındadır (Resim 5).

Sanatın doğuşuna öncülük eden *kromanyon*ların mağara duvarlarına neden resimler yaptıklarını ya da ayinler için neden mağaralarda toplandıklarını, neden heykeller yaptıklarını anlamak, bugün için henüz mümkün değildir. Ancak yapılabilecek en büyük hata, bugünkü Batılı "sanat" anlayışımızla, sanat ve sanatçıya yüklenen roller ile üst paleolitik sanatını yorumlamaya çalışmak olacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Clottes J. ve J. Courtin, 1996; *The Cave Beneath the Sea, -Paleolitic Images at Cosquer-*, New York: Harry N. Abrams, Inc. Publishers.
- Lewin Roger, 2000; *Modern İnsanın Kökeni*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Özbek M., 2007; *Dünden Bugüne İnsan*, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Williams David L., 2004; *The Mind in the Cave, -Consciousness and the Origins of Art-*, Londra: Thames ve Hudson.

3. Bölüm
SOSYAL-KÜLTÜREL ANTROPOLOJİ: KAVRAM, KURAM ve ARAÇLAR

14 | Sosyal-kültürel antropolojide "kültür" kavramının yeri ve önemi nedir?

Sosyal-kültürel antropolojinin en önemli kavramı, hiç kuşku yok ki, **kültürdür**. Geleneksel ilgi alanını oluşturan "küçük ölçekli toplumlar"ın hızlı bir biçimde "Dünya Sistemi" içerisinde eriyip yok olduğu, ulaşım ve iletişim teknolojilerinin yalnızca insanları değil, aynı zamanda nesne, imge ve fikirleri de büyük bir hızla devinime soktuğu günümüz dünyasında, diğer sosyal bilimlerle -hatta ileride göreceğimiz üzere edebiyat ve sanatlarla- sınırları hızla muğlaklaşan sosyal-kültürel antropolojinin, denilebilir ki biricik ayırt edici özelliği, **kültür** üzerine vurgusudur.

Antropologlara göre kültür, insanı, mensubu olduğu hayvanlar âleminden ayırt eden en önemli özelliğidir. Biyolojik olarak doğada hayatta kalmasını sağlayacak güçlü donanımlardan yoksun olan (örneğin yırtıcı pençeleri, sivri dişleri, hızlı koşma yeteneği, susuzluğa dayanmasını sağlayacak hörgücü vb. yoktur insanın), üstelik de doğduktan sonra kendi başının çaresine bakar hale gelmesi

diğer tüm hayvanlardan daha uzun süren insan, kültür sayesindedir ki, bir tür olarak hayatta kalmayı başarabilmiştir. Bu nedenledir ki, erken dönemlerde antropologlar, insanı diğer canlı türlerinden ayırt eden özelliğin "alet imal etme yetisi" olduğu saptamasıyla, kültürü de alet ve avadanlıkların imaliyle tanımlama eğilimine girmişlerdir. Ancak sonradan bazı kuyruksuz büyük maymun türlerinin, örneğin şempanzenin basit aletler imal edebildiğinin görülmesi, kavramı daha da inceltmeyi gerektirmiştir.

Günümüzde varılan noktada, antropoloji literatüründe kültür kavramının kesin bir tanımdan yoksun olduğunu söyleyebiliriz. 1952 yılında yayımladıkları *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* (Kültür: Kavram ve Tanımların Eleştirel Değerlendirmesi) başlıklı kitaplarında, Clyde Kluckhohn ve Alfred Kroeber 160'ın üzerinde kültür tanımı vermektedirler. Bu tanımlardan bazıları birbirine çok yakın da olsa, bu durum, kavramın ne denli karmaşık çağrışımlarla yüklü olduğunu gösterir.

"Kültür" teriminin, Latince "tarımda gelişimden ikamet etmeye, tapmaktan korumaya kadar birçok anlama gelen" colere fiilinden türetildiğine dikkat çeken Eagleton'a (2005:10) göre, "Doğa her zaman bir anlamda kültürelse, kültürler de kendileriyle doğa arasındaki sürekli alışverişten, yani emek dediğimiz şeyden oluşurlar." (s.11) Ancak "başlangıçta tümüyle materyalist bir süreci imlemiş" olan "kültür", "zamanla mecazi olarak tinsel meselelere kaymıştır." Bir başka deyişle, kavramın insanın üretimci pratiğinden insan tahayyüllerinin örüntüsüne dek çok geniş bir kapsama alanı vardır.

Temel kavramını oluşturduğu antropolojide kesin bir tanımdan yoksun olan kültür teriminin yol açtığı bir başka karmaşa da, gündelik dilde "gelişkinlik, inceltilmişlik, genel bilgi, görgü" vb. anlamlarında kullanılıyor oluşudur. Oysa antropolojik açıdan "kültürü olmayan" bir toplum olmadığı gibi, "kültürsüz" bir insan da yoktur. En küçüğünden en geniş ölçeklisine her toplum, fiziksel ve toplumsal çevresiyle baş etmesini ve sürekliliğini sağlamaya yönelik donanımları (maddi gereçler, bunların örgütleniş

ve gelecek kuşaklara aktarım mekanizmaları, toplumsal örgütleniş tarzları, değer sistemleri) biçimlendirmiştir. Ve tüm bireyler, içlerine doğdukları toplumun kültürü içerisinde yetişir ve bilinçli ve bilinçsiz mekanizmalar aracılığıyla onu içselleştirirler. İçinde yaşadığımız toplumun kültürü bizi öylesine kuşatmıştır ki, çoğunlukla farkına varmayız; belirli bir kültür tarafından biçimlendiğimizin, ancak farklı bir ortama geçtiğimizde ayırdına varabiliriz: Dilden mimariye, yiyeceklerden insanların selamlaşma tarzına her şey bizi yadırgatır; uğradığımız **kültür şokunu** atlatabilmek, ancak kendi kültürel kodlarımızda değişiklik yaparak, girdiğimiz toplumunkilere uyarlanmakla mümkün olur.

Kültürün antropoloji alanındaki ilk tanımı, bu durumu yansıtmaktadır; Edward B. Tylor, 1871 yılında yayımladığı *Primitive Culture* (İlkel Kültür) adlı kitabında, kavramı şöyle tanımlamıştır:

"Kültür ya da uygarlık, insanın bir toplum üyesi olarak edindiği, bilgi, inançlar, sanatlar, ahlak, yasalar, adetler ve diğer yeti ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür. (...)"

Tylor, kültür ile uygarlığı özdeş kavramlar olarak ele almaktadır; bu, toplumların tek-hatlı ve evrensel bir ilerleme ölçeği üzerinde daha ileri ya da geri noktalara yerleştirildiği 19. yüzyıl evrimci düşüncesinin bir ürünüdür. İlerleme fikri görecilik[4] karşısında zemin kaybetmeye başladığındaysa, antropologlar artık tek bir "kültür"den değil, çoğul "kültürler"den söz etmeye koyulacaklar; kavram, her bir ulus, giderek etnik gruba "ruhu"nu veren tikel duyuş, düşünüş, davranış, örgütlenme ve teknoloji örüntüleri anlamını yüklenecektir.

Zamanla vurgu, gözlemlenebilen davranış örüntülerinden, insan zihninin altta yatan anlam yapılarına kaydıkça, kültür kavramı giderek soyutlanır.(Ingold 1997: 329)

Bu nedenledir ki Tylor'un kültür tanımı, oldukça geniş

4) Görecilik: İnanç ve pratiklerin, ancak içerisinde bulundukları toplumun değer ve standartları çerçevesinde değerlendirilebileceği görüşü.

kapsamlı olmakla eleştirilmiştir; içerisine insan imali somut ve soyut her şeyi yerleştirmek mümkündür. Ancak yine de, kültürün günümüz için de geçerli sayılan kimi temel özelliklerini vermektedir.

Örneğin Tylor'un tanımındaki "insanın bir toplum üyesi olarak edindiği" ifadesi, bir tümce içerisinde kültüre değgin üç önemli vasfı tanımlamaktadır:

1) **Kültür, insana özgüdür:** Gerçekten de, yukarıda da belirtildiği gibi kültür, insanı diğer canlı türlerinden ayırt eden temel özelliktir ve bir tür olarak hayatta kalma başarısının anahtarıdır.

2) **Kültür, toplumsaldır:** Bireyler bir toplum içerisine doğar ve yaşamları boyunca içine doğdukları toplumun kültürünü, ebeveynleri başta olmak üzere toplumsal çevrelerinden, **kültürleme (enculturation)** adı verilen bir süreç içerisinde edinirler. Hiçbir birey tek başına kültür üreticisi değildir, kuşaklar boyu birikmiş dil, bilgi, etik ve estetik değer, duyuş tarzı, inanç, örgütleniş biçimleri vb. yığını tarafından biçimlendirilir.

3) **Kültür edinilir ve aktarılır:** Kültür genetik şifrelerimizde yazılı değildir; insan yavrusu belirli bir kültürel eğilimle doğmaz. Onu kültüre yatkın kılan kimi fiziksel/biyolojik özellikleri vardır tabii: İki ayak üzerinde dik durabilme yetisi, 1400-1500 cm^3'lük bir beyin kapasitesi, konuşmaya elverişli bir gırtlak ve dil yapısı vb. Ama bunların hiçbiri, insanı tek başına kültür üretebilme yetisiyle donatmaz. Bireyler toplum içerisinde kültürlenir ve başta dil olmak üzere bir dizi simgesel sistem aracılığıyla kendisinden sonra gelenlerin kültürlenişine katkıda bulunurlar.

Öte yandan, Tylor'un "**Kültür... karmaşık bir bütündür**" saptaması ise, kültürün rasgele bir araya gelmiş unsurlardan oluşmayıp, unsurlarının belirli bir istikrara sahip bir örüntü sergilediği ve kültürün herhangi bir veçhesi değiştiğinde, diğerlerini de etkileyerek her zaman kısmi olan denge ve istikrarı (bu istikrarın hiçbir zaman mutlak olmadığını, toplumlar iktisadi-siyasal konumlanışları farklılaşmış kesimlerden oluştuğu ölçüde kültürün

de hiçbir zaman tam ve yetkin bir uyum sergilemeyeceğini, kültürlerin, bünyesinde biçimlendikleri toplumun içerisinden ya da dışından kaynaklanan dinamiklerle sürekli değişime uğradığının altını burada çizelim) yeniden sağlayacak tarzda değiştiği anlamına gelmektedir.

Görüldüğü üzere, Tylor'un tanımından hareketle bir "kültür tanımı"na varmak pek mümkün gözükmese de, kültürün kimi temel özelliklerini çıkarsamak pekâlâ mümkündür; günümüzde pek çok antropoloji el kitabında yapılan da, mevcut tanımlardan birini yeğlemektense, bu özellikleri sıralamaktır. Kültürün simgesel olduğu, toplumların doğal çevrelerine uyarlanmalarını sağladığı, ancak bu uyarlanmanın hiçbir zaman tam ve yetkin olmadığı gibi, aynı zamanda "kötü uyarlayıcı olduğu, vb. (örneğin insanın besin kaynaklarını güvence altına almasını sağlayan tarımın bulunmasının hem son derece önemli uyarlanma olması, ama aynı zamanda toprakta tuzlanma, erozyon vb. çevre sorunlarına yol açan bir "kötü uyarlanma" oluşturmasında olduğu gibi. (Başka örnekler için bkz. Aydın & Erdal 2007: 30-37; Kottak 2001: 46-53)

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Aydın, S. ve Y. S. Erdal, 2007; *Antropoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Eagleton, Terry, 2005; *Kültür Yorumları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ingold, Tim, 1997; "Introduction to Culture", *Companion Encyclopedia of Anthropology*, Londra ve New York: Routledge.
- "Humanity, Culture and Social Life", *Companion Encyclopedia of Anthropology*, T. Ingold (Der.), Londra ve New York: Routledge.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji, -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

15 | Alan araştırması nedir? Nasıl yapılır?

Önceki soruların yanıtlarını araştırırken, sosyal/kültürel antropolojinin, özellikle disiplinin biçimlendiği dönemlerde, Avrupa ve Kuzey Amerika Kıtaları dışında yaşayan küçük ölçekli toplumların antropolog/etnograf tarafından bizzat gözlemlenmesinden oluştuğunu görmüştük (Bkz. 3. Soru). Alan araştırması adı verilen ve alan taraması (survey), katılımcı gözlem, yapılandırılmış ya da yarı-yapılandırılmış mülakat, soyağacı çıkartmak, vaka incelemeleri gibi bir dizi tekniği içerebilen araştırma tekniği, bugün önemli değişimler geçirmiş olsa bile, antropolojik araştırmanın temeli sayılmaktadır.

Alan araştırması, antropolojik çalışmadan, (çoğu Batı Avrupalı ya da Kuzey Amerikalı olan) antropologların ücra bölgelerde küçük bir topluluğu incelemesinin anlaşıldığı 1970'li yıllara dek etnografın[5] inceleyeceği grubun arasına katılıp uzunca bir süre "yerli"lerle birlikte yaşadığı ve düşüncelerini, değer sistemlerini, toplumsal örgütleniş tarzlarını, geçimlik faaliyetlerini, inanışlarını, ayinlerini, kültürleme süreçlerini, toplumsal cinsiyet rollerini, çevreyi örgütleyiş tarzlarını... ayrı ayrı ya da toplu olarak incelemesi ve eve dönüp incelediği kültür üzerine etnografik bir metin yazmasından oluşmaktaydı. Bugün bu koşullar köklü bir biçimde değişmiş olmasına karşın (sömürgeciliğin tasfiyesi, iktisadi ve jeopolitik süreçler, iletişim ve ulaşım olanaklarındaki baş döndürücü gelişmeler sonucu artık dünyada "ücra" bir bölgenin kalmayışı ve yeryüzünde insanların tarihte görülmemiş ölçüde devingenlik kazanması) çok daha karmaşık ortamlarda çalışmak durumunda kalan antropologlarca bu teknik, geliştirilerek sürdürülmektedir.

---

5) Alan araştırması antropoloji literatüründe *etnografya* adıyla da anıldığından, alan araştırması yapan (sosyal/kültürel) antropologlar *etnograf* olarak da tanımlanmaktadır.

Genellikle "masabaşı antropologları" olarak adlandırılan 19. yüzyıl antropologları, verilerini misyonerler, gezginler, sömürge görevlileri gibi uzman olmayan kişilerin anlatılarından derlerken, kaynakların yanlılığı ve yetersizliği, disiplin içerisinde antropologun bizzat alana çıkması gerektiği yolundaki eleştirileri de beraberinde getirmekteydi. Ancak araştırma bölgesine gitse dahi, antropologlar uzunca bir süre, araştırmalarını sömürge yönetim merkezlerinden ayrılmaksızın, yerli personelle yaptıkları görüşmelerden sağladıkları verilerle yürütmüşlerdir. Gerçek anlamıyla alan araştırması, 1. Dünya Savaşı'nın özgül koşullarında Yeni Gine'nin doğu kıyısındaki Trobriand Adaları'nda iki yıl ikamet etmek zorunda kalan Polonya asıllı Britanyalı antropolog Bronislaw Malinowski tarafından geliştirildi. Malinowski Trobriandlılar arasında, diğer Avrupalılardan çok uzakta, yerli dil(ler)ini öğrenmeyi de içeren uzun süreli bir araştırma gerçekleştirmişti.

Ana hatları Malinowski'nin pratiğiyle biçimlenen alan araştırmasının belkemiğini katılımcı gözlem oluşturmaktadır. Etnograf yerlilerin arasındaki yaşamı süresince onların gündelik ve törensel faaliyetlerine katılarak gözlemler, rasgele gevezeliklerden derinlemesine mülakatlara pek çok araştırma stratejisi izler. Soyağaçlarım, kişilerin birbirine karşı konumlarını çıkarsamaya çabalar. Yazım sürecinde bağlamına yerleştirmek üzere, karşılaştığı, dikkatini çeken her olayı not eder, yapabildiği ölçüde görsel kayıt aygıtlarından yararlanır.

Antropologlar geleneksel olarak okur-yazar olmayan halklar arasında çalıştığından ve araştırma evreni genellikle araştırmacının neredeyse herkesi tanıyabileceği küçük bir birimden (mezra, köy, takım, göçer bir boy vb.) oluştuğundan, bu yüz yüze (ve genellikle informel nitelikli) karşılaşmaları anket gibi daha yapılandırılmış tekniklere yeğlerler. Ancak, pek çok araştırmacı, habercilerinin[6] kendilerine anlattığıyla yetinmeyerek, resmi makamlar,

6) Etnografın alanda ilişki kurduğu, kendisine toplumun çeşitli veçheleri hakkında bilgi ve veri sağlayan kişilere haberci ya da kaynak kişi denilir.

öğretmen, din görevlisi vb. uzman kişilerle görüşmeler de yapacak ve (varsa) arşiv belgelerinden yararlanacaktır.

Alan araştırması, uzun süreli bir ön hazırlık evresini gerektirmektedir. Bu süre içerisinde araştırmacı yerli dili (en azından temel olarak) öğrenecek, araştırma alanı konusundaki mevcut literatürü tarayacak, hiçbir etnografik anlatı, araştırılan kültür konusunda her şeyi kapsayamayacağından, araştırma odağını seçecek, araştırmasının kuramsal çerçevesini oluşturacaktır; tabii alanda karşılaşacağı durumların hazırladığı çerçeveyi şu ya da bu ölçüde değiştirebileceğini her zaman göz önünde bulundurarak...

Alan araştırmasının bu klasik biçimi, kimi kuramsal varsayımlar tarafından biçimlendirilmişti.[7] Bu varsayımlar arasında en önemlisi, küçük ölçekli toplumların alabildiğine türdeş olduğu ve alan araştırması gerçekleştirilen küçük birimin kültürün bütününü temsil ettiği varsayımıydı.

Yanı sıra, incelenen topluluğun kurumlarının birbiriyle tutunumlu ve istikrarlı bir sistem oluşturduğunu varsayan işlevselci ve yapısal işlevselci paradigma hâkimdi 1970'lere dek alan araştırmalarına.

Dahası, etnografların pek azı, araştırdıkları birimi daha genel (bölgesel, ulusal, küresel) bağlantıları içerisinde ele alma eğilimindeydi. Örneğin, Batı Avrupalı ya da Kuzey Amerikalı antropologların bu dönemde gerçekleştirdikleri araştırmaların büyük bölümü, sömürge bağlamlarında gerçekleştirilmiş olmasına karşın, yayımlanan metinler, yerlileri sanki sömürgecilerle hiç temas etmemiş gibi, "özgün" hallerinde temsil ettikleri iddiasını gütmekteydi açık ya da örtülü olarak. Yerli halklara ilişkin betimlemeler, zamanı dondurulmuş, ezelden ebede uzanan, devinimsiz ve değişimsiz bir "etnografik şimdi" içerisinde hapsedilmiş gözükmekteydi.

1970'lerden itibaren, bir yandan önceki alan araştırmalarının bu zaafları daha fazla eleştiri konusu edilmeye

7) Etnografik araştırmayı arka planda yatan felsefi öncüller temelinde irdeleyen bir çalışma için bkz. Altuntek, 2009.

başlarken[8], bir yandan da antropologlar "ücra" bölgelerden, daha karmaşık ve kalabalık ortamlara, kasaba ve kentlere yönelttiler dikkatlerini. Günümüz etnografların "alan"ları artık kent varoşları, etnik mahalleler, evsizler, yaşlı yurtları, barlar, gençlik çetelerinin takıldığı arka sokaklar, cezaevleri, internet kafeler, tarikatlar, okul kantinleri... bir başka deyişle insan faaliyetlerinin gözlemlenme potansiyeline sahip bir örüntü sergilediği her yerdir.

Alan araştırma teknikleri de, kentsel ortamlara ayak uyduracak tarzda değişime uğradı. Habercilerle uzun süreli ve yakın ilişki kurmak zorlaşır, gündelik rutinleri izlemek olanaksızlaşırken, bir başka deyişle "katılım" olanakları giderek daralırken, kitle iletişim araçları, istatistikler, tarihsel kayıtlar, resmi veriler, yazın örnekleri ön plana çıktı. Günümüzde kentsel ortamlarda alan araştırmasına girişen etnograf, olabildiğince çok araştırma aracı ve teknikten yararlanırken, incelediği grubun kamusal olaylarını (dinsel-seküler törenler, geçiş ritleri, sportif faaliyetler, festivaller, siyasal mitingler, protesto gösterileri vb.) katılarak gözlemlemeyi de ihmal etmemelidir. (Eriksen 2004: 52)

Ancak bugün antropologlar sadece çoğul ve karmaşık araştırma tekniklerini kullanabilme becerisiyle yetinemezler. Klasik alan araştırmalarına yönelen yapıbozumcu, yorumsamacı ve postmodern eleştiriler, etnografı hem araştırmasını gerçekleştirirken, hem de yazarken çok daha duyarlı olmaya çağırmaktadır.

Öncelikle, etnograf, etnik-merkezci olmaktan, yani kendi kültürel biçimlenişini merkeze yerleştiren ve temel ölçüt varsayan yanılgıdan kaçınmasını bilmelidir. Günümüz etnografları bu konuda eskiye göre çok daha duyarlı olsalar da, yabancı olduğu bir kültüre "dalan" kişinin, öncelikle kendi kültürüne en çok tezat oluşturan yönlere dikkat etmesi doğaldır. Bu durumda anlatı, incelenen kültürün temsilindense, kendi kültürüne benzemeyen yönlerin bir derlemesini sunma riskiyle yüklüdür.

8) Örneğin Asad'ın derlemesi (2008), antropolojik metinlerin sömürgeci bağlam karşısındaki suskunluğuna yönelik öncü bir eleştiridir.

Öte yandan, alan araştırmasının muhatabı, tepki veren, kendilerini uyarlayan, pozisyon alan insanlardır. Bir başka deyişle bizatihi etnografın varlığı, inceleme "konusunu" değişikliğe uğratmaktadır. Öte yandan, etnografın kendisi de nötr bir gözlem makinesi değil, duyguları, hüzünleri, öfkeleri, sevinçleri olan bir insandır. Dolayısıyla alan araştırması tekyönlü değil, öznelerarası, etkileşimsel, diyalojik bir çabadır ve "katılımcı gözlem"den "katılımın gözlemlenişi"ne doğru evrilen günümüz etnografik çalışmalarında bu durum yazıma yansıtılmaktadır. [Kimi postmodern antropologlar işi "öteki" üzerinden kendini anla(t)maya vardırmışlardır.]

Araştırma birimi ne denli küçük olursa olsun, etnograf, araştırdığı kültürün her yönünü ele alamayacağı gibi, araştırdığı grubun bütününü her an gözlemleme olanağına sahip değildir. Dolayısıyla gözlemleri sınırlıdır ve bir kültürün bütününü temsil etme olanağına sahip değildir. Bu nedenle yazım sırasında sınırlılıklarının bilincinde olmalı, otoriter bir dilden kaçınarak bir grubu, hele ki bir kültürü temsil iddiası gütmemelidir.

Buna ek olarak, etnografın araştırma alanını seçmesi çoğunlukla bilimsel kıstaslardan çok, ulaşım kolaylığı, tanıdıkların önerisi, ikamet kolaylığı vb. rastlantısal etkenlere bağlıdır. Yanı sıra, etnografın yaşı ve cinsiyeti de toplum içerisinde ilişkiye girebileceği habercilerin sayısını sınırlandıran bir faktör olabilir. Örneğin orta yaş üstü erkek etnograf, grubun kendisine akran erkekleriyle daha kolay diyaloğa girerken, gençlere, kadınlara erişmekte zorlanacaktır. Dahası, etnografın araştırdığı grup içerisinde en fazla "ses verenler" üzerinde odaklaşıp, suskunları kale almaması, bir başka deyişle "bastırması", topluluk içerisindeki hiyerarşik ilişkileri yeniden üretmesi anlamına gelmektedir. Böylesi bir durumda etnograf, topluluğun "gerçek" bir temsilini değil, "ideolojik bir kurgusu"nu gerçekmiş gibi sunmaktadır.

Ve nihayet etnograf, yaptığı işin bir "yazım" olduğunu, incelediği topluluğu kendi kültüründen bir okur kitlesi için "anlaşılabilir" kılarken onu yeniden kurguladığını unutmamalıdır. Bir başka deyişle, yaptığı işin "nesnel bir

gerçekliği olduğu gibi yansıtmak" değil, alanda habercileriyle sürdürdüğü öznelerarası etkileşimi yeniden kurma/sunma çabası olduğunu akıldan çıkarmamalıdır.

Görüldüğü üzere, günümüzde etnografik çaba, bir yandan incelenen toplumsal ortamın karmaşık bağlamının, bir yandan da etkin özneler arasında öznelerarası bir etkileşim olduğunun bilinciyle, oldukça inceltilmiş bir faaliyet görünümü almıştır. Ancak antropolojik çabanın belkemiği (ya da antropologların deyişiyle erginleme ayini) olmayı sürdürmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Altuntek, N. S., 2009; *'Yerli'nin Bakışı, -Etnografya: Kuram ve Yöntem-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Asad, T., 2008; *Antropoloji ve Sömürgecilik*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Eriksen, T. H., 2004; *What is Anthropology*, Londra, Ann Arbor: Pluto Press.
- Kümbetoğlu, B., 2005; *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

16 | Sosyal/kültürel antropolojide belli başlı kuramlar nelerdir?

Antropolojide araştırma tekniklerinden söz ederken, araştırmanın bir "kuramsal çerçeve"ye dayanması gerektiğinden söz etmiştik. Kuram, bilimsel araştırmanın omurgasını oluşturur: Kişi araştırma evrenindeki görüngüler arasındaki düzenlilik ya da örüntülere ilişkin önermelere dayanmaksızın araştırmayı gerçekleştiremez. Bir başka deyişle, araştırmacının araştırma sorusuna yönelik yanıt girişimi (hipotez) örtülü ya da açık bir biçimde "kuramsal çerçeve"ye dayanmak durumundadır.

Sosyal-kültürel antropoloji, hiç kuşku yok ki, diğer sosyal bilimlerdeki (sosyoloji, psikoloji, iktisat, siyaset) kuramsal gelişmelerden etkilenmezlik edemez. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da antropoloji kuramları için de çerçeve oluşturan paradigmalar[9] birbirini izlerken, insan etkinliği ve kültürün farklı yön ve veçhelerine vurgu yapan kuramlar da birbiri ardı sıra dizilir. Şimdi bu kuramları, tarihsel sıralanışları içerisinde kısaca tanımaya çalışalım.

Evrimcilik: Antropoloji, denilebilir ki evrimci bir bilim olarak doğmuştur. 19. yüzyıl Batı bilimlerinde özellikle de biyolojideki, hayat formlarının basitten karmaşık türlere doğru evrildiği fikri üzerine yerleşen evrim düşüncesi, kısa sürede sosyal bilimcilerce de coşkuyla benimsenecektir.

19. yüzyılın evrimci antropolojisi, toplumların ve kültürlerin basit, ilkel formlardan nihai durağını modern Avrupa ve Kuzey Amerika uluslarının temsil ettiği, gelişkin, karmaşık biçimlere doğru tekil bir ölçek üzerinde ilerlediği varsayımı üzerine temellenir. Kâşiflerin, gezginlerin ya da etnografların Batı dünyası dışında karşılaştıkları küçük ölçekli topluluklar ise, toplumların evriminin erken aşamasında donup kalmış "yaşayan fosiller" olarak görülmektedir. Böylelikle, örneğin Avustralya Aborijinlerinin yaşam biçimlerini incelemek, bize insanlık tarihinin ilk çağlarında yaşamış atalarımızın kültürleri, yaşamları hakkında yeterli fikir verebilecektir.

19. yüzyıl evrimci antropolojisi, iki önemli isimle temsil edilir: Bunlardan ilki, "antropolojinin kurucusu" kabul edilen ve "kültür" tanımını 14. Soruda gördüğümüz, Edward B. Tylor'dur.[10] Tylor'a göre evrimin güdücü mekanizması, insan aklının özellikle de dinsel tasarımla-

9) Paradigma, bilim felsefesinde, verili bir dönemde benimsenen kuramların içerisine yerleştiği genel çerçeveyi tanımlamada kullanılır.

10) Nitekim Tylor *Primitive Culture* (İlkel Kültür) başlıklı kitabında şöyle der: "[Avrupalı] ulusları toplumsal dizinin bir ucuna, vahşi kabileleri diğer ucuna yerleştirip insanlığın geri kalanını bu sınırlar arasında düzenleyerek... etnograflar, en azından, vahşet evresinden bizimkine geçişi [temsil eden] kaba bir uygarlık ölçeği oluşturabilirler." (Tylor, *Primitive Culture*, C.1,1, s.26-27)

rın ilerleyişidir. Ölüm, düş, trans, sanrılar vb. durumları açıklamaya çalışan ilk insanlar bu olağanüstü deneyimleri, insanda biri gün boyu etkin, diğeri ise zaman zaman harekete geçen ikiz varlıklara bağlamaktaydı. Daha sonra bu ruh fikri nesnelere atfedilecek, kişiselleştirilerek ata ruhlarına dönüşecek, nihayet "tek Tanrı" fikrinde odaklanacak ve süreç içerisinde yerini akılcı düşünceye bırakacaktı.

Evrimci düşüncenin ikinci önemli temsilcisi ise, evrimi toplumların, aile biçimlerinin, devletin, mülkiyet kavramının birbiriyle koşut aşamalardan geçerek günümüzdeki (Batılı) biçimine ulaştığı üç ana evreli (yabanıllık-barbarlık-uygarlık) evrensel ve tek-hatlı bir süreç olarak gören Lewis Henry Morgan'dır.

Difüzyonizm ve Tarihsel Tikelcilik, Kültür ve Kişilik: Toplumların ve kültürlerin tek hatlı ve evrensel bir ölçek üzerinde ilerlediğini varsayan evrimci modele tepki olarak, özellikle de 19. yüzyıl Alman coğrafyacıları arasında gelişen difüzyonizm (yayılmacılık) kültürel buluşların belirli merkezlerde ortaya çıkıp buradan göç ve fetih gibi temaslar sonucu dalga dalga çevreye doğru yayıldığını öne sürer.

Tarihsel tikelcilik ise, Almanya'dan taşıdığı difüzyonist görüşlerle insanların çevrelerini nötr bir bilinçle değil, içselleştirilmiş kültür kalıpları aracılığıyla algıladıklarını öne süren neo-Kantçı tezleri bağdaştıran, Almanya'dan ABD'ye göç etmiş antropolog Franz Boas'ın kuramsal yaklaşımını tanımlamada kullanılır.

Boas ABD antropolojisinde (özellikle Morgan'ın etkisi altında biçimlenen) evrimci paradigmayı sarsarken, her bir tikel kültürün kendi eşsiz tarihinin bir ürünü olduğunu, kültürel görüngülerin, ancak içerisinde biçimlendikleri toplumun tarihsel gelişimi içerisinde anlaşılabileceğini savunan bir yaklaşımı yerleştirmiştir.

Boas'ın Ruth Benedict, Margaret Mead gibi öğrencileri ise, hocalarının savları ile Freud'un "öğrenme" ve "kişilik biçimlenmesi" konusundaki görüşlerini, Gestalt psikolojisinin kişiliği "örüntülü bir bütün" olarak ele alan yak-

laşımını bağdaştırarak, kültür ile bireysel psikoloji arasındaki ilişkileri irdeleyen **kültür ve kişilik** yaklaşımını biçimlendirdiler. Bu yazarlara göre bireysel kişilik, kişinin kültürleme aracılığıyla toplumundan edindiği temel karakteristiklerin bir senteziydi.

İşlevselcilik ve Yapısal İşlevselcilik: 20. yüzyılın ilk on yıllarında, bizzat etnografların da katıldığı keşif-araştırma seferlerinin yoğunlaşması, biçimlenmekte olan antropoloji disiplininin dağarcığında, "ilkel" toplumlar konusunda daha kapsamlı ve sistemli bilgiler birikmesine neden olmuştu. Böylelikle başta Britanya olmak üzere pek çok Avrupalı antropolog, dikkatlerini evrimcilerin yaptığı gibi insanlığın kültür tarihini kurgulama çabalarından ve difüzyonistlerin yaptığı gibi coğrafya ile kültür arasındaki etkileşimleri araştırmaktan, kendi içlerinde tutunumlu ve tutarlı bir tarzda işleyen kurumlar bütünü olarak kavramsallaştırdıkları toplumların işlevsel özellikleri üzerinde yoğunlaştırmaya koyulmuşlardır.

En önemli temsilcisi Polonya asıllı, Britanyalı antropolog Bronislaw Malinowski, kültürün insan toplumlarının biyo-psikolojik temelli gereksinimlerini karşılamak üzere girıştikleri faaliyetlerden kaynaklandığını ve her bir faaliyet dizisinin yeni (türetilmiş=kültürel) ihtiyaçlara yol açtığını (örneğin insanın karnını doyurma gereksinimi karşılamak üzere girıştiği avcılık ya da tarım gibi faaliyetler, araç yapımı, bunların bakımı, tekniklerin yeni kuşaklara aktarılması vb. bir dizi yeni, kültürel ihtiyacı getirmektedir gündeme), bu ihtiyaçlar dizisinin, çok katmanlı kültürel kurumlarca karşılandığını belirtmektedir. Kendi sözleriyle:

> İnsan kültürü, birincil olarak insanın biyolojik gereksinimleri üzerine temellenir. (...) Birincil biyolojik gereksinimler kültürün araçsallıkları aracılığıyla karşılanırken, insan davranışına yeni belirleyicileri dayatır, yani yeni gereksinimleri geliştirir. İnsan ilkin gereçlerini, mamûllerini ve besin üreticisi faali-

> yetlerini bilginin rehberliğinde örgütlemelidir. İlkel bilim gereksinimi, bundan kaynaklanmaktadır. (...) İnsan eylemi, başarı inancıyla yönlendirilmelidir. (...) Büyü bundan kaynaklanır. Nihayet, insan bir kez bilgi ve öngörü sistemleri geliştirdiğinde, insanlığın kökeni, yazgısı, yaşam, ölüm ve evrenin sorunlarını araştırmak durumundadır. Böylelikle, insanın sistemler inşa etme ve bilgiyi örgütleme gereksiniminin doğrudan bir sonucu olarak din ortaya çıkar.[11]

Görüldüğü üzere, Malinowski'nin kuramı kültürün biyo-psikolojik bir varlık olarak insanı nasıl desteklediği üzerinedir; buna karşılık Durkheim'ın görüşlerinden hareket eden Britanyalı antropolog Alfred R. Radcliffe-Brown "toplumsal yapı" odaklı bir kuramı biçimlendirmiştir. Radcliffe-Brown'a göre antropolojinin inceleme nesnesi, toplumsal sistem ya da süreçlerdir. "Toplumsal ilişkilerin verili bir andaki durumu" olarak tarif ettiği "toplumsal yapı" kavramı üzerinde odaklanır. "Yapı", tüm bireylerin verili bir andaki tüm toplumsal ilişkilerinin toplamıdır ve gözlemlenebilir, ampirik bir gerçekliktir. Yapılar üzerine gözlemlerden yapılan çıkarsamalar, soyut, sistematik bilgiler ise, toplumsal normlarda ifadesini bulan "yapısal biçim"i verecektir.

Radcliffe-Brown'ın kuramında yapısal biçimler geçici ve akışkan, yapılar ise kalıcıdır. Kişiler doğar, evlenir, boşanır, yani toplumsal statü"leri işgal edip boşaltır, ancak bu statüler kalıcıdır.

Radcliffe-Brown antropolojisinin özü, toplumsal birimlerin (kurumlar, statüler, yapılar) toplumun sürekliliğini sağlamak üzere nasıl işlediği üzerinedir. Bir başka deyişle Radcliffe-Brown'a göre işlev, bir kurumun toplumun bütününün sürdürümüne yaptığı katkıdır. Böylelikle "işlevi"ni yitiren kurumların zamanla çözülüp yok olacağını varsaymaktadır. (Eriksen 2004: 62)

İşlevselci ve yapısal işlevselci yaklaşımlar, özellikle kıta Avrupası antropolojisinde 20. yüzyıl ortalarına dek hâkim

11) Malinowski, 1964: 60-64.

paradigmaları oluşturarak birkaç antropolog kuşağını etkiledi. Bu kuram(lar)ın eleştirisi için 1950'li yılları beklemek gerekecekti.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Eriksen, T. H., 2004; *What is Anthropology?*, Londra, Ann Arbor: Pluto Press.
- Eriksen, T. H., F. S. Nielsen, 2010; *Antropoloji Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Malinowski, B., 1964; *Büyü, Bilim ve Din*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Özbudun, S. B., Aydın Şafak, S. N. Altuntek, 2007; *Antropoloji: Kuramlar, Kuramcılar*, Ankara: Dipnot Yayınları.

17 | Antropolojide 2. Dünya Savaşı sonrası belli başlı gelişmeler nelerdir?

2. Dünya Savaşı'nın sonu dünya ölçeğinde iktisadi ve siyasal bir değişime işaret ederken (ABD'nin küresel bir güç olarak yükselişe geçmesi, Doğu Avrupa ülkelerinin SSCB önderliğinde bir "sosyalist blok" oluşturması, sömürgelerin büyük bölümünün bağımsızlığına kavuşması, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kuruluşu, nazizm ve faşizm ile birlikte ırkçı söylemlerin gözden düşüşü...) sosyal bilimler ve tabii antropoloji alanında yankılarını bulmazlık edemezdi.

Bu hızlı ve köklü değişimler, Batı Avrupa antropolojisinde onlarca yıldır sarsılmaz bir hegemonyaya sahip gözüken işlevsel ve yapısal işlevselci antropolojiye köktenci eleştiriler yöneltilmesinin zeminini oluşturacaktı. Evet, bu kuramlar toplumsal kurumların nasıl uyum içerisinde, birbirlerini ve bireyleri destekleyecek tarzda işlediği üzerine odaklanmışken, dünya üç-beş yılda büyük bir al-

tüstlük yaşamış ve bildik her şey değişmişti. Özellikle antropologların alan araştırmalarını yürüttükleri sömürgelerin bağımsızlığına kavuşması, ezelden ebede devinimsiz, değişimsiz "etnografik şimdi" tasarımının altüst olmasına yol açacaktı.

Böylelikle 1950'li yıllarda sosyal bilimler ve bu arada antropoloji, iki konuyu yeniden tartışma alanına soktu: değişim ve çelişki.

"Değişim" teması, ABD antropolojisine Leslie White'ın, Morgan'ın Boascı hegemonya tarafından yıpratılan görüşlerine yeniden prestij kazandırma girişimi, yani **yeni-evrimcilik** ile dahil olur. Leslie White, tüm toplumsal değişimler için geçerli olacak soyut bir mekanizma kurgulamanın peşindedir; bunu "toplumların denetleyebildiği enerji miktarı" olarak saptar. Bir toplumun gelişkinliğini belirleyen, kullandığı enerji miktarıdır; insanlığın evrimi sürecinde enerji kaynakları beden gücü, evcil hayvanlar, su ve rüzgâr gücü, buhar, fosil yakıtlar ve nükleer enerji olmak üzere etkinleşir. Daha yüksek miktarda enerjiyi denetleyebilen toplumlar, daha düşük enerjiyi denetleyen toplumları askeri ya da iktisadi olarak boyunduruk altına alır.

Julian Steward'ın temsil ettiği **çok-hatlı evrim kuramı** ise gerek Morgan, gerekse White'ın kuramının toplumların evriminin evrensel bir tekil hat üzerinde gerçekleştiğini varsayan zaafını düzeltme girişimidir. Steward, toplumların içerisine yerleştikleri fiziksel, biyotik ve toplumsal çevrelere uyarlandığını, bu nedenle de birden fazla hatta evrimleştiğini öne sürer. White ve özellikle de Steward'ın görüşleri, ABD antropolojisinin önemli bir alt-alanını oluşturan **ekolojik antropolojinin** temelini oluşturur. Böylelikle, toplumlar ile fiziksel çevreleri arasındaki ilişkiyi, dönemin yükselen paradigması sibernetik modelinde kurgulayan ve kültürü toplum-çevre ilişkilerini düzenleyen bir "regülatör" olarak gören bir dizi **kültürel maddeci** yapıt çıkacaktır ortaya.[12]

12) Bu çalışmaların tipik örneği, Marvin Harris'in, bazıları Türkçeye çevrilmiş yapıtlarıdır. Bkz. Harris, 1995 ve 1997.

Britanya ve kıta Avrupası'ndaysa kuramsal dönüşüm, toplumsal kurumların, toplumun bütünlüğünü sürdürecek tarzda birbirini desteklediği, pürüzsüz kendilikler olarak sunan işlevselci ve yapısal işlevselci tahayyüle karşı, özellikle "çelişki" kavramı üzerinde odaklanır. Örneğin, başını Güney Afrikalı antropolog Max Gluckman'ın çektiği Manchester ekolü ya da yeni-işlevselcilere göre, toplumlar "pürüzsüz" ve "uyumlu" değil, tersine, bünyelerinde çıkarları ve konumları çelişkili, çatışmalı kesimleri barındıran kendiliklerdir ve toplumsal süreğenlik bu çelişkilere rağmen, hatta bu çelişkiler sayesinde mümkün olmaktadır.

Kıta Avrupası'nda 1950'li yıllarda yapısalcılık ve yapısal işlevselcilik eleştirisi üzerine yükselen bir başka kuramsal yaklaşım da, Norveçli antropolog Frederik Barth'ın temsil ettiği transaksiyonalizmdir. Transaksiyonalistler toplumların "yapı"dansa "eylem" ve "etkileşim"e dayalı bir analizinden hareket ederler. Kuramın merkezine birbirleriyle bağlaşıklık ve çatışkı halinde karar veren, etkiyen, etkileşime giren bireyler yerleşir. Toplumsal "yapılar" -eğer böyle bir şeyden söz edilebilirse- sabit değil, akışkandır ve toplumlar da sürekli değişim içindedirler. Toplumsal normlar ile aktüel davranış arasında her zaman bir mesafe vardır: Bireylerin söylediklerinden hareketle yaptıklarına ulaşılamaz.

1960'lı yıllarda Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss'un elinde yükselen ve yalnızca antropoloji değil, edebiyat, sosyoloji, sanat eleştirisi vb. alanlarda da büyük etkide bulunan yapısalcılık ise, insan aklının evrensel işleyiş mantığını açığa çıkartmanın peşindedir. Ona göre, insanların birliğinin temelinde bir zihinsel düzen talebi, sınıflandırmaya yönelik evrensel bir itim yatmaktadır ve bu düzen, insanın içerisinde yer aldığı evrenin ilkesidir. Deneyim ve algıları sınıflandırmanın ve aktarmanın bir yolu, onları adlandırmaktır. Bilgi, böylesi bir sistemleştirme aracılığıyla depolanıp aktarılır. Bir sınıflandırma sistemini paylaşan insanlar, aynı kültürün katılımcılarıdır. Ancak aynı kültürü paylaşmayanlar dahi, evrensel altya-

pılar aracılığıyla bu ortak, insani temele katılmaktadırlar; kültürel sınırları aşan iletişimi mümkün kılan da budur.

Lévi-Strauss'a göre insan zihni, evrensel olarak şeyleri, nesneleri, görüngüleri **ikili zıtlıklar** halinde kutuplaştırıp sonra bu kutuplar arasındaki ortak paydayı kurgular tarzda işlemektedir. (Bu terimleri ve mantığı, İsviçreli dilbilimci ve Ferdinand de Saussure ve **Prag yapısalcı dilbilim** ekolünden ödünç almıştır.) Lévi-Strauss bu kurguyu evlilik/akrabalık örüntülerinde, sınıflandırma sistemlerinde ve mitoslarda aradığı çok sayıda yapıt bırakmıştır geride.[13]

1960'lı yıllarda akademik itibarı Batı dünyasında yükselen gençlik hareketleri ve Sovyetler Birliği'nin Stalin sonrası açılımları sayesinde iade olunan Marksist antropoloji ise, Britanya'da Talal Asad'ın derlediği *Anthropology and the Colonial Encounter*[14] ile patlak veren, "sömürgeci antropoloji" eleştirileri, Fransa'da Lévi-Strauss yapısalcılığı ile Marx'ın görüşlerini bağdaştırmaya çabalayan yapısal Marksist antropoloji, ABD ve Latin Amerika'da ise kapitalizmin merkez (metropol) ülkeler ile çeper (azgelişmiş) ülkelerin, metropolün belirleyiciliği altındaki bir dünya sisteminde bütünleştiğini savunan "dünya sistemi" görüşü çevresinde biçimlenmiştir. Her durumda Marksist antropoloji, toplumların (yalnız kapitalist olanların değil, literatürün geçmişte "sınıfsız/eşitlikçi" olarak tanımladığı küçük ölçekli toplumların da) kaynaklara erişim konusunda farklılaşmış, çatışan kesimlerden oluştuğunu ve kültürel değişmeyi yaratanın da bu çatışmalar olduğunu vazetmektedir.[15]

1970'li yıllar, kültürü bir "simgeler sistemi" olarak tanımlayan yaklaşımların yükselişine sahne olacaktır. Simgesel antropologlar arasında, Victor Turner ve Mary Douglas gibi yapısalcı ya da yapısal-işlevselci yaklaşımlara daha yakın duran ve kültürel simgeler ile toplumsal yapı ya da görüngüler arasındaki ilişkilere odaklanan antro-

13) Lévi-Strauss konusunda bkz. Özbudun, 2010.

14) Bkz. Asad, 2008.

15) Marksist antropoloji konusunda bkz. Bloch, 2002.

pologlar bulunduğu gibi, "bir bilim olarak antropoloji" projesinden koparak "bir sanat/yazın olarak antropoloji" tasarımına açılan **yorumsamacı antropolojisiyle**, ABD'li antropolog Clifford Geertz de bulunmaktadır.

Geertz'in yorumsamacılığı, kültürü, insanların yaşamı anlamlandırmalarını sağlayan ve onlara yol gösteren bir rehber, bir simgeler sistemi olarak tanımlamaktadır. 1973'te yayımlanan *Interpretation of Cultures* (Kültürlerin Yorumlanması)[16] adlı kitabında ortaya koymaktadır. Burada kültürü insan davranışının gözlenmesiyle belirlenebilecek olası soyutlamalardan biri olarak ele alır ve "anlamlı sistemlerin örgütlü sistemleri", "bu örüntülerin birikimi", "insanların kendi deneyimlerini yorumladıkları ve eylemlerine rehberlik etmesi için kullandıkları anlamlardan oluşan bir doku", "insanın deneyimlerine anlam yüklediği bir simgeler sistemi" vb. olarak tanımlar. Yaklaşımını, "**yoğun betimleme**" olarak tanımlamaktadır. Geertz'e göre antropolojinin görevi, tikel bir kültürde gömülü olan tabakaları eşeleyip betimleme tabakaları olarak ortaya çıkartmaktır. Kültür, simgesel bir sistem olduğu için, kültürel süreçler okunmalı, tercüme edilmeli ve yorumlanmalıdır.

Bir yandan Geertz'in yorumsamacılığından, bir yandan da post-yapısalcılardan etkilenen postmodern antropoloji ise antropolojinin yapısökümü girişimidir. İlk örnekleri James Clifford'un derlediği, 1986'da yayımlanan *Writing Culture* (Kültürü Yazmak) adlı kitaptaki yazılardan oluşan postmodern antropoloji, etnografinin bir "bilim"dense bir "yazım tarzı" olduğunu savlamaktadır. Postmodernizm, bilimsel kuramların sonunu ilan ederken, Batı'nın açıklayıcı ve kapsayıcı kuramları ile yerel bilgi(ler) arasında epistemolojik açıdan bir hiyerarşi kurmanın olanaksız olduğunu, her birinin kendi bağlamındaki eşit geçerliliğe sahip olduğunu savunan bir epistemolojik görecilikten kalkınmaktaydı. Batı biliminin bütüncülük ve tutarlılık savlarına karşı çıkan postmodern antropoloji eklektik,

16) Bkz. Geertz, 2010.

"her şey uyar"cı bir metodolojiyi savunarak, antropoloğun "her şeyi bilen yetke" pozisyonundan vazgeçerek, habercileriyle eşit bir konuma razı olması ve bastırılmış, susturulmuş olanlara ses vermesi gerektiğini savunmaktadır. (Postmodern etnografyanın "modern" etnografyaya yönelttiği eleştirilerden bazıları, 15. Sorunun yanıtında verilmişti.)

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Asad, T., 2008; *Antropoloji ve Sömürgecilik*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Bloch, M., 2002; *Marksizm ve Antropoloji*, Çev. M. Bozok, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Geertz, C., 2010; *Kültürlerin Yorumlanması*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Güngören, A., 1988; *Cadıların Günbatımı*, İstanbul: Yol Yayınları.
- Harris, M., 1995; *Yamyamlar ve Krallar*, -Kültürlerin Kökenleri-, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Harris, M., 1997; *İnekler, Domuzlar, Savaşlar ve Cadılar*, -Kültür Bilmeceleri-, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özbudun, S., 2010; "Claude Lévi-Strauss'u Hatırlamak", *Toplum ve Bilim*, 117: 187-205.

4. Bölüm
İKTİSADİ ANTROPOLOJİ

18 İktisadi antropoloji nedir? Neyle uğraşır? Antropologlar "iktisadi faaliyetler", üretim süreçleri" vb. kavramlardansa neden "geçim örüntüleri" terimini yeğlemektedir?

Nerede ve nasıl yaşarlarsa yaşasınlar, beslenme, tüm canlıların ortak, temel gereksinimidir. İnsanlar ise, besin kaynakları arayış ve edinimini sürekli olarak daha güvenceli ve istikrarlı kılma arayışında diğer canlılardan ayrılırlar. Bu nedenledir ki **besin edinimi** insanlarda **grup temelinde** gerçekleştirilen bir faaliyettir.

İnsanlarda besin arama süreçleri, gereçlerin imalini de içerir: İlk insanlara ait fosil kalıntıları, bilindiği üzere fazlasıyla benzedikleri kuyruksuz büyük maymun (*ape*) fosillerinden, çevrelerinde bulunan **yontma taş** aletlerle ayırt edilebilmektedir.

Öte yandan, insanın gereksinimleri yalnız besinle sınırlı değildir; yaşayabilmesi için giysi, barınak, ulaşım araçları vb. bir dizi gereksinimini karşılamak durumundadır.

İnsanlar gereksinimlerini karşılayacak nesnelerin çoğunu doğada hazır bulmaz; bunları buldukları malzemelerle

imal etmeleri gerekir. Üretim ya da geçim faaliyetleri, toplumsal temelde gerçekleştirilen, örgütlü ve örüntülü bir faaliyetler dizisidir. İnsanların gereksinimlerini karşılayış tarzı, genellikle toplumsal-siyasal örgütleniş biçimleri ve dünya görüşleriyle uyumluluk göstermektedir. Bir başka deyişle, geçimlerini avcılık ya da toplayıcılıkla sağlayan toplumlar ile sınai üretim yapan toplumlar ne örgütlenme ne de ideolojiler açısından birbirine benzeyecektir.

Antropologlar, insanların gereksinimlerini karşıladıkları sistemli, örüntülü faaliyetler kümesini "üretim faaliyetleri" ya da genel olarak "iktisat" olarak tanımlamaktansa, "geçim örüntüleri" terimini yeğlemektedir. Çünkü iktisatçıların tersine, antropologlar, dikkatlerini modern sanayi toplumlardan çok, sınai-olmayan, küçük ölçekli toplumların faaliyetleri üzerinde odaklaştırarak, karşılaştırmalı bir yaklaşım benimserler. Bu gibi toplumların çoğunda ise, sanayi toplumlarında olduğu üzere iktisat seçilebilir, uzman bir faaliyet alanı değildir. Genellikle diğer gündelik faaliyet ve ilişkiler içerisine gömülüdür. Bir başka deyişle, sınai olmayan toplumlarda "iktisat" olarak saptanabilecek, ayrı bir faaliyet alanı yoktur, gereksinimleri sağlama çabaları akrabalık, din, eğlence, siyaset vb. alanlarıyla karışmıştır.

Öte yandan, -günümüzde hızla tükenmekte olsalar da- öyle topluluklar vardır ki, besin gereksinimlerini teknik anlamda **üretmezler**, ancak doğadan devşirirler: Örneğin, **avcılık** ve **toplayıcılık** olarak tanımlanan faaliyetler, insanların besinlerini bulundukları haliyle doğrudan doğadan edindikleri faaliyet tarzlarıdır; **hortikültür**, çobanlık, tarım, sınai üretim gibi üretim faaliyetlerinden ayırt edilmeleri gerekir. Antropolojinin bütüncü ve karşılaştırmalı bakış açısı, bir başka deyişle tüm toplumların gereksinimlerini karşılayıcı, sistemli, örüntülü faaliyetlerini ele alma yaklaşımı nedeniyle, antropologlar geçim **örüntüleri** terimini yeğlemektedir.

Geçim örüntüleri, yalnızca insan gereksinimlerinin karşılanış tarzlarını içermez. Gereksinimi karşılayıcı nesneler bir kez edinildikten sonra, toplum içerisinde ve toplumlar arasında mübadeleye sokulmakta ve tüketilmektedir.

Günümüz dünyasında, farklı geçim stratejileri izleyen toplumlar birbirleriyle karşılıklı bağlantılar ağı içerisinde varlığını sürdürmektedir. Bir başka deyişle dünya, en azından Batı Avrupa ülkelerinin dünyanın geri kalanını sömürgeleştirme sürecine girdiği, dolayısıyla da farklı bölgelerdeki toplumları tek bir (kapitalist) pazara bağlamaya koyulduğu 16. yüzyıldan itibaren, artık tekil toplumlardan değil, bir dünya sisteminden söz edilmektedir. Ve Immanuel Wallerstein'ın da vurguladığı üzere bu sistem, sanayileşmiş bir grup metropol ülkesinin sınaiolmayan toplumları kendilerine bağlayarak pazar için üretir/tüketir duruma dönüştürdüğü, eşitsiz ilişkiler üzerine yerleşmektedir.

Şu halde iktisadi antropologlar, farklı toplumların gereksinimlerini karşılama ve üretilen nesneleri mübadeleye sokma tarzlarını karşılaştırmalı bir bakış açısıyla inceler, kapitalizm-öncesi ya da "karma" iktisadi formasyonları, dünya iktisadi sistemini ve bunun küçük-ölçekli toplumlar üzerindeki etkilerini tahlil eder.

Antropolojinin karşılaştırmalı yönelimi, yeryüzünde uygulanagelen geçim stratejilerinin birkaç kategori halinde toplanabilmesini olanaklı kılmıştır. Hiç kuşku yok ki, her bir kategori içerisine yerleştirilen tikel toplumlar, çok farklı çevreler içerisinde konumlanmaları, tikel tarihsel gelişimleri ve sömürgecilikle geliştirdikleri farklı ilişkiler çerçevesinde ayırt edilebilecektir. Yine de, her ikisi de avcı-toplayıcılıkla geçinen Kalahari Çölü !Kung-Sanları ile Kuzey Kutbu Inuitleri arasındaki toplumsal örgütleniş, siyaset, akrabalık ilişkileri ve dünya görüşleri açısından benzerlikler, onları tek bir kategori altında toplamaya elverecek ölçüde belirgindir.

Geçim örüntülerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

Avcı-toplayıcılar: Başlıca geçim stratejileri, doğal kaynakların devşirilmesine dayanır. Çoğunlukla akraba-temelli küçük gruplar halinde yaşarlar.

Hortikültüralistler: Küçük ölçekli tarımcılardır. Genellikle yalın bir teknoloji kullanırlar. Akraba-temelli, küçük topluluklar halinde yaşarlar.

Çobanlar: Geçimleri evcilleştirilmiş küçük ya da büyükbaş hayvanlar üzerine temellenmektedir. Avcı-toplayıcılara göre daha kalabalık olmakla birlikte, akrabalık temelinde örgütlenmiş gruplardır.

Köylü toplumlar: Genellikle geniş ölçekli toplumlar içerisinde, kendi dışlarındaki bir pazar, yani kentlerin gereksinimlerini karşılamak üzere üreten toplumlardır. İşgücü akraba temelli olarak devşirilir, üretim ağırlıklı olarak emek-yoğundur.

Sanayi toplumları: Buhar gücünün 18. yüzyılda üretim süreçlerinde kullanılmaya başlamasıyla besin ve besin-dışı gereksinimlerini, gelişkin bir teknolojiyle, makine-yoğun olarak üreten toplumlardır. Üretim grubun tüketimine değil, geniş ölçekli bir piyasaya yöneliktir.

Şimdi bu geçim örüntülerini teker teker, daha yakından tanımaya çalışalım.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Howard, M. C., 1989; *Contemporary Cultural Anthropology*, Longman Higher Education.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji, -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Sahlins, M., 2010; *Taş Devri Ekonomisi*, BGST Yayınları.
- Seymour-Smith, C., 1986; "Economic Anthropology", Macmillan Dictionary of Anthropology, Macmillan Press Ltd.

19 | Avcı-toplayıcı toplumlar geçimlerini nasıl sağlar, nasıl yaşarlar?

İnsanlar yeryüzündeki dört milyon yılı aşkın tarihlerinin çok büyük bölümünde, yani Yakındoğu'da bitki ve hayvanları evcilleştirmeye başladıkları 10.000 yıl öncesine dek, çevrelerinde buldukları yabanıl bitkileri toplayıp yaban hayvanları avlayarak, yani avcı-toplayıcılar olarak

yaşamışlardır. Günümüzdeyse bu geçim örüntüsünü sürdüren insan topluluklarının sayısı son derece azalmıştır; yeryüzünün coğrafi açıdan marjinal bölgelerinde birkaç topluluk halen temel geçim faaliyeti olarak avcı-toplayıcılık yapmaktadır. Hiç kuşku yok ki, günümüz avcı-toplayıcılarının yaşam koşulları, insanlık tarihinin en uzun dönemini oluşturan paleolitik boyunca yaşamış avcı-toplayıcılardan çok farklıdır: Avcı-toplayıcı atalarımız dünya nüfusunun birkaç milyondan ibaret olduğu bir dönemde, kendilerine bereketli bir sofra sunan yeryüzünde -kritik iklim değişikliği momentleri dışında- besin sıkıntısı çekmeden yaşarken; günümüz avcı-toplayıcıları, sanayi toplumlarının kıyısında, onların tehdidi altında, kutup bölgeleri, balta girmemiş orman içleri ya da çöl arazileri gibi verimsiz topraklarda sürgün bir yaşam sürdürmektedirler. Dolayısıyla yoksunluk koşullarında yaşayan günümüz avcı-toplayıcılarından hareketle paleolitik atalarımız konusunda çıkarsamalar yapmak, hatalı olacaktır.

Ne ki, Kalahari !Kung Sanları arasında uzun süreli araştırmalar yapan Richard Lee'ye göre avcı-toplayıcı toplumların ihtiyaçlarını karşılamak için gereksindikleri çalışma süresi, köylü ya da sanayi toplumlarına göre çok daha kısadır; örneğin bir !Kung kampında topluluğun yüzde 65'i "çalışarak", yani avcılık-toplayıcılık faaliyetlerine katılarak topluluğun bağımlı yüzde 35'lik kesimini de destekleyebilmektedir. Üstelik bu "çalışan" kesim, zamanlarının sadece yüzde 35'ini geçim faaliyetlerinde geçirir. Yani yetişkin ve engelsiz bir !Kung erkeği ya da kadını, haftanın 2,5 günü avcılık ya da toplayıcılık yaparak, kendisinin ve bağımlılarının (çocuklar, yaşlılar, engelliler...) gereksinimlerini karşılayabilmektedir. (Lee, 1969); bu nedenle Marshall Sahlins (2010) bu toplumları "ilkel refah toplumları" olarak tanımlar.

Günümüz avcı-toplayıcıları, Robert Hitchcock'un verilerine göre Afrika'da Kalahari Çölü çeperlerinde yaşayan Sanlar; Orta Afrika Pigemeleri; Kenya ve Tanzanya'da yaşayan Okiekler ve Tanzanya Hadzaları; Kuzey Sibirya'daki Yukaghir ve Gilyak gibi halklar; Japonya Ainuları; kimi

Avusturalya Aborijin grupları; Güney Amerika'da Amazon ormanları ve Tierra del Fuego'da yaşayan bazı yerli topluluklar; Kuzey Amerika Inuitleri ve bazı yerli gruplar; kuzeybatı kıyılarında yaşayan Tlingit, Tsimshian, Kwakiutl vb. balıkçı topluluklar... Hitchcock yeryüzündeki toplam avcı-toplayıcı nüfusunu 146.500 olarak hesaplamıştır. (Akt. Bates, 2009: 119)

Günümüz avcı-toplayıcıların birkaç tipini ayırt etmek mümkündür: 1) Yaya avcı-toplayıcılar; 2) Atlı avcı-toplayıcılar; 3) Balıkçılar. Bunlar arasında en yaygın ve tipik olanı, yaya avcı-toplayıcılardır.

Yaya avcı-toplayıcılar, üyelerini akrabalık temelinde devşiren takımlar halinde yaşamaktadır. Takımların nüfusu çevrenin optimal taşıma kapasitesine[17] uygun olarak onlu sayılardan yüzlü haneli rakamlara dek değişebilmektedir. Avcı-toplayıcı takımların üyelerinin devşirilmesinin bir başka kanalı da sanal akrabalıktır: !Kung Sanlar arasında adaşlar akraba sayıldığı gibi, Inuitler arasındaysa birbiriyle mübadeleye giren ortaklar takımlar oluşturabilmektedir.

Avcı-toplayıcı topluluklarda nüfus yoğunluğu düşüktür; örneğin Avrupalılar Avustralya Kıtası'na ayak bastıklarında, kıtanın neredeyse tümü avcı-toplayıcılıkla geçinen nüfusu 300 bin kişiyi ancak bulmaktaydı.

Avcı-toplayıcılar, uygun çevre koşullarını bulduklarında yerleşikliğe eğilim göstermekle birlikte, genelde göçer ya da yarı-göçer bir yaşam sürdürür. Oldukça yalın bir teknolojiye sahiptirler, alet çantaları genellikle taştan yontulma el baltaları, mızrak, ok ve yay, fırlatıcı silahlar ve yabanıl bitkileri devşirmede kullandıkları ilkel oraklardan ibarettir. Yine de, çevrelerindeki geniş ölçekli toplumlarla ilişkileri ölçüsünde, onlardan çelik aletler, ateşli silahlar vb. edinebilmektedirler.

Yaya avcı-toplayıcılarda işbölümü, esas itibariyle yaşa ve cinsiyete dayanmaktadır. Bu toplumlarda kadınların

17) Taşıma kapasitesi terimi, verili bir alanın ekolojik koşullarının sağladığı olanaklar çerçevesinde herhangi bir sıkıntıya düşmeden yaşamını sürdürebilecek azami canlı sayısına gönderme yapar.

ağırlıklı olarak toplayıcılıkta, erkeklerin ise avcılıkta uzmanlaşmış olduğu gözlemlenmektedir.[18] Esas besin kaynaklarını (bitkilerin yetişmediği kutup ve tundra bölgeleri dışında), bitkiler oluşturduğundan, geçim faaliyetleri daha çok kadınlar tarafından sürdürülmekte, toplulukların gereksinimlerinin karşılanmasında istikrarı kadınlar sağlamaktadır. Ne ki, bu durum kadınlara fazladan bir itibar sağlamamakta, hatta çoğunlukla tersine, ender ve gözde bir besin olan av etinin sağlayıcısı erkekler, avcılıktaki ustalıkları ölçüsünde daha fazla itibar görebilmektedir.

Yine de avcı-toplayıcı toplumlar arasında **eşitlikçi** ve **paylaşımcı** bir değer sistemi hâkimdir. Birikim potansiyelleri düşüktür; devşirilen ürünlerin uzun süreli saklanması -kutup bölgeleri dışında- olanaksız olduğundan, kısa süre içerisinde tüketilmeleri gerekmektedir. Toplanan yumru, kök ve yemişler, av etleri grup üyeleri arasında paylaştırıldığı gibi, aletler, takılar ve diğer gereçler de armağan alışverişi süreçlerinde kişiler ve gruplar arasında elden ele dolaşıma girer. Bir başka deyişle, takım üyeleri arasında servet farklılaşması asgari düzeydedir.

Belirli bir ekolojik alanı ve ortak kültürel özellikleri paylaşan avcı-toplayıcı takımlar, yılın belirli zamanlarında ürün, armağan ve kadın değiştokuşu yapmak ve ayinleri gerçekleştirmek üzere bir araya gelebilmektedir.

Atlı avcı-toplayıcılık, atın Avrupalılar tarafından Amerika Kıtası'na getirilmesini izleyen yıllarda, kıta yerlileri arasında hızla benimsenerek yayılması sonucu, 17.-19. yüzyıl arasında Kuzey Amerika düzlükleri ve Güney Amerika pampalarında biçimlenmiş bir geçim örüntüsüdür. Avrupa kökenli uygarlığın kıtanın hemen bütününe nüfuz edişi sonucu bugün ortadan kalkmış olan bu geçim örüntüsü, atın daha geniş bir avlağa hâkim olma ve bizon sürüleri gibi çok sayıda av hay-

18) Kuşkusuz bunun istisnaları da vardır. Örneğin Paraguay topraklarında yaşayan Açeler'de erkekler de kadınların yanında toplayıcılık faaliyetlerine katılırken, Filipinler'deki Agta kadınları avcılık faaliyetlerine katılır. (Bates, 2009: 125)

vanını avlama olanağı sağlaması gibi avantajlar sayesinde yaya avcı-toplayıcılara göre daha az eşitlikçi, daha hiyerarşik toplumların biçimlenmesine yol açmıştır. Varlıklarını sürdürdükleri sürece, çevrelerindeki beyaz topluluklarla ticari ilişkilere girebilen bu toplumlar, bu nedenle daha fazla servet biriktirme olanağına sahip olmuşlardır. Ne ki bizatihi bu temaslar onları daha kırılgan kılmış ve 200 yıl gibi kısa bir süre içerisinde yok olmalarına yol açmıştır.

Balıkçılar ise, su kaynakları bakımından zengin bölgelerde yerleşik bir yaşam sürdürür. Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyılarında yaşayan Tlingit, Tsimshian, Kwakiutl, Salish gibi toplulukların tipik örneğini oluşturduğu balıkçılar, çevrelerindeki Avrupa-kökenli toplumlarla yoğun ticari ilişkiler sürdürmektedir; günümüzde bu toplumların geçimlikten çok, beyazların gereksinimlerini karşılayacak tarzda, pazara-yönelik avlandıkları söylenebilir. Bu durum ise onları, her iki avcı-toplayıcı gruba göre daha maddi kültür açısından daha zengin ve daha az eşitlikçi kılmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Aydın, S. ve Y. S. Erdal, 2007; *Antropoloji*,Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Bates, D. G., 2009; *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji,- İnsanın Doğadaki Yeri-*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Lee, R., 1969; "!Kung Bushman Subsistance: An Inpu-Output Analysis," A. Vayda (Der.), *Environment and Cultural Behavior*, N.Y.: Natural History Press.
- Sahlins, M., 2010; *Taş Devri Ekonomisi*, BGST Yayınları.

20 Küçük ölçekli tarımcılık (hortikültür) nasıl bir geçim örüntüsüdür? Hortikültüralistler nasıl yaşar?

Günümüzden yaklaşık 10-12.000 yıl kadar önce yaşanan dramatik iklim değişiminin, yani Buzul Devri'nin sona ermesiyle birlikte, çevrelerindeki **flora** ve **faunada**[19] olagelen dramatik değişiklikler Ön Asya'da yaşayan toplumları besin kaynakları açısından yeni arayışlara yöneltmişti. Yüzlerce, belki de binlerce yıl süren deneme-yanılmalar sonucu, bölge insanları, bitki ve hayvanları evcilleştirerek besin kaynaklarını güvence altına alma yolunda devasa bir adım attı. Bugün bitkiler ve hayvanların evcilleştirilmesinin eşzamanlı olmadığı ve farklı toplumlar tarafından gerçekleştirildiği ortaya çıkmış olsa da, bu durum, bu gelişmenin önemini gölgeleyemez. **Evcilleştirme** (**domestication**) süreçleri sonucunda, insan müdahalesi olmazsa yaşamlarını sürdüremeyecek yeni bitki ve hayvan türleri ortaya çıkmıştır. Evcilleştirme pratiği 1-2 binyıl gibi göreli kısa bir zaman dilimi içerisinde tüm yeryüzüne yayılacaktır.

Bitki üretimi, yani tarım farklı ölçeklerde gerçekleştirilen bir faaliyettir. "Bahçecilik" (**hortikültür**) olarak da adlandırılan ve günümüzde esas olarak tropikal ve kurak bölgelerde yürütülen küçük-ölçekli tarımcılık hemen her zaman avcılık-toplayıcılığın desteğinde sürdürülen bir geçim örüntüsüdür. Emek yoğun bir faaliyet olan ve hemen bütünüyle insan gücüyle sürdürülen hortikültürde kaynak kullanımı yoğun değildir, hortikültüralistler çapa, çukur açmada kullanılan değnekler gibi yalın bir teknolojiden yararlanırlar; sulama açısından ise yağışlara bağımlıdırlar.

Tropikal bölgelerde sürdürülen hortikültürde temel ürünler, tropikal meyveler, **yam** (bir çeşit tatlı patates), **plantan** (bir çeşit muz) gibi ürünler, kök bitkiler ve kabuklu yemişlerdir. Bazı bölgelerde bu diyet, avcılık ve balıkçılığın yanı sıra kümes hayvanları, domuz gibi evcil hayvanlar-

19) Flora: Bitki örtüsü. Fauna: Hayvan örtüsü.

la desteklenir. Bu bölgelerde ekim-dikim yapılacak alanlar, genellikle ormana bitişik çalılık arazilerin çalılar kesilerek ya da yakılarak açılmasıyla kazanılır. Kes-yak (slash and burn) olarak bilinen bu teknikte, küller 2-3 yıllık bir süre gübre görevi görmekte, ancak bu sürenin sonunda toprak verimini yitirmektedir. Hortikültüralistler bu durumda toprağı belirli sürelerde (ki, bu genellikle 10-15 yılı bulur) nadasa terk ederek yeni bir alan açmakta ya da farklı ürünleri dönüşümlü olarak dikerek ya da hayvan gübresi kullanarak toprağın verimlilik süresini uzatmaktadırlar.

Hortikültüralistler konut yapımında kullandıkları malzemeye bağlı olarak kamp ya da köylerde yaşamaktadır. Verimsizleşen toprakları nadasa bırakma zorunluluğu giderek daha uzak alanlarda yeni hortikültür alanları açmayı gerektireceğinden, grup geçici malzemelerden yaptığı barınaklarını terk ederek, yeni tarım alanlarının yanına taşınabileceği gibi; kalıcı malzemelerle yapılan konutlardan oluşan köylerden, tarım alanlarına yaya olarak gidip gelmeyi yeğleyebilir. Ancak her durumda hortikültüralistler, yerleşik toplumlar halinde örgütlenir.

Hortikültüralistlerde toplumsal örgütlenme akrabatemellidir. Ekilip dikilen toprakların mülkiyeti genellikle akraba grubunun elindedir. Ancak tekil hanelerin ürettikleri ürünler üzerinde tasarruf hakları vardır. Aile birincil üretim ve tüketim birimi olmakla birlikte, yeni ekim alanları açmak için ağaç ve çalıları yakmak, barınak inşaatı vb. işler, genellikle erkekler tarafından ve kolektif olarak gerçekleştirilir. İşbölümü, yaş ve cinsiyet temellidir; ekip-dikme, besinlerin işlenmesi ağırlıklı olarak kadınların görevi sayılırken, erkekler alanların ekime hazırlanması gibi daha fazla fizik güç gerektiren ağır işleri ve avcılık, balıkçılık gibi ek besin kaynaklarını sağlayan faaliyetlerle uğraşır.

Küçük ölçekli tarımcılar, avcı-toplayıcılara göre daha fazla servet biriktirme olanağına sahiptir. Ancak yine de, geniş ölçekli toplumların geçim örüntüleriyle karşılaştırıldığında (köylülük, sanayi...) devşirilen servet miktarı önemsizdir. Topluluk içi servet farklılaşması asgaridir; ileride göreceğimiz üzere topluluklar arasında servet farklılaşması da

ayinsel mübadele mekanizmaları aracılığıyla asgari düzeyde tutulmaktadır. Köy içi ilişkilerde paylaşımcı ethos[20] egemendir. Yine de avcı-toplayıcılara göre daha karmaşık toplumsal ilişkileri sürdüren hortikültüralistlerde farklılaşmış prestij pozisyonları, mal ve hizmet mübadelesinde de eşitsizliklere yol açabilmektedir. Köy başı, "Büyük Adam", "soy grubu önderi" gibi konumların sahipleri, topluluğa yeniden dağıtmak kaydıyla, diğerlerine göre daha hacimli bir yerel servete (kümes hayvanları, domuz gibi evcil hayvanlar, çok sayıda kadın, dolayısıyla da çalıştırılabilecek çok sayıda çocuk...) hükmedebilmektedir.

Günümüz hortikültüralistlerinin kendine yeterli bir yaşam sürdürdüğünü öne sürmek mümkün değildir. Her biri içerisinde yer aldığı ulus-devletle çeşitli düzlemlerde ilişkilidir. Örneğin Venezüella ve Brezilya Amazonlarında yaşayan Yanomamöler demir gereçleri komşularından, devlet memurlarından ya da misyonerlerden sağlarken, Nepal'deki Tamanglar kendilerini başkente bağlayan gelişkin ulaşım sistemi sayesinde, pazarın büyük kısmını ele geçirebilmiştir. Ancak ulusal topluluklarla temas, bu tip toplumlar için her zaman bir tehdit unsurudur. Sanayileşme hamleleri (hidroelektrik santral inşaatları, kereste ticareti, altın-petrol arama faaliyetleri vb.) yakın zamana dek ormanların derinliklerinde ya da yarı-kurak bölgelerde göreli yalıtılmış bir yaşam sürdüren bu toplulukların topraklarını hızla yitirmelerine yol açmakta ve onları büyük kentlerin varoşlarında yoksul ve yoksun bir yaşama sürüklemektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Aydın, S. ve Y. S. Erdal, 2007; *Antropoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Bates, D. G., 2009; 21. *Yüzyılda Kültürel Antropoloji, -İnsanın Doğadaki Yeri-*,İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sahlins, M., 2010; *Taş Devri Ekonomisi*, BGST Yayınları.

20) Ethos: Bir toplumun, kültürün ya da çağın baskın mizacı ve tavrı.

21 | Çobanlık nasıl bir geçim örüntüsüdür? Çoban topluluklar nasıl yaşar?

Paleozooloji[21] çalışmaları, koyun ile keçinin günümüzden 9 binyıl önce Ortadoğu'da, sığırın 8 binyıl önce Ortadoğu ve Hindistan'da, lama ve alpakanın ise 6 binyıl kadar önce Güney Amerika'da evcilleştirildiğini ortaya koymaktadır (Aydın ve Erdal, 2007: 132). Çobanlık (pastoralizm) o günlerden bu yana yağışın düşük ve düzensiz olduğu Kuzey Afrika, Ortadoğu, İç Asya, Sahra-altı Afrika ve Kuzey Asya gibi bölgelerde başlıca geçim örüntüsü olmayı sürdürmektedir. Kimi zaman bir uyarlanma stratejisi olarak yetiştirdikleri hayvan türünü çeşitlendirseler de çoban topluluklar genellikle tek bir evcil hayvan türü (sığır, koyun, keçi, deve, yak, rengeyiği vb. sürü hayvanları) üzerinde uzmanlaşmıştır ve yetiştirdikleri hayvanın eti, kanı, sütü, derisi, yünü vb. her şeyinden yararlanırlar.

Temel geçim faaliyetleri çoban toplumları devingen bir yaşam tarzı sürdürmeye yöneltmektedir: Sürülerin bir otlaktan diğerine ya da bazı bölgelerde zorlu kış koşullarında korunaklı alanlara götürülmesi gerekmektedir. Çoban toplulukları, böylelikle, izledikleri devinim örüntüsüne göre iki tipe ayrılır:

Göçer çobanlar: Hayvanların mevsim koşulları ve besin gereksinimine göre geniş bir alana yayılan otlaklar arasında yaygın ve yatay bir devinim örüntüsü izleyen göçer çobanlık, genellikle bir sürüyü uzun süre besleme kapasitesinden yoksun coğrafi alanlarda görülen bir uyarlanma stratejisidir. Bates (2009: 196) bitki örtüsü kısıtlı kurak bölgede yüzlerce kilometre karelik bir alana dağılan Arabistan Yarımadası bedevilerinin bu tipe iyi bir örnek oluşturduğunu vurguluyor. Göçer çobanlık, yanı sıra, Afrika sığır ve keçi çobanlarınca, Orta Asya steplerinde ve Kuzey ve Güney Amerika düzlüklerinde izlenmektedir.

---

21) Paleozooloji, paleontolojinin (fosilbilim) jeolojik katmanlarda ya da arkeolojik sitlerde bulunan çokhücreli hayvan fosillerini inceleyen dalıdır.

Transhümant: Pastoralist toplumların bir bölümü ise, çevrelerindeki ovalarla yaylalardaki otlaklar arasında mevsimsel olarak dikey bir devinim örüntüsü izler. Yaylacılık olarak da adlandırılan transhümant devinim örüntüsünde topluluğun bir kısmı ise yerleşik bir yaşam ve tarımsal faaliyetleri sürdürmektedir. Transhümant devinim örüntüsü Ortadoğu'nun dağlık alanları (Zagroslar, Toroslar), Doğu Avrupa, İsviçre Alpleri, Orta Asya ve Kuzey ve Güney Amerika yükseltilerinde rastlanır.

Gerek sıkça yer değiştirmeleri, gerekse tek başına hayvansal ürünlerle yaşamı sürdürmenin mümkün olmaması nedeniyle çoban toplumlar çevrelerindeki yerleşiklerle (kır ve kent toplulukları) sıkı bir ilişki içerisindedir. Transhümant topluluklarda küçük ölçekli tarımsal faaliyetleri sürdürme olanağının yanı sıra, hayvansal ürünlerini tarım ürünleri ya da diğer gereç gereksinimlerini karşılamak üzere takasa sokabilecekleri gibi, para ekonomisine de dahil olmuşlardır; dahası, taşınabilir bir servet biçimi olarak para, yeğledikleri birikim aracıdır. Yanı sıra, avcılık, toplayıcılık ve (günümüzde sınırları dahilinde dolaştıkları merkezi devletlerin üzerlerindeki denetimlerini etkinleştirmesi nedeniyle bugün fazla görülmese de) yağmacılık da yapabilmektedirler.

Topluluk içi işbölümü, yaş ve cinsiyete göre biçimlenmiştir. Çobanlık ve tarımsal faaliyetler temelde erkeklerin görevleri iken kadınlar daha çok hane-içi (domestik) üretimle (dokumacılık, süt ürünlerinin işlenmesi vb.) sınırlandırılmıştır. Mülkiyet hane temelli olabileceği gibi, bireysel de olabilmektedir.

Çoban haneler, aralarındaki ilişkilerin sıkılık ya da gevşekliği ekolojik olduğu kadar siyasal koşullarla da belirlenen gruplar halinde örgütlenmişlerdir. Bu gruplar ise, gerçek ya da varsayımsal bir ortak ataya dayanan daha geniş bağlaşıklıklar, yani aşiretler içerisinde yer alır. Gruplar arası ittifakın temeli çoğunlukla akrabalıktır.

Çoban toplumlar, yerleşiklerle ve içerisinde yer aldıkları merkezi devletle ilişkileri açısından, diğer küçük ölçekli

toplumlara göre karmaşık bir siyasayı gereksinmektedir. Sayısı kimi durumlarda binleri bulan insanın ne zaman nereye yöneleceğine ilişkin kararlar, topraklarından geçilen, otlakları kullanılan köylerle, genellikle -vergi, eğitim, askerlik gibi yükümlülüklere bağlama ve özerkliklerini sınırlama amacıyla- kendilerini yerleşikleştirme çabasındaki devletle ilişkiler, esnek ve usta bir yönetimi gerektirir. Ortadoğu siyasal tarihi –ki buna Osmanlı tarihi de dahildir- devletlerin iskâna zorladığı göçer aşiretlerin isyanlarıyla doludur.

Öte yandan, hayvancılık, ticaret ve -kimi zaman dayağmacılık, daha önce gördüğümüz geçim örüntülerine göre daha fazla servet biriktirme olanağı sağlayan faaliyetlerdir.

Bu nedenledir ki çoban toplumlar, diğer küçük ölçekli toplumlara göre daha çok hiyerarşik toplumlardır. Aşiret reisi, çoğunlukla akraba (soy) temelli olan grupların önderleri, konumlarını topluluğun koordinasyonunu sağlama yetilerinin yanı sıra yağmacılık ve savaştaki ustalıklarına, merkezi devletle ilişkilerindeki becerilerine bağlı olarak edinirler. Soy grubu önderleri ve aşiret reisleri siyasal konumlarını iktisadi üstünlükle pekiştirir.

Günümüzde çoban toplulukların konumu kuşkusuz ki yüksek ölçüde kırılganlık arz etmektedir. Merkezi devletin tarımsal üretimi arttırma kaygıları ve buna bağlı olarak baraj inşaatıyla birlikte otlakları tarlalara dönüştürme girişimleri, kentlerin çeperlerini ve etki alanlarını genişletmesi, hayvan besiciliğinde mandıracılık gibi yerleşik ve makine-yoğun üretimin yeğlenir hale gelmesi gibi etkenler, göçerliği içlerinde yer aldıkları geniş toplum açısından giderek daha değersiz bir varoluş biçimi kılmaktadır. Yanı sıra, hayvancılığın riskli (hastalık, hırsızlık, belirli bir çevrenin tüm sürüleri besleme kapasitesini yitirmesi vb. nedenlerle), göçerliğin gel-gitleri olanaklı kılan bir faaliyet türü olması nedeniyle, tekil çoban aileleri de gruptan ayrılarak dükkân sahibi olmak ya da tarıma, mandıracılığa yönelmek vb. kararları alabilmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Aydın, S. ve Y. S. Erdal, 2007; *Antropoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Bates, D. G., 2009; *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji -İnsanın Doğadaki Yeri-*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tapper, R., 2004; *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Beşikçi, İ., 1992; *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar -(Göçebe Alikan Aşireti)-*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

22 Bir geçim örüntüsü ve yaşam tarzı olarak köylülük ve köylü tarımcılığının başlıca özellikleri nelerdir? Köylü tarımı ya da geniş-ölçekli tarım (agrikültür) küçük ölçekli tarımdan (hortikültür) nasıl ayırt edilir?

Günümüzden yaklaşık 6000 yıl kadar önce Fırat ve Dicle Irmaklarından yararlanılarak karmaşık bir kanallar şebekesinin inşa edilmesiyle Güney Mezopotamya'nın alüvyonlu ovalarının tarıma açılması mümkün olmuştu. Kuru (yağışa bağlı) tarımdan sulamalı tarıma geçişle ve bu gelişmeyle aşağı yukarı eşzamanlı olarak gerçekleşen tekerleğin kullanıma girişiyle birlikte, tarım faaliyetlerinin ölçeğinde ve veriminde o güne dek görülmedik bir sıçrama yaşanmıştı. Böylelikle, köy boyutlarının ötesinde bir nüfusu beslemek mümkün hale gelecekti. Köy boyutunu aşan ilk yerleşimler böylelikle ilk kez Güney Mezopotamya'da ortaya çıkarak kısa süre içerisinde Hindistan ve Çin'e, Anadolu üzerinden Avrupa içlerine doğru yayıldılar.

Tarımsal verimdeki artış, besin üretimi dışındaki faaliyetlerle (zanaatlar, yöneticilik, uzman ruhbanlık, savaşçılık...) tam gün uğraşabilen bir kentli nüfusun beslenebilmesi olanağını biçimlendirirken, aynı zamanda tarımsal faaliyetleri sürdüren nüfusu ise artan ölçülerde kentlere bağımlı hale getirecekti.

Günümüz dünyasında -makine tarımı, genetik tekniklerin kullanıldığı yoğun üretim vb. gelişmelere karşın- dünya nüfusunun beslenmesi büyük ölçüde köylü çiftçiliğine dayanmaktadır. 1950'li yıllardan itibaren küresel ölçekli kentleşmeye karşın halen dünya nüfusunun yarıya yakını kırsal kesimde yaşamaktadır; bu oran Asya ve Afrika'da yüzde 70-75'i bulmaktadır. Bir başka deyişle, dünyanın özellikle "azgelişmiş" ya da "gelişmekte olan" vb. nitelemelerle tanımlanan coğrafyalarında köylü çiftçiliği halen birincil geçim kaynağını oluşturmaktadır.

Köylü tarımı ya da köylü çiftçiliği mekanizasyon düzeyi düşük, emek-yoğun bir üretim tipidir. Makine kullanılmasına karşın insan ve hayvan gücü halen birincil enerji kaynağıdır. Köylü tarımında emek genellikle akrabalık temelinde devşirilir: Ücretli işgücüne zaman zaman başvurulmakla birlikte, temel üretim birimini hane teşkil eder.

Buna karşılık köylü toplumlar, kentle olan sıkı bağlantıları nedeniyle servet ve iktidar açısından farklılaşmış topluluklardır. Köylü çiftçiliğinde temel mülkiyet nesnesi topraktır. Tarihsel olarak son derece farklı biçimlere bürünmüş olmakla birlikte (serflik, reaya vb.) günümüzde toprak mülkiyetinin en yaygın biçimi, büyük ya da küçük, bireysel mülkiyettir. Gerek tarihsel nedenler, gerekse kentle ilişkiler çerçevesinde biçimlenen eşitsiz toplumsal yapı, bu mülkiyeti yoksul köylüler açısından kırılgan kılmakta, topraksızlaşan köylüler ya ortakçılık, marabalık gibi ayni ya da nakdi ödemelere dayalı ücretli tarım işçiliğine yönelmekte ya da kentlere göç etmektedir. Zengin çiftçilerin tarım makinelerine daha kolay erişebilmesi, kırsal nüfus içerisinde eşitsizliği daha da boyutlandıran gelişmelerdir.

Öte yandan, Immanuel Wallerstein, Avrupa ortaçağı feodalitesi altındaki köylülerle kapitalist üretim ilişkileri

altında ticari tarım yapan köylüler arasındaki farklılıklara dikkat çekerken, "köylülüğü" tekil bir başlık altında kategorileştirmenin sakıncalarına dikkat çekmektedir.

Köy toplumlarında sınırlı bir iç uzmanlaşma görülür: zanaat üretimi, ticaret, esnaflık... Ancak besin dışı gereksinimler -hatta tekil bir ticari ürün üzerinde yoğunlaşma (monokültür) sürdüğü sürece kimi besinler: konserveler, süt ürünleri, et vb.- büyük ölçüde dışarıdan sağlanmaktadır.

Köylü çiftçiliğini hortikültürden ayırt eden temel nokta, köylülerin devlet uyrukları statüsünde, devlet tarafından düzenlenen ilişkiler içerisinde yaşıyor olmaları ve kendileri için değil, kentli nüfus, daha doğrusu kentsel pazar için üretmeleridir. Ancak kır ile köy arasındaki bağımlılık ilişkilerinde kent belirleyici durumdadır. Gerek gübre, makine, tohum gibi tarımsal girdilerin, gerekse tarımsal ürünlerin fiyatı, köylülerin hiçbir şekilde müdahale edemediği koşullar (hükümet müdahaleleri ya da piyasa) tarafından belirlenmektedir. Emek-yoğun üretim teknikleri ve işgücünün ağırlıkla akraba temelli olarak devşirilmesi gibi benzerliklere karşın, göreli özerk davranabilen hortikültüralistlere göre köylü çiftçiler yoğun olarak kente, ulusal pazara ve günümüzde artan ölçülerde küresel piyasalara bağımlıdır. Küresel piyasalardaki dalgalanmalar ya da hükümetlerin kararları üzerlerinde dirimsel etki yapar.

Bu durum, köylülüğün dış dünya ile ilişkilerini kuşkucu ve sakımmlı kılmaktadır. Birçok antropolojik çalışma, köylü topluluklarda ani bireysel zenginleşmeyi kuşkuyla karşılayarak, zenginleşen kişiyi servetini yeniden dağıtıma sokmaya yönelten dedikodu, büyücülük suçlaması vb. tesviye edici mekanizmalara dikkat çekmiştir. Antropolog George Foster ise, Orta Amerika köylülüğü üzerine çalışmalarında köylü dünya görüşünü irdelerken, köylülerde evrende her türlü iyi şeyin (sağlık, servet, mutluluk) sınırlı olduğu, bunlardan fazla miktarda yararlananların başkalarının sağlığını, mutluluğunu, zenginliğini vb. engellediği yolundaki inanışa (sınırlı mal imgesi) dikkati çekerek, onların temelde tutucu ve bireyci olduklarını öne sürer.

Ne ki, köylülüğü değişimsiz ve tecrit bir birim kabul eden bu ve benzeri yaklaşımlar, sonradan kır/köy ile kentin karşılıklı etkileşim içerisinde bir süreğenlik arz ettiğine dikkat çeken ABD'li antropolog Robert Redfield'in yanı sıra, 20. yüzyıl başlarında Rusya ve Latin Amerika'da, yüzyıl ortalarındaysa Afrika ve Güneydoğu Asya'daki sömürgecilik karşıtı ve devrimci köylü kalkışmalarından (Çin, Vietnam, Cezayir, Meksika, Rusya, Küba devrimleri) hareketle, köylülüğün ancak daha geniş iktisadi-siyasal bağlamlarla ilişkileri içerisinde anlamlı bir şekilde tahlil edilebileceğini savunan antropologların ağır eleştirileriyle karşılaşacaktır.

Köylü çiftçiliği dünyanın çektiği besin sıkıntısı karşısında büyük sermayenin tarıma yönelmesi ve genetik, biyoteknolojik araştırmaların yoğunlaştırılması gibi küresel eğilimler karşısında hızla gerilemektedir. Dayanıksız tüketim mallarının küresel ölçekli ticaretini olanaklı kılan koruma ve ulaştırma teknolojileri, hızla artan dünya nüfusu ve beslenme alışkanlıklarını değiştiren kültürel etkenler, köylü çiftçiliğinin sınırlı olanaklarıyla karşılanması mümkün olmayan yeni talepleri biçimlendirirken, sürekli üretimi arttırma ve küresel ölçekli rekabeti sürdürme baskısı altındaki, tarımsal girdileri giderek pahalılaşan, buna karşılık ürünlerinin (rekabetin etkisiyle) fiyatı göreli düşen köylülük, bugün varoluşu risk altında devasa bir nüfusa dönüşmüştür. Bu durum, kırsaldan kentlere, azgelişmiş Güney ülkelerinden sanayileşmiş Kuzey'e sürekli göçle de açığa çıkar. Bir toplumsal kategori olarak köylülüğün kaderi bugün için küresel ölçekli iktisadi ve siyasal güçlerin eline terk edilmiş durumdadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Köymen, O., 2008; *Kapitalizm ve Köylülük, -Ağalar, Üretenler, Patronlar-*, Yordam Kitap.
- Özbudun, S., 2006; *Türkiye Kırsalı Yoksullaşırken,* -Niçin Dikkulak Oldum? (Datça Örneği)-, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Wolf, E., 2000; *Köylüler*, Ankara: İmge Kitabevi Yay.

23 "Mülkiyet" kavramı her kültürde aynı anlama mı gelmektedir? "Mübadele" ne demektir? Kaç tip mübadele vardır?

İktisadi antropoloji, farklı toplumların geçimlerini sağlama tarzlarını incelemekle yetinemez; hiçbir birey ya da toplum kendisi için yeterli tüm kaynaklara sahip olamayacağına göre, üretilen ya da edinilen ürün, mal ve hizmetlerin toplum içerisinde ya da toplumlar arasında nasıl mübadeleye sokulduğunun da anlaşılması gerekmektedir.

Ancak bunu anlayabilmek için mülkiyet kavramı üzerinde biraz durmak gerekiyor. Kapitalist toplumlarda yaşayan bireyler mülkiyeti bir nesne ya da süreç üzerinde bir kişinin elinde yoğunlaşmış mutlak haklar dizini, yani "özel ve bireysel" bir tasarruf olarak algılama eğilimindedir. Oysa modern kapitalist toplumlarda dahi "özel mülkiyet"in hiçbir zaman tam ve mutlak bir "hak" olmadığı bir yana (kamu yararına istimlaklar, kamu arazisine kurulan gecekondular üzerinde, iskân edenlere tapu verilmesi uygulamaları, kredi borcunu ödeyemez duruma düşen gerçek ya da tüzel kişilere haciz uygulamaları vb.), "mülkiyet" kavramı farklı kültürlerde farklı algılanmaktadır. Örneğin Avrupalılar Avustralya'yı ya da Amerika Kıtası'm işgal ettiklerinde önlerinde uzanan uçsuz bucaksız toprakları "boş ve sahipsiz" olarak değerlendirip, çitlerle çevirip üzerinde çalışıyor olmanın, aileleri bu topraklara sahip kılmaya yeteceğini varsaymışlardı. Oysa Avustralya Aborijinleri ya da Amerika yerlileri açısından kendilerini toprağa sahip kılan ayinleri gerçekleştirmek, orada yaşamış atalarına karşı görevlerini yerine getirmek, bir teritoryayı[22] tasarruf haklarının temelini oluşturuyordu. (Adı bilinmeyen bir yerli reisinin, topraklarını satın almak üzere gelen ABD'li heyetine verdiği, klasikleşmiş söylev, "Nasıl satabilirsin ki havayı?" iki farklı mülkiyet kavrayışını gözler önüne sermesi açısından çarpıcı bir metindir...)

22) Teritorya: Karasal, topraksal bölge.

Mülkiyet kavramı kültürel olarak değişiklik gösterdiği gibi, insanlar arasındaki mübadele ilişkileri de kültürden kültüre farklılık sergiler. Ancak modern (kapitalist) olmayan toplumlarda mübadele ilişkileri ya da alışverişin "kültürel bir evrensel" olarak nitelenebilecek "karşılıklılık" temeline yerleştiği, Fransız sosyolog Durkheim'ın yeğeni, antropolog Marcel Mauss tarafından açığa çıkartılmıştır. Mauss 1924'te yayımlanan *Essai sur le Don* (Armağan Üzerine Bir Deneme) başlıklı kitabında, yeryüzünün çeşitli bölgelerinden derlenmiş etnografik verilere dayanarak (ki bu kaynaklardan biri, Bronislaw Malinowski'nin Trobriand Adalıların ayinsel ticareti **kula** üzerine gözlemleriydi) küçük ölçekli toplumlarda armağan verme, kabul ve karşılık verme davranışının toplumsal etkileşim ve bütünleşmenin temelini teşkil ettiğine dikkat çekmektedir. Mauss'a göre küçük ölçekli toplumlarda armağan kabul etme her zaman, er ya da geç alman armağana azçok denk bir armağanı vermeyi gerektirmekteydi. *Essai sur le Don*'da armağan-temelli toplumları armağanın özgün işlevlerini devlet, ticaret vb. bir kurumun üstlendiği ara bir kategori izler. Bir üçüncü kategori ise, armağan değiştokuşunun marjinal bir role sahip olduğu modern piyasa-yönelimli toplumlardır.

Mauss'un armağan alışverişinin insan davranışının temellerinden birini teşkil ettiği fikri, kendisini izleyen pek çok antropologca devralınarak farklı alanlara uygulanacaktır. (Örneğin, Fransız yapısalcı antropolog Claude Lévi-Strauss'un akrabalık kuramı, ileride de göreceğimiz üzere Mauss'un "karşılıklılık" fikri üzerine temellenmektedir.) Ne ki onu iktisadi antropoloji alanına yerleştiren, bir antropolog değil, bir iktisat tarihçisi olan Karl Polanyi'dir. 1944'te yayımlanan ve kapitalizmin biçimlenişini anlattığı *The Great Transformation* (Büyük Dönüşüm) adlı kitabının bir bölümünde Polanyi, toplumların iktisadi bütünleşmeyi üç mübadele biçimi üzerinden gerçekleştirebileceklerini öne sürmekteydi:

1) **Karşılıklılık:** Mal ve hizmetlerin karşılıklı güven ya da dolayımsız ödeme üzerine temellenen doğrudan alış-

verişi; takas. Bu mübadele tipi devlet gibi merkezi bir otoritenin bulunmadığı toplumlarda başat mübadele tipini oluşturmaktadır.

2) **Yeniden dağıtım:** Merkezi bir yetkenin ortaya çıktığı toplum tiplerinde (şeflikler, erken devletler, devlet müdahaleciliğiyle düzenlenen ekonomiler) ürün ve hizmetler, bir görevliler hiyerarşisinden geçerek merkeze iletilirken, kıtlık, kriz, savaş ya da şölen gibi vesilelerde topluma iade edilmektedir. Merkeze yöneldiği hiyerarşinin her bir kademesinde mal ve hizmetlerin bir kısmı alıkonulmalıdır. (Osmanlı iltizam sistemi bu mübadele tipine iyi bir örnektir.)

3) **Piyasa mübadelesi:** Sanayi Devrimi'nin üretim ile toplumun geçimlik gereksinimleri arasındaki bağı koparttığı, üretim araçlarının ise özel mülkiyetini olanaklı kılan kapitalist sistemin başat mübadele tipidir. Piyasa mübadelesinde mal ve hizmetler para karşılığı ve arz ve talep yasaları tarafından belirlenen fiyatlarla alınıp satılırken, üreticiler ile tüketiciler arasındaki ilişki yüz yüze olmaktan çıkmış, kişilikdışı bir piyasa dolayımında gerçekleşmektedir.

ABD'li antropolog Marshall Sahlins, 1974'te yayımladığı *Stone Age Economics* (*Taş Devri Ekonomisi*) başlıklı kitabında, Polanyi'den devraldığı "karşılıklılık" ilkesini daha da ayrıntılandıracaktır. Sahlins'e göre küçük-ölçekli toplumlarda karşılıklılık ilkesinin üç tipini ayırt etmek mümkündür:

1) **Genelleştirilmiş karşılıklılık:** Karşılıklılığa dayalı mübadelenin bu tipi, yakın bireyler arasında gerçekleşmektedir: Eşler, ebeveynlerle çocuklar, akraba grupları, aynı köyde yaşayanlar, komşular vb. Bu mübadele tipinde armağan (mal ya da hizmet), somut ve dolayımsız bir karşılık beklemeksizin, ancak uzun erimde bir karşılık alınacağına ilişkin muğlak bir güvene dayalı olarak verilmektedir. Ebeveynlerin çocuklarını, ileride kendilerine bakacağı umuduyla yetiştirmesi, bu mübadele tipine örnek olarak verilebilir.

2) **Dengeli karşılıklılık:** Karşılıklı mübadelenin bu

tipinde ise, mübadeleye giren taraflar arasındaki sosyal mesafe biraz daha açılmıştır: komşu köyler, hısımlar, arkadaşlar, vb. Bu mübadelede armağanı veren, makul bir süre içerisinde, verdiğine yaklaşık denk bir karşılık alma beklentisindedir. Bu beklentinin karşılık bulmaması, ilişkiyi zedeleyecektir.

3) **Negatif karşılıklılık**: Güvensizliğe dayalı bu mübadele tipinde mübadeleye giren taraflar arasında toplumsal ilişkiler zayıf, aralarındaki toplumsal mesafe açıktır. Hırsızlık, hile, dolandırıcılık beklentisi yüksektir. Bu nedenle mübadeleye giren taraflar, verdiklerine denk olduğunu düşündükleri karşılığı, zaman geçirmeksizin almak ister. Afrika Ekvator bölgesinde yaşayan avcı-toplayıcı Mbutilerle, komşuları, hortikültüralist Bantular arasında, orman derinliklerinde gerçekleştirilen "sessiz trampa" bu mübadele tipine örnek gösterilmektedir. "Sessiz trampa"da Bantu, Mbuti'nin ormana bıraktığı (örneğin) balı alıp karşılığında yetiştirdiği meyvelerden bırakır. Mbuti, meyvelerin balın karşılığı olduğunu düşünmezse, onları olduğu yerde bırakarak geri döner. Aralarındaki mübadele ilişkisinin sürebilmesi ve ileride güvene dönüşebilmesi için Bantu meyve miktarını, Mbuti kabul edene dek artırmak zorundadır.

Görüldüğü üzere, karşılıklılığa dayalı mübadelelerde mübadeleye giren taraflar arasındaki toplumsal mesafe ne denli kısaysa, armağanın karşılığını verme süresi o denli uzamaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Anonim, 2000; *Nasıl Satabilirsin ki Havayı?*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Godbout, J. T., 2003; *Armağan Dünyası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mauss, Marcel, 2006; "Bağış (Hediye) Üzerine Bir Deneme Arkaik Toplumlarda Mübadele Biçimi ve Nedenleri", *Sosyoloji ve Antropoloji* içinde, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Polanyi, Karl, 2000; *Büyük Dönüşüm, -Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri-*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sahlins, Marshall, 2010; *Taş Devri Ekonomisi*, İstanbul: Paraf Yayınları.

24 | Potlach (potlaç) nedir? Nasıl açıklanır?

İktisadi antropologlar, mübadele sistemleri pazara dayanmayan toplumlarda, "çok merkezli mübadele sistemleri"nin işlerlikte olduğuna işaret etmektedir. Bu, mübadele işleminin farklı düzlemlerde gerçekleştiği ve her bir düzleme ait nesne ve şeylerin ancak kendi düzlemi içerisinde mübadeleye sokulduğu bir sisteme gönderme yapmaktadır.

Örnekleyecek olursak, Nijerya'nın çoban topluluğu Tivlerde üç mübadele düzleminden söz etmek, mümkündür: geçim düzlemi, prestij düzlemi ve eşler (evlilik) düzlemi. Geçim düzlemi, gündelik yaşamı sürdürmeye yarayan gereçler, küçükbaş hayvanlar, besinler vb.'nden oluşmaktayken, prestij düzlemini ise köleler, sığırlar, büyük kumaş topları, metal çubuklar gibi prestij gösterenleri oluşturmaktadır. Evlilik düzeyi ise, mübadele edilecek eşlerden oluşur.

Tivlerde gündelik mübadelede ilke, her bir düzlemdeki nesnelerin birbirleriyle mübadele edilmesinden ibarettir: Küçükbaş hayvan karşılığı balta, sığır karşılığı kumaş topu, kadına karşı kadın (kız kardeş takasında olduğu gibi). Ne ki, bir düzlemde fazlasıyla mal biriktiren bir kişinin, elindeki artıyı, bir üst düzlemin mallarına tahvil ederek "yükselmesi" mümkündür; elinde fazla küçükbaş birikmiş bir kişi, bunları bir sığırla takasa sokarak "itibar" kazanabilmektedir; takas edecek bir kız kardeşi olmayan bir erkek ise, sığır bedeli ödeyerek bir eş edinebilir kendi-

sine vb... Hiç kuşku yok ki, bu işlemin tersi de mümkündür; eli sıkışmış bir kişi, prestij nesnelerini geçimlik araca tahvil ederek besinini güvence altına alabilmektedir.

Görüldüğü üzere farklı düzlemlerde işleyen bu mübadele, bir çeşit banka işlevi görmektedir: Mal ve nesnelerin bolluk zamanlarında yukarıya, kıtlık zamanlarında ise aşağıya doğru aktığı bu sistem(ler) geçim ile prestij düzlemleri arasında optimal bir dengeyi sağlarken, bir yandan toplumlardaki servet farklılıklarının aşırı büyümesini engellemekte, böylelikle bir yandan da tüm bir toplumun, hatta aynı coğrafyada yaşayan farklı toplumların kıtlık zamanlarında aç kalmamasını sağlamaktadır.

Bu görüngünün en çarpıcı örneklerinden biri, potlaçtır. İlk kez antropolog Franz Boas'ın Kuzey Amerika'nın kuzey Pasifik kıyılarında yaşayan Tlingit, Salish, Kwakiutl toplulukları arasında gözlemlediği potlaç, bir topluluktan bir kişi ya da grubun, yaşam çevrimiyle ilgili bir vesileyle (doğum, erginleme, evlilik vb.), ve akrabalarının desteğiyle tüm komşu toplulukları çağırdıkları ve konuklarını tıka basa yedirdikleri, tüm prestij nesnelerini armağan ettikleri, elde kalan yiyecek ve prestij nesnelerini de kırıp yakarak yok ettikleri, gösterişli ziyafetlerdi.

Boas ve Ruth Benedict gibi izleyicileri, bu gösterişli tüketim şölenlerini, bir prestij edinme pratiği olarak yorumlamıştır. Ancak, P. Vayda gibi ekolojik antropologların yorumu daha farklıdır. Onlar, potlaç'ın çokmerkezli mübadele sistemlerinde gerçekleştiğine dikkat çekerek, bir yeniden dağıtım stratejisi olduğunu öne sürmektedir.

Şöyle ki, potlaç pratiğini sürdüren kabileler, Avrupalılarla yaptıkları ticaret sayesinde zenginleşmiş, yerleşik hayat sürdüren avcı-toplayıcı (özellikle balıkçı) topluluklardı. Mübadele alanları her birinde üç düzlemden oluşmaktaydı: Besinlerden ve gündelik gereçlerden oluşan geçim düzlemi, farklı topluluklarda içeriği değişmekle birlikte battaniye, deniz kabuklarından imal edilmiş süsler, deri gömlekler, köleler, kanolar, bakır külçeler vb.lerini kapsayan servet düzlemi ve ancak soyut bir kavramın,

"itibar"ın bulunduğu prestij düzlemi. Servet düzleminde yer alan nesnelerin takası kişiye itibar kazandırmaktaydı.

Yakından bakıldığında, Tlingit, Salish, Kwakiutl gibi halkların, ellerinde biriken servete karşın kırılgan bir coğrafyada yaşadığı görülmüştür; en önemli geçim kaynaklarını oluşturan somon ve ringa avı her zaman her yerleşim için aynı ölçüde verimli geçemeyebilmektedir.

Vayda potlaç'ın başarılı bir av mevsimi geçiren köyler tarafından, daha az talihli komşuları için düzenlendiğini söylemektedir: Prestijlerini yitiren, ama karınlarını doyuran talihsiz konuklar, **karşılıklılık** ilkesi çerçevesinde, ev sahiplerine, kendileri için daha iyi geçecek bir mevsimde bir potlaç borçlanmış olacaklardır. Yitirdikleri itibarı ancak böyle geri kazanabilirler.

Görüldüğü üzere potlaç, prestij edinmek için girişilen akıldışı bir gösteriş edimi değil, geniş bir bölgede besin, gereç ve itibar dolaşımını güvence altına alan ve topluluklar arasında, bir diğerinin aleyhine aşırı zenginleşmeyi engelleyen bir düzenleyici görevi görmektedir. Bir başka deyişle, Kuzey Pasifik kıyısı yerlilerinin kıtlığa ve aşırı zenginleşmeye karşı sigortasını oluşturmaktadır.

Tahmin edilebileceği üzere para ekonomisine geçiş, **çok-merkezli mübadele sistemlerini** ortadan kaldırıyor.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji, -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Vayda, A. P., 1968; "Economic Systems in Ecological Perspective: The Case of the Northwest Coast", *Readings in Anthropology*, C.2, M. H. Fried (Der.), New York: Crowell.

5. Bölüm
SİYASAL ANTROPOLOJİ

25 | Siyasal antropoloji nedir? Neyle ilgilenir?

1920'li yıllarda ve 30'ların büyük bölümünde etnografik araştırmaların odağım, denilebilir ki Avustralya ve Pasifik toplumları oluşturmaktaydı. Genellikle göreli, yalıtılmış, küçük, hortikültüralist köyler halinde yaşayan bu topluluklar arasında yapılan araştırmalar, Malinowski'nin de etkisiyle, çeşitli etkinlik alanlarında (aile, ayinler, hortikültür, büyü vb.) kaleme alınan monografilerden oluşmaktaydı. Başta Britanyalı antropologlar olmak üzere antropologların ilgisi, 1930'ların ikinci yarısından itibaren Afrika'ya yöneldiğindeyse, çok daha kalabalık nüfuslu, karmaşık bir tarzda örgütlenmiş, gelişkin kurumlara sahip toplumlar yerleşmiştir ilgi odağına. Afrika toplumlarından bazıları "devlet" olarak tanımlanabilecek özerk bir merkezi yönetime sahipti. Merkezi yönetimden yoksun olanlar ise, akrabalık ile siyasal yapının örtüştüğü takımlar ile, **dallanan soy** olarak adlandırılan, siyasal ve toplumsal yükümlülüklerin örtüştüğü akraba-temelli, karmaşık bir örgütlenme sergilemektedir. Böylelikle,

1930'ların sonlarına doğru antropolojik ilgi, tekil faaliyet tiplerinden "kurumlar"a yönelecektir: akrabalık, siyaset, iktisat, din...

Sosyal/kültürel antropolojide göreli yakın dönemde biçimlenmiş bir uzmanlaşma alanı olarak siyasal antropolojinin bu yönelimin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. 1940'lı yıllarda yayımlanan üç önemli kitap, *African Political Systems* (Yay.: M. Fortes ve E. E. Evans-Pritchard); *The Nuer* (E. E. Evans-Pritchard) ve *The Political Systems of the Anuak* (E. E. Evans-Pritchard) bu anlamda, siyasal antropolojinin ilk yapıtları sayılabilir.

Siyasal antropoloji, siyasetbiliminden, bu ikincisi karar alma ve yürütme mekanizmaları diğer toplumsal kurumlardan farklılaşmış uzman kurumlar olarak işleyen toplumlar, özellikle de formel hükümet mekanizmalarına sahip modern toplumlar üzerinde odaklanırken, antropolojinin ilgi odağını oluşturan toplumlarda karar alma ve uygulama süreçlerinin genellikle din, akrabalık, iktisat gibi diğer süreçlerle iç içe, onların içine **gömülü** (**embedded**) olmasıyla ayırt edilir. Bir başka deyişle, siyasal antropolojinin ilgi odağına yerleşen toplumlarda "iktisat", "siyaset", "akrabalık", "din" vb. birbirinden ayırt edilebilir uzmanlaşmış alanları saptamak olanaksızdır; bunlar çoğul işlevleri gerçekleştirmek üzere iç içe geçmiştir genellikle.

Şu halde, siyasal antropolojinin esas olarak "modern" olarak tanımlanmayan toplumlardaki toplumun tümünü ya da geniş kesimlerini ilgilendiren kararları alma ve bunları yürürlüğe koyma süreçleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu tip toplumları yalıtılmış biçimde bulmanın mümkün olmadığı günümüzde, ilgi daha çok, küçük ölçekli toplumların modern toplumlara eklemlenme biçimleri, sömürgecilik ve sömürgeciliğin tasfiye süreçleri, eski sömürgelerin "Dünya Sistemi"ne katılım tarzları, ulus-devlet içerisindeki soy grupları ve/veya dinsel cemaatlerin ulusal siyaset mekanizmalarına katılım tarzları gibi geniş bir alanı kapsamaktadır.

Siyasal antropoloji, sosyal-kültürel antropolojinin belli başlı kuramsal yönelişleri çerçevesinde **iktidar**, **otorite**,

hegemonya, direniş, statü, prestij gibi konuları karşılaştırmalı bir yöntemle ele alırken, siyasetbilimine de modern toplumların siyasal yapılanışlarının karşılaştırılabileceği modelleri sağlar. Bu kuramsal yönelişlerin başlıcalarını şöyle sıralamak olanaklıdır:

1) **Yapısal-işlevselci yaklaşımlar:** Toplumsal kurumların birbirini destekleyecek tarzda işlemesi ve istikrar ve tutunumun sağlanış tarzları, toplumsal bütünleşme mekanizmaları üzerinde odaklaşır.

2) **Eylem-aktör merkezli yaklaşımlar:** Birey ve/veya grupların karar alma, kararları müzakereye sokma, çatışma ve uzlaşma dinamikleri üzerine odaklanır.

3) **Marksizm'den esinlenen yaklaşımlar:** Küçük-ölçekliler dahil tüm toplumların iktisadi ve siyasal kaynaklara erişim açısından farklılaşmış kesim ya da sınıflardan oluştuğundan hareketle ve siyasetin esas olarak iktisadi kaynakların dağıtımına ilişkin kararlardan oluştuğu önkabulüyle, toplumlardaki iktidar ilişkilerini analiz eder.

"İktisadi antropolojiyi ele aldığımız başlık altında (18. Soru), geçim faaliyetleriyle siyasal-toplumsal örgütleniş tarzları arasında genel bir koşutluğun varlığından söz etmiştik. Ekolojik antropolojinin kurucularından Julian Steward, benzer "kültürel çekirdekleri" (geçim pratiklerine en yakın kültürel özellikler) paylaşan toplumların belirli bir evrimsel tipoloji üzerine yerleştirilebileceğini öne sürmüş ve "aile-çoklu aile-devlet" olarak kademelendirdiği evrimsel bir tipoloji kurgulamıştı. Antropolog Elman Service, bu şemayı biraz farklılaştırarak, toplumların siyasal örgütleniş tiplerini antropologlar arasında -bir ihtiyat payıyla birlikte- günümüzde de genel bir kabul gören şöyle bir evrimsel şema kurgulamıştır:

Takımlar: Avcı-toplayıcı toplumların toplumsal-siyasal örgütleniş biçimidir.

Kabileler: Hortikültür ve çobanlıkla geçinen toplumlarda başat örgütleniş tarzıdır.

Şeflikler: Yoğun hortikültür, çobanlık ve tarım ile ilişkilendirilir.

Devletler: Temel geçim örüntüleri tarıma dayalı olan toplumlarda **erken devlet** formasyonu, sanayi toplumlarında yerini modern devlete bırakır.

Görüldüğü üzere Service'in tipolojisi besin üretimine geçiş ve üretkenlik artışının toplumlarda demografik büyümeyi getirdiği ve nüfus artışının daha karmaşık yönetsel mekanizmaları gerektireceği varsayımı üzerine yerleşmektedir.

Yine de vurgulamak gerek: Bu son derece basitleştirilmiş bir şemadır ve gerçek vakalardan çok, siyasal-toplumsal örgütleniş tiplerinin anlaşılması ve karşılaştırılmasında araçsal olabilecek kategorilere denk düşmektedir. Yoksa toplumsal-siyasal örgütlenmeler ekolojik, tarihsel, siyasal, iktisadi vb. koşullara bağlı olarak son derece geniş bir çeşitlilik sergilemektedir ve bu kategorilerden herhangi birine yerleştirilemeyecek pek çok formasyon bulunmaktadır.

Her durumda, siyasal antropoloji, gerek gerçek toplumlarda, gerekse bu genel kategorilerde iktidar, otorite, prestij, statü (kişinin toplum içerisinde işgal ettiği konum), hegemonya, direniş örüntülerinin karşılaştırmalı anlaşılmasıyla ilintilidir. Service'in tipolojisinin evrimsel duraklarını ayrıntılarıyla incelemeye koyulmadan önce, bu kavramlar üzerinde biraz durmamız gerekiyor.

Max Weber, toplumlarda farklılaşma ve katmanlaşmanın üç boyutunu ayırt etmektedir:

1) İktisadi statüyle bağlantılı olarak **servet**,
2) Toplumsal statüyle bağlantılı olarak **prestij**,
3) Siyasal statüyle bağlantılı olarak **erk/iktidar**.

Weber, iktidarı bir kişi ya da grubun iradesini başkalarına dayatma yetisi olarak tanımlarken **otoritenin** ise kişisel prestij ve kurumsal statüden kaynaklandığını belirtir. **İktidar** çoğu zaman **zor** yoluyla desteklenebilir, oysa **otorite** bireye grup tarafından atfedilen kolektif bir görüngü olmakla, gönüllü bir kabulü ima eder.

Antonio Gramsci kaynaklı bir tanım olan **hegemonya** ise, iktidarın madunlar tarafından sorgusuz kabullenilmesine, içselleştirmesine gönderme yapan bir kavramdır ve genellikle (din vb. gibi) **meşrulaştırıcı** bir ideolojinin desteğiyle sağlanmaktadır.

Direniş ise, madunların, yani ezilenlerin/sömürülenlerin iktidar ve/veya otorite formları karşısında sergiledikleri bireysel ya da kolektif, örtülü ya da açık, şiddet içeren ya da içermeyen karşı koymalara gönderme yapar. James C. Scott'ın Güneydoğu Asya'daki çalışmalarına dayanarak, köylülerin devlete karşı izledikleri örtük direniş stratejilerini açımladığı ve tüm madunların benzer direniş biçimleri sergilediğini öne sürdüğü *Tahakküm ve Direniş Sanatları* başlıklı kitabı, aynı zamanda ezilenlerin baskıcı/sömürücü yapılara edilgince boyun eğmediğini ve direnişin açığa çıkmadığı zamanlar da "orada" olduğunu gösteren kapsamlı bir çalışmadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Abeles, M., 1998; *Devletin Antropolojisi*, İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Balandier, G., 2010; *Siyasal Antropoloji*, İstanbul: T. İş Bankası Yayınları.
- Clastres, P., 1992; *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu -Siyasal Antropoloji Araştırmaları-*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Scott, J. C., 1995; *Tahakküm ve Direniş Sanatları, -Gizli Senaryolar-* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Weatherford, J., 2008; *Vahşiler, Barbarlık ve Uygarlık*, İstanbul: Versus Yayınları.

26 | Takımlar nasıl örgütlenmelerdir? Hangi geçim örüntüleriyle ilişkilidir? Belli başlı özellikleri nelerdir?

Avcı-toplayıcı toplumlar, özellikle göçer bir yaşam tarzı sürdürdükleri ölçüde, alabildiğince esnek ve istikrarsız bir toplumsal örgütleniş biçimi sergiler. Avcı-toplayıcılarla genellikle ilişkilendirilen iki temel toplumsal örgüt, çekir-

dek aile ile takımdır. !Kunglar ve Inuitlerde örneklenebilen takımlar, gevşek tarzda bir araya gelip dağılan çekirdek ailelerden oluşmaktadır. Üye sayısı, çevrenin taşıma kapasitesi doğrultusunda 50 - 300 kişi arasında değişebilir.

Takımlar, akraba-temelli örgütlenmelerdir. Ne ki, ileride kabile toplumlarında göreceğimiz üzere, korporat bir nitelik sergilemezler; çekirdek aile, koşullara uygun olarak kadının, erkeğin ya da her birinin büyük ebeveynlerinin takımları arasında yer değiştirebilir. Bir başka deyişle bir takımın bileşimi yıldan yıla değişiklik gösterecektir.

Takım örgütlenişinde otorite belirsizdir. Bazı bireyler, kişisel özellikleri ya da yetenekleri nedeniyle grup içerisinde sivrilebilmekte, prestij edinebilmektedir: Avcılıkta ustalık, başkalarını ikna yetisi, transa geçebilme, ata ruhlarıyla temas kurabilme yetisi, savaşçılık vb. Ne ki bunların hiçbiri, söz konusu bireye diğerleri üzerinde kurumsallaşmış bir yaptırım yetisi ya da ebeveynden evlada devredilebilen bir statü sağlamaz. Siyasal ve toplumsal yaşam birbiriyle örtüşmektedir.

Takımlarda bireylerin birbirlerine karşı hak ve yükümlülüklerini düzenleyen yasal bir kod sisteminden de söz edilemez. Ancak toplumsal çatışkıları engelleyecek kimi mekanizmalar bulunmaktadır.

Bunlardan biri oydaşmadır. Takımlarda topluluğu ilgilendiren kararlar (göç zamanı ve yönü, uygun avlakların seçimi vb. gündelik konular) genellikle erkek-kadın tüm yetişkinlerin katıldığı tartışmaların sonucu ortaklaşılarak alınır. Bu türden mekanizmalara verilebilecek örneklerden bir başkası ise, Kuzey Kutup bölgesinde (Alaska, Kanada, Grönland) yaşayan Inuitlerde görülen şarkı düellolarıdır: 9500 km²'ye yayılan 20.000 kişilik bir topluluk olan Kanada Inuitlerinde toprakların elverişsizliği nedeniyle avcılık ve balıkçılık başat geçim faaliyetini oluşturmaktadır. Bu ise, erkeklerin konumunu daha prestijli kılmaktadır. Avcılık, şamanlık vb. alanlarda sivrilen erkekler birden fazla kadınla evlenebilmektedir. Bu ise, diğer erkekler arasında kıskançlığa neden olabilmektedir. Aldatma ve kadın kaçırma, ender değildir. Bu gibi durum-

lar öldürmeyle sonuçlanabilse de, daha yaygın uygulama rakipler arasındaki şarkı düellolarıdır: Rakipler birbirlerine karşı hakaret dolu şarkılar söylerken, çevrede halka oluşturan izleyiciler alkışlarla tarafları destekler. Böyle bir düello, kaçan eşin geri dönmesini güvence altına almayacağı gibi "suçlu" tarafın "cezalandırılması" anlamına gelmez. (Inuitler için her türlü tartışma bireyler arasında anlaşmazlıktır ve bu düzlemde çözüme kavuşturulması gerekir.) Ancak toplumsal gerilimleri düşürerek tutunumu sağlamaktadır.

Kaynakları kıt bir çevrede, grubun sayısının optimal bir dengede tutulması önemlidir; takımın sayısal esnekliği, bunu sağlamaya yönelik bir uyarlanmadır. Ama başka düzenlemeler de gerekebilir; özellikle de sürekli devinen bir ailenin taşıyabileceğinden fazla bağımlıyla (bebekler ya da yaşlılar) başa çıkılması gerekmektedir. Bu, bebek ya da yaşlıların öldürülmesini gerektirebilir; bu gibi durumlarda öldürme edimini kan davasına yol açmayacak şekilde, kurbanın en yakını gerçekleştirmektedir.

Takımların **eşitlikçiliği**, avcı-toplayıcıların birikim potansiyelinin düşüklüğüyle bağlantılandırılmaktadır. Grup ancak geçimlik bir ürün (av hayvanı ya da bitkisel kaynaklar olarak) sağlayabildiği ve elindekini hızla tüketmesi gerektiği için, dahası grubun varlığını sürdürebilmesi bireyler arası dayanışmayı gerektirdiğinden, takım bireyleri **paylaşımcı** ve **eşitlikçi** bir ethosu izler. Belirli bir avlak alanı birbiriyle ilintili farklı takımlar tarafından kullanılabilmektedir. Bu nedenle teritorya üzerinde bir özel mülkiyet söz konusu değildir. Bunun yanında, geçimlerini sağlamalarına olanak veren teknoloji genellikle son derece yalın olduğu için ve bireyler kendi gereçlerini imal edebildiklerinden, "kişisel mülkiyet" konusu olabilecek nesnelerin sayısı az ve önemsizdir.

Yine de, bu "eşitlikçiliğin" mutlak olmadığını, avcı-toplayıcı takımlar arasında kadınlarla erkekler arasında ortaya çıkan işbölümü, toplayıcılık konusunda uzmanlaşan kadınların, daha prestijli bir faaliyet sayılan ve erkeklerin alanını oluşturan avcılık karşısında daha düşük bir

konuma yerleştirdiğini vurgulamak gerek. Bates (2009: 413) avcı-toplayıcılar arasında yapılan araştırmaların saygınlık konumunun erkekler, hatta yaşlı erkekler grubunun elinde yoğunlaştığını ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. Bu prestij farkı, iki cinsiyet arasındaki beslenme farklılıklarında da ortaya çıkmaktadır. Fessler (2002: 8-9), araştırmaların kadınların erkeklere göre daha az protein tükettiğini gösterdiğini kaydetmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Barclay, H., 2010; *Efendisiz Halklar*, İstanbul: Versus Yayınları.
- Bates, D. G., 2009; *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji, -İnsanın Doğadaki Yeri-*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bell, H. R., 2003; *Kadın İşi, Erkek İşi*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Fessler, D. M. T., 2002; "Dimorphic foraging behaviors and the evolution of hominid hunting", *Rivista di Biologia/Biology Forum*, Cilt. 95, No.3, ss.429-454.

27 Kabile nedir? Kabile örgütlenmesi hangi geçim örüntülerinde yaygındır? Kabile toplumlarında başlıca denetim mekanizmaları nelerdir?

Elman Service'in evrimsel tipolojisinde avcı-toplayıcılardan daha karmaşık sorunlarla baş etme durumunda olan hortikültüralist ve çoban toplumlarda başat toplumsal-siyasal örgütlenme tipi, kabiledir. Terimin tanımı konusunda antropologlar arasında uzlaşma olmamasına karşın "kabile" kavramı genel olarak birbirine ortak kültürel karakteristikler ve gerçek ya da saymaca soy/akrabalık ilişkileriyle bağlı birden fazla yerel cemaatin,

yerel-üstü bir düzlemde bir siyasal liderlik altında ya da siyasal örgütlenme bağlamında birleşmesini anlatır.

Esas olarak antropologların Afrika bağlamındaki çalışmalarından türetilen "kabile" kavramı, sömürgecilik-sonrası antropoloji tarafından "aşırı basitleştirici/indirgemeci" olmakla eleştirilmiştir. Afrikalı siyasetçiler ve aydınların yanı sıra kimi antropologlar da etnik, dilsel, kültürel ve siyasal açıdan özerk bir kendilik olarak "kabile" kavramını sömürge yönetimleri ve sömürge antropolojisinin bir "icadı" olarak değerlendirmektedir. Günümüzde antropologlar "kabile/kabilecilik" vb. terimlerdense, toplumsal ve siyasal ilişkilerin karmaşıklığını daha iyi yansıtan "etnisite" kavramıyla düşünmeyi yeğlemektedir. (Seymour-Smith 1986: 281)

Bu uyarıyı kulak ardı etmeksizin, 1950'li yıllara dek başta Britanya antropolojisi olmak üzere antropolojinin gözde kavramı olan "kabile"yi daha yakından tanımaya çalışalım.

Britanya yapısal-işlevsel antropolojisine göre kabileler, birden fazla köy topluluğu ya da soy grubunu içermektedir. Kabile toplumlarında toplumsal tabakalaşma gözükmez ve merkezi hükümet mevcut değildir. Kabile toplumları arasında küçük çaplı yağma savaşları olabilmektedir. Düzenleyici mekanizmalar takımlara göre daha gelişmiş olmakla birlikte, kararları dayatan mekanizmalardan yoksundurlar.

Gerek hortikültüralist, gerekse çoban toplumlarda cinsiyetler-arası bir eşitsizlik çoğunlukla mevcuttur; kadınlar ile erkekler arasında erk, prestij ve servete erişimde eşitsizlikler görülebilmektedir. Ama sahip oldukları kaynaklara topluluğun tüm üyeleri erişebildiği ölçüde, eşitlikçidirler.

Kabile toplumlarında köyler genellikle küçük ve düşük nüfusludur. Kişiler arasında yaş, cinsiyet ve kişisel niteliklere bağlı olarak prestij farklılaşması gözlemlenebilmektedir. Köyün boyutu büyüdükçe, eşitsizlik potansiyeli yükselir.

Kabile toplumlarının temelini **soy grupları** oluşturmaktadır. Soy grupları, genellikle erkek ya da kadın soyundan

bir ortak atadan gelme savındaki, çoğunlukla tek hatlı, kalıcı ve korporat özellikli akraba gruplarıdır. Bir başka deyişle **ata-yanlı** soy grupları ortak bir erkek, **ana-yanlı** soy grupları ise ortak bir kadın atadan gelen erkek ya da kadın akrabaları grubu, onların karı ya da kocaları ve çocuklarını kapsar. Soy grupları genellikle **dışevlilikçi**dir, bir başka deyişle, kendi dışlarından evlenirler. Grubun istikrarlı yapısı, onu bileşenleri mevsimsel olarak değişen avcı-toplayıcı takımdan ayırır. Ana-yanlı soy grubu içine doğan bir kız ve ata-yanlı soy grubu içine doğan bir erkek çocuk, olasılıkla yaşamının sonuna dek aynı grubun içerisinde kalacaktır.

Soy grupları, mülklerini (sürüler ya da ekilip dikilen topraklar) ortaklaşa tasarruf ettiği ve bireyler ancak grup üyeleri olarak bu kaynakları tasarrufa hak kazandığı ölçüde, **korporat**tır.

Soy gruplarının üyeleri, soylarındaki gerçek ya da sayıtlı bir ortak ata aracılığıyla birbirine bağlanır. Bireylerin bu ataya dek tüm soyağacını sayabildiği, gerçek bir ortak ataysa söz konusu olan, soy grupları **nesep**; ortak atanın kurgusal, **totemik** (ki bu bir hayvan ya da bitki de olabilmektedir) olması durumunda ise **klan** olarak adlandırılırlar.

Kabile toplumları, birden fazla soy grubu içermektedir. Bunların her biri tek bir köyde yaşayabileceği gibi, bir soy grubu birkaç köye dağılmış da olabilir. Bu durumda aynı köyde yaşayan soy grubu üyeleri yerel **soy grubu** olarak adlandırılmaktadır. Bir köyde birden fazla yerel soy grubu bulunabilmekte, bunlar arasında evlilikler yoluyla ittifaklar kurulabilmektedir.

Gerek iç yapılarının çeşitliliği, gerek kabileler arası savaş dahil ilişkilerin zenginliği, kabile toplumlarında birden fazla düzenleyici mekanizmayı gerektirmektedir. Şimdi bunlardan bazılarını tanımaya çalışalım:

Köy başı: Köy temelli kabile toplumlarında görülen bir konumdur. Köy başlarının otoritesi oldukça sınırlıdır; ancak diğer köy sakinlerine örnek olarak ve onları ikna ederek bir şey yaptırabilmektedir. Buyurma yetkisi yoktur. Köy-içi anlaşmazlıklarda aracılık, köyler arası ilişkilerde köyü temsil etme, köyler/cemaatler arası ittifakları geliştiren ziyafet-

leri düzenleme gibi görevleri yerine getiren köy başının konumu oldukça kırılgandır ve onu ancak eli açık davranarak çok sayıda destekçiyi elde tutmakla sürdürebilir. Örneğin ziyafetlerin düzenlenişinde en çok katkıyı yapmak zorundadır; bu nedenle de diğerlerine göre çok daha fazla çalışmak yükümlülüğüyle karşı karşıyadır. Yerel servet kaynaklarına diğer köy sakinlerine göre daha fazla sahip olabilir; ancak eli açık davranma zorunluluğu her türlü "birikim" olasılığının önünü kesmektedir. Daha fazla kol gücüne gereksinim duyduğundan ve/veya soy grupları arasındaki ittifak stratejileri gereği, birden fazla kadınla evlenebilmektedir.

Köy konseyleri: Nüfus yoğunluğundaki artış ve köy boyutlarındaki büyüme, yeni tipte bir düzenlemeyi devreye sokabilir. Bir köyde birden fazla yerel soy grubu bulunması halinde, soy grubu önderleri köy başına yardımcı bir konsey oluşturabilir.

Şurası unutulmamalı; soy gruplarında birincil aidiyet, köye değil, kişinin soy grubunadır. Bu ise, aynı köydeki farklı grupların üyeleri arasında gerilimlere yol açabileceği gibi, bir soy grubu diğerlerinin aleyhine büyüyebilir. Köy konseyi, bu gibi sorunların çözümleneceği makamdır. Ancak konsey üyelerinin elinde birbirlerini ikna çabasından başka bir yaptırım yoktur; anlaşma olmazsa gruplardan biri köyden ayrılıp yeni bir yerleşime yönelebilir.

Yerel soy grubu önderleri de, tıpkı köy başı gibi, belki diğer üyelere göre biraz daha prestij sahibi, ancak konumlarını yalnızca eli açıklık, ikna yetisi, savaşçılık gibi kişisel vasıflarıyla sürdürebilen ve konumlarını evlatlarına devredemeyen kişilerdir. Bir köyde birden fazla yerel soy grubunun bulunması durumunda, köy başı görevi yerel grup önderleri arasında dönüşümlü olarak yürütülebileceği gibi, sayıca daha kalabalık olan grubun elinde de tutulabilir. Her durumda köy konseylerinde kararlar, oydaşma yoluyla alınmaktadır.

Büyük Adam: Güney Pasifik, özellikle de Melanezya ve Papua Yeni Gine'de geniş bir coğrafyaya yayılmış köyler arasındaki ilişkilerin yoğunluğu, geçici de olsa bir bölgesel düzenleyicilik görevini gerekli kılmaktadır. **Büyük Adam**

olarak adlandırılan yerel servet kaynakları açısından diğerlerine göre biraz daha zengin, daha itibarlı, çoğunlukla da erkek bir birey, bu görevi üstlenerek köyler arasındaki panayırın kurulması, dans seferleri, şölenlerin düzenlenişi gibi faaliyetleri örgütler. Büyük Adam'ın statüsü servetiyle değil, kişisel prestijiyle bağlantılıdır: zarafet, eli açıklık, cesaret ya da doğaüstü güçler gibi. Konumunu ancak çok sayıda destekçiyi besleyerek koruyabilecektir; bu ise servetinin büyük bölümüne mal olur. Cimrilik ise, bir Büyük Adam için, ölümü hak eden bir suçtur.

Dallanan soy örgütlenmesi: Antropologların en yetkin örneğini Sahra-üstü Afrika'da saptadıkları, bölgesel bir düzenlemedir. Dallanan soy örgütlenmesi, ortak ataya yakınlık ilkesine göre kümelenen akraba gruplarından oluşmaktadır. En kapsayıcısı olan **azami soy kesimi** (kabile), **büyük soy kesimlerini**, onlar da **küçük soy kesimlerini** içerir. Dallanan soy örgütlenmesinin en küçük birimi, yerel soy grubudur.

Bu örgütlenmede ilke, ortak ataya yakın akrabaların birbirleriyle daha kolay dayanışmaya girebilmesidir: Kardeşler kuzenlere karşı, kuzenler grubu, büyük dedelerinin kardeşinin çocuklarına karşı vb. Ortak ataya mesafe arttıkça çatışma potansiyeli büyümektedir.

Britanyalı antropolog E. Evans Pritchard'ın bu örgütlenmeyi gözlemlediği Sudan Nuerleri, temel geçim faaliyetleri sığır yetiştiriciliği olan ve bunu hortikültürle destekleyen bir kabiledir. Çeşitli düzlemlerde soy grupları sığır hırsızlığı ya da kadın kaçırma vb. nedenlerle sık sık karşı karşıya gelmekte, bu çatışmalar kimi zaman öldürmeyle sonuçlanmaktadır. Ne ki kabile dahilinde kan davası istenen bir durum değildir. Bu nedenle çatışma durumlarında yaşayan ortak ata(lar) devreye girerek tarafları barıştırmaya çalışır. Yaşayan ortak ata yoksa bu görev, **leopar postlu adam** olarak bilinen kabile yaşlısına aittir. Tarafları, kan bedeli olarak bir miktar sığır üzerinde uzlaştırmaya çalışır. Ne ki leopar postlu adamın elinde bir yaptırım yoktur; anlaşmaya yanaşmayan tarafları, aradan çekilmek ya da lanetlemekle tehdit edebilir ancak.

Kabile toplumlarında ittifakın en geniş bağlamı kabiledir; böylelikle Nuerler, baş düşmanları saydıkları Tivler karşısında kabile düzleminde birleşmektedirler.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Chagnon, N., 2004; *Yanomamö -Savaşa Doğanlar-*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Malinowski, B., 2003; *Yabanıl Toplumda Suç ve Gelenek*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Seymour-Smith, C., 1986, *Macmillan Dictionary of Anthropology*, Macmillan Press Ltd.

28 "Şeflik" nedir? Hangi toplumsal denetim mekanizmalarını içerir? Kabile toplumları ve devletlerle paylaştıkları ve ayrıldıkları özellikler nelerdir?

Elman Service'in toplumsal-siyasal örgütlenme tipolojisinde, takım ve kabileleri "şeflikler" izlemektedir. İlk devletler günümüzden 5500 yıl kadar önce (Güney Mezopotamya'da) ortaya çıkarken, şeflikler devleti bin yıl kadar öncelemektedir. Ancak pek azı uzun süreli bir varlık gösterebilmiştir: Karayibler çevresi (Panama, Karayibler, Kolombiya); Amazon ovaları ve Polinezya, şefliklerin Avrupa yayılmacılığı sırasında varlığını sürdürebildiği az sayıdaki bölgelerdi. Öte yandan, "şeflik" olarak tanımlanabilecek toplumsal-siyasal oluşumlara Avrupa (hatta Anadolu) tarihinde de rastlanmaktadır: Roma İmparatorluğu şemsiyesi altında birlik sağlanmadan önce Avrupa toplulukları (özellikle "Barbar Kavimler" olarak bilinen topluluklar) ve Osmanlı öncesi Anadolu'da kurulan beylikler "şeflik" olarak tanımlanabilecektir.

Şeflikler kabile toplumlarına göre daha yoğun bir işbölümü, daha belirgin iktisadi-toplumsal eşitsizlikler ve bir toplumsal katmanlaşma başlangıcı ve yeniden dağıtıma dayalı bir iktisadi sistem üzerine yerleşir. Eşitlikçi kabile toplumlarının tersine, şeflikler bir dizi yerel cemaati birleştiren merkezi bir otorite altında işlerler. Bir başka deyişle şeflikler, yönetimleri altında çok sayıda köy ya da mezrayı ve binlerce kişiyi kapsayan bir bölgenin, kalıcı siyasal düzenlemesidir. Bu bölge, şef ve –çoğunlukla akrabalarından oluşan- yardımcıları tarafından yönetilir. Şefler (örneğin Polinezya'da olduğu gibi), üretim, tüketim ve dağıtımı düzenleyen tam zamanlı siyasal uzmanlardır. Şefliklerde yönetsel mevkiler, istikrarlı ve süreğen bir aktarıma tabidir; bir başka deyişle bir şef ölüm ya da başka bir nedenle yerinden olduğunda, yerini kimin alacağı, toplum tarafından üzerinde uzlaşılmış kurallarca bellidir.

Şefliklerde toplumsal ilişkiler akrabalık, evlilik, soy, yaş ve cinsiyet gibi verili statüler[23] aracılığıyla düzenlenmektedir. Herkesin birbiriyle akraba sayıldığı bir sistemdir bu; kabile toplumlarına benzer tarzda, tüm bir toplumun ortak bir atadan geldiği varsayılır. Egemen sınıfın akrabaolmayan bireylerden (sosyal sınıf) oluştuğu devletin tersine, şefliklerde yönetici katman, şefin akrabalarıdır; ve şefler bu yapıyı ilhak ettikleri bölgelerdeki soy grubu önderleriyle evlilik yoluyla bağdaşıklıklar oluşturarak yaygınlaştırırlar.

Ancak tam da bu nedenden dolayı şeflikler istikrarsız yapılardır; denetledikleri topraklar genişledikçe yerel önderleri göreve getirme, uzak akrabaları yüksek mevkilerden dışlama, şeflik aristokrasisi ile avam arasındaki evlilikleri yasaklayarak sınıf yapısı kazandırma gibi eğilimleri devreye sokmak durumundadırlar. Bu ise şefliklerin dev-

23) Statünün kişinin toplum içerisindeki konumu olduğunu daha önce görmüştük (bkz. Soru 25). Sosyal bilimlerde statüler verili ve edinilmiş olarak ikiye ayrılmaktadır: Yaş, cinsiyet, dinsel-etnik aidiyet, akrabalık gibi kişisel çabalar sonucu edinilmeyen statüler verili, kişinin çabaları sonunda (eğitim, çalışma gibi) edinilen statüler ise edinilmiş olarak tanımlanır.

lete dönüşmesine yol açan bir gelişmedir. Bu kapasiteyi sergileyemeyen şefliklerin kabileler şeklinde dağılması da mümkündür. Görüldüğü üzere şeflikler, kabile ile devlet arasındaki, her ikisine de dönüşme potansiyeline sahip, istikrarsız siyasal-toplumsal kategorilerdir.

Şeflikler ile devlet arasındaki bir başka fark da, şefliklerin formel baskı mekanizmaları ve kalıcı askeri örgütlenmelerden yoksun oluşudur. Genişleme ya da savunma savaşlarında kabile savaşçılarına gereksinimleri vardır. Bir grubun, topluluğun tümünden koparak tam gün uzman yöneticilere dönüşmesi ise, bir yandan bütün bir halkın "ortak atadan geldiği"ni varsayan bir akrabalık sayıltısı, bir yandan da uzman ruhbanın yönetimi altındaki, biçimlenmekte olan iktidarı payandalayacak tarzda işleyen bir dinsel kült sayesinde olanaklı olmaktadır. Gerek dinsel inançlar, gerekse topluluğun kendilerini şef ile akraba olarak görmeleri, onun iktidarını meşrulaştırıcı bir işlev görmektedir. Örneğin Polinezya şefliklerinde, şefin sıradan insanları yok etme gücüne sahip gizil ve gizemli bir kudretle, manayla donanmış olduğu düşünülmekte; bu da ona tinsel bir yaptırımcı güç sunmaktaydı.

Şefliklerin denetimi altındaki bölgelerden gelen farklı(laşmış) ürünler, **haraç** şeklinde, tabandan merkeze iletilir. Bu süreç içerisinde her bir yönetim kademesi, bu ürünlerden kendi payına düşeni ayırır. Ancak şef, şölenlerle ya da kıtlık veya savaş vb. zamanlarında bu ürünleri halka iade etmek durumundadır. Böylelikle hem kıtlık durumlarında tüm topluluğun beslenmesi güvence altına alınmakta hem de farklı bölgelerden gelme ürünler, tüm toplumun kullanımına sunulmaktadır. Şu halde, şeflikleri devletten ayırt eden bir başka özellik de, bu yeniden dağıtımın zorunlu olmasıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Bates, D. G., 2009; *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji -İnsanın Doğadaki Yeri-*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Earle, Timothy, 2003; *Devlete Doğru -Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Seymour-Smith, Charlotte, 1986; *Macmillan Dictionary of Anthropology*, Macmillan Press Ltd.

29 Devlet nedir? Devletler, şefliklerden nasıl ayırt edilmektedir? Devletin başlıca işlevleri nelerdir? Devletin biçimlenişine dair belli başlı kuramlar hangileridir?

Günümüzden yaklaşık 5500 yıl kadar önce, Güney Mezopotamya'da geniş toprakların tarıma açılmasını mümkün kılan sulama sistemlerinin kullanılmaya başlanması ve bu sayede tarımsal üretimin tarım dışı faaliyetlerde uzmanlaşabilecek geniş (kentli) bir nüfusu beslemeye yetecek kertede artmasıyla birlikte, yeni siyasal oluşumlar biçimlenmeye başladı: Uzman zanaatçılar, rahipler, memurlar vb.'nin yaşadığı çevresindeki geniş bir kırsal alana hükmeden, merkezi ve özerk site-devletler... David Carneiro devleti, "toprakları üzerinde pek çok cemaati kapsayan, vergi toplama, insanları çalışma ya da savaş için seferber etme, yasa dayatma erkine sahip özerk birimler" olarak tanımlar. Bu tanımın hem Sanayi Devrimi'yle birlikte mümkün hale gelen modern devletler, hem de arkaik kırsal devletler için geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Bir kesimin toplumun büyük bölümü üzerine yerleşerek kaynaklara (iktidar, servet ve prestij) erişimi kalıcı olarak tekeline alması, devletlerin şefliklerle paylaştığı özelliklerdendir; ancak devletler, şefliklerden egemen katmanın akraba-olmayan kadın ve erkeklerden, yani bir egemen sınıftan oluşmasıyla ayrılır. Egemen sınıf, gerek arkaik, gerekse modern devletlerde servet, iktidar ve prestij gibi

kaynakları tekelinde tutarken, alt sınıfların bunlara erişimini hukuken ve fiilen sınırlandırır/engeller. Kadim devletlerde başlıca toplumsal sınıflar üst sınıf ve yönetici eliti oluşturan soylular, halk (küçük esnaf ve zanaatkârlar, tacirler, özgür köylüler) ve köleler ya da toprak sahipleri ve serflerden oluşurken modern devletlerin başlıca sınıfları, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan **burjuvazi**, herhangi bir mülkiyeti olmadığından geçimini ancak bu araçlarda çalışarak sağlayabilen **proletarya** (işçi sınıfı) ve **orta sınıf**tır. Kadim ya da modern devletlerde devletin denetimini elinde tutan egemen sınıflar, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutup üreticilerin ürettiği artık-değere **haraç** ya da **vergi**ler biçiminde el koyarken, bunları **yeniden dağıtıma** tabi tutma yükümlülüğünden de bağışıktır. Bu da, devleti şeflikten ayıran bir başka özelliktir.

Kadim ya da modern, devletlerin belli başlı (uzmanlaşmış) işlevleri şöyle sıralanabilecektir:

1) **Nüfusun denetimi**: Sınırları ister kesin olarak çizilmiş (modern devletler) ister **uçlar** biçiminde muğlak bırakılmış (kadim devletler) olsun; devletler, egemen oldukları topraklar üzerinde yaşayan nüfusun denetimini gerçekleştirir: Nüfus sayımı, sınırların denetimi, (gümrükler ya da göçmen büroları aracılığıyla) mal ve insan hareketlerinin denetlenmesi; sınırlar dahilinde ülkenin idari birimler olarak örgütlenmesi... Burada vurgulanması gereken, devletlerin her zaman uyruklarının sadakatini akraba-temelli gruplardan merkezi otoriteye yöneltecek tarzda işlemesidir: Bu iskânlar, zorunlu göçler, haraç ve vergilendirme yoluyla yerel toplulukları aşırı üretime zorlama vb. yollardan gerçekleştirilebilmektedir. Devletler, bunun yanı sıra uyruklarla uyruk-olmayanlar arasındaki hak ve yükümlülük farklılıklarını tesis ederken, uyruklar arasındaki statü farklılıkları da devlet tarafından korunur ve sürdürülür.

2) **Hukuk**: Devletli toplumlarda bireyler arasındaki ve bireylerle gruplar arasındaki ilişkiler yazılı ya da örfi (yaşlılar, kadılar ve diğer hukuk uzmanları tarafından aktarılan sözlü gelenekler) yasalar tarafından düzenlenir.

Yasaların çıkartılması ve yürütülmesi, kadim ya da modern, devletin alanı içerisindedir. Öte yandan, uyruklar arasındaki ya da uyruklarla devletin farklı düzlemleri anlaşmazlıklar çeşitli düzlemlerdeki (yerel, bölgesel, ülke çapı) mahkemeler tarafından çözümlenecektir.

Devletin hukuk alanındaki bir başka işlevi ise, aileyle ilişkili tasarrufları (evlilik, boşanma, veraset, ebeveynlik, kan davası vb.) özel alandan kamusal alana taşımaktır.

3) Zorlama: Yasaları ve mahkeme kararlarını dayatan aygıtlar, cezai yaptırımlar (özgürlüğü kısıtlama, idam, fiziksel cezalar, mali cezalar...) devletin tekelindedir. Devletin birincil işlevlerinden biri, toplumda egemen olan hiyerarşi, mülkiyet düzeni ve yasaların korunmasıdır. Bunu içeride kolluk güçleri (polis, bekçi, vb.) dışa karşı ise silahlı kuvvetler aracılığıyla yapar. Zor gücünü tekelinde bulundurması, devletlerin içeride üretimi istikrarlı kılıp isyan vb. itaatsizlikleri bastırarak, dışarıda ise diğer devletler ya da devletsiz toplumlar üzerindeki üstünlüklerini tesis ederek büyümelerini/güçlenmelerini, yayılmacılığı sağlayan bir önlem olarak değerlendirilmektedir.

4) Maliye: Devletler, yaptırımcı güçlerini sürdürebilmek için geniş bürokrasilere, idari kadrolara gereksinim duyar. Memurlar, askerler, ruhban vb. üretken faaliyetlerde bulunmayan görevlilerin beslenebilmesi, etkin olarak işleyen bir vergi sistemini gerekli kılmaktadır. Vergilendirme, kimi kabile toplumları ve şefliklerde görülen yeniden dağıtım mekanizmalarına benzetilebilir; bu yeniden dağıtım zorunlu olmaktan çıkmıştır. Gerek kadim, gerekse modern devletlerde, mükelleflerin kendilerinden alınacak verginin miktarı ve nerede kullanılacağını denetleme mekanizmaları -var ise eğer- son derece zayıftır. Devletin uyruklar üzerinde vergilendirme dışındaki bir başka tasarrufu da (günümüz modern devletlerinde ender durumlarda -savaş vb. olağanüstü koşullar- uygulanmakla birlikte) zorla çalıştırma ya da angaryadır. Kamu işleri, yollar, anıtsal yapılar, tapınaklar, krali mezarlar vb.nin inşaatı için uyrukların seferber edilmesi, iktisadi yararın dışında, iktidara meşruiyet sağlaması açısından işlevseldir.

Öte yandan, devletler, egemenlikleri altındaki teritorya üzerinde çeşitli ürünlerin ekilmesini teşvik ederek ya da yasaklayarak, bölgesel bir çeşitlilikten geniş nüfus kesimlerinin yararlanmasını sağlayabilmektedir. Bunun yanı sıra ölçüm ve değer standartlarını saptayarak, narh[24] vb. uygulamalarla, fiyat ve kalite denetimleriyle, bankacılık faaliyetlerini üstlenerek, doğrudan yatırımlara girişerek vb. pazar ve ticarete de müdahalelerde bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere devlet, halkın büyük bir bölümü için yüz yüze ilişkilere dayalı, eşitlikçi, tüm topluluğun kaynaklara erişimini güvence altına alan düzenlemelerden, zora dayalı, yoksunlaştırıcı, baskıcı, kişilikdışı bir düzene geçişi temsil etmektedir. Bunun nasıl gerçekleşebildiğine dair, arkeolog ve antropologlar bugüne dek çeşitli kuramlar öne sürmüştür. Ancak, dünyanın çeşitli bölgelerinde erken devletlerin oluşumu, farklı ekolojik koşullarda, farklı iktisadi, siyasal, tarihsel koşullar uyarınca gerçekleştiğine ve devletler, birbirinden son derece farklı biçimlenişler aldıklarına göredevlet oluşumunu olasılıkla tek bir kuramla açıklamak olanaklı olmayacaktır. Vurgulanması gereken nokta, devletin ortaya çıktığı her bölge ve her tarihsel kesitte, profesyonel yöneticilik işlevlerini yürüten hatırı sayılır bir nüfus kesimini besleyebilecek bir ürün fazlasını sağlayacak düzeyde üretim yoğunlaşması ile kaynaklara erişim açısından farklılaşmış sınıfların varlığının da görüldüğüdür.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Aydın, S. ve Y. S. Erdal, 2007; *Antropoloji*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Diakov, V. ve S. Kovalev, 2008; *İlkçağ Tarihi -1*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Kottak C. P., 2001; *Antropoloji -İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

24) Narh: Tüketiciyi korumak amacıyla, özellikle temel ihtiyaç maddeleri için resmi makamlarca belirlenen ve her yerde geçerli olan fiyat.

- Oppenheimer, F., 2005; *Devlet*, Ankara: Pheenix Yayınları.
- Skalnik, P. ve H. J. M. Claessen, 1993; *Erken Devlet*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

30 "Sanayi Devrimi" dünya yüzünde ne gibi değişimlere yol açtı? Sömürgecilik nedir? "Dünya sistemi" nedir?

Yoğun tarıma (**agriculture**) dayalı üretim biçimleri, yeryüzünde Güney Mezopotamya'da sulama sistemlerinin geliştirilerek geniş toprakların tarıma açıldığı ve böylelikle büyük ölçekli nüfusları besleme olanağının ortaya çıktığı günümüzün 5500 yıl kadar öncesinden, inorganik enerji kaynaklarının kullanıma girdiği 17. yüzyıl sonuna dek egemenliğini sürdürdü. Bu süreç içerisinde tarıma dayalı devletlerin boyutu küçük kent devletlerinden (Güney Mezopotamya'da Sümer ve Elam site devletleri, Antik Yunanistan, Hindistan'da Mohenjo Daro, Harappa...) geniş alanları kapsayan, kıtalara yayılan imparatorluklara (Roma, Pers, Bizans, Moğol, Osmanlı, Karolenj, Kutsal Roma, Amerika Kıtası'nda Aztek, İnka...) değişiklik göstermekteydi. Bunların her biri, köle, serf ya da özgür köylülerin ürettiği tarımsal **artı ürüne** el konulmasına dayalı ve egemenlik alanlarını işgal ve ilhaklarla sürekli genişletme eğilimindeki siyasal biçimlenişlerdi.

18. yüzyılda İngiltere'de buhar gücünü üretimde kullanmayı olanaklı kılan teknik gelişmeler, kısa sürede önce ABD ve Avrupa'ya, buradan da sömürgeci politikaların baskısıyla dünyanın geri kalan bölgelerine yayılacak ve yeryüzünün çehresini önemli ölçüde değiştirecektir.

Buharın üretimde kullanılmaya başlamasıyla gerek besin-dışı (**manifaktür**), gerekse besin üretiminin ölçeğinde devasa bir sıçrama yaşanacaktı; üretilen malların küçük ölçekli, yerel pazarlarda tüketilmesi olanağı ortadan kalkmıştı. Aşırı üretim baskısı altında biçimlenen ulusal

ve uluslararası ölçekli pazarlar, sanayileşmiş ülkelerde siyasetin yeniden örgütlenmesine yol açacaktı. 18. yüzyıl sonundan itibaren Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ulusal pazarlara hükmeden ve sömürgeler konusunda birbiriyle rekabet içinde olan bir dizi **ulus-devlet** şekillendi.

Sanayileşme, 15. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa'da ticari alanda biçimlenmekte olan **kapitalist** üretim ilişkilerinin iktisadi ve toplumsal alanda başat hale gelmesinin de önünü açacaktır. **Kapitalizm**, üretim ve finans araçlarının (fabrikalar, toprak, bankalar) özel ellerde toplanması, geçime değil ticarete yönelik üretim ve mülksüzleş(tiril)miş, topraktan kopmuş kentli bir işçi sınıfının (**proletarya**) üretim araçları üzerinde **ücret** karşılığı çalıştırılarak, ürettikleri **artı değere** (işçilerin kendi ve gelecekteki işgücünü yeniden üretmek için gereksindikleri değerin üzerindeki değer miktarı) üretim araçları sahiplerinin, yani kapitalist sınıfın (**burjuvazi**) sermayelerine katmak üzere el koyması olarak tanımlanabilir.

Şu halde sanayileşme, ya da sınai kapitalizm, toplumların çehresini büyük dönüşümlere uğratmıştır: Egemen sınıfı oluşturan kapitalistler ya da burjuvazi ile üretim araçlarından yoksun ve geçimini ancak üretim araçları üzerinde çalışarak sağlayabilen proletarya, kapitalist toplumların iki temel sınıfıdır. Üretim ölçeğinin olağanüstü gelişmesi, üretici ve tüketicileri birbirleriyle hiç karşılaşmadıkları anonim bir **piyasa** içerisine çekerken, **makineleşme** ise işçilerin üretim süreci üzerindeki denetimlerini tümüyle yitirmelerine yol açmış, üretkenliği arttırmak adına, tüm üretimci faaliyetlerini yaşamları boyunca vida sıkıştırmaya indirgeyecek kertede bir **uzmanlaşmanın** önünü açmıştır.

Kapitalist toplumda **fabrikanın** olduğu kadar tüm yaşam alanlarının (eğitim, bürokrasi, tüketim...) üretkenlik ve etkinliği azamileştirecek tarzda **rasyonel** tasarlanması başlıca ilkedir. Bunun ise, tıpkı fabrika üretiminin işçileri makinenin bir parçasına indirgediği gibi, insanları kişilikdışı bir çarkın iradesizleştirilmiş unsurlarına dönüştüren bir **yabancılaşmaya** yol açtığı eleştirileri, sık sık dile getirilmektedir.

Ancak tüm bunlar bir anda olup bitmiş değildir; bir üretim biçimi olarak kapitalizm, Batı Avrupa'da buhar ve ardından da fosil yakıtların enerji kaynağı olarak devreye girdiği imalat (**manifaktür**) evresinden önce, uzun süreli bir ticaret (**merkantil**) evresi geçirmiştir.

Geç ortaçağda tahıl, kereste gibi ürünlerin Batı Avrupa nüfusunun temel gereksinimleri haline gelmesiyle birlikte, bu ürünlerin kitlesel ticaretine girişilecek ve ticaret, tarihte ilk kez lüks tüketime yönelik olmaktan çıkarak, temel bir iktisadi faaliyete dönüşecektir. Ne ki, bu ürünlerin geniş ölçekli ithalatı, Batı Avrupa devletlerini mali sıkıntıya düşürecektir. Bütçe açığını kapatmak ancak bol miktarda altın-gümüş gibi değerli madenler bulmakla olanaklıdır; bu durum, İspanya ve Portekiz gibi kıyı krallıklarından başlamak üzere Batı Avrupa krallıklarını denizaşırı seferlerle Avrupa-dışı kıtalara yayılmaya yöneltir. Amerika, Afrika, Güneydoğu Asya, Pasifik Adaları 16. yüzyıl boyunca **sömürgeleştirilerek** doğal kaynakları ve insan gücü olarak yağmalanır. Avrupa'nın gümüş ve altın stokları böylelikle üçe katlanırken, kıyımlardan ve bağışık olmadıkları Avrupa kökenli hastalıklardan kurtulabilen yerli halklar, köle ve serfler olarak sömürge merkezleri, yani **metropoller** için üretime zorlanır. Böylelikle önce İspanya ve Portekiz, ardından da onlara rakip olarak yükselişe geçen İngiltere ve Hollanda başta olmak üzere çoğu Batı Avrupa devletleri, sınai kapitalizm için **sermaye birikimini** sağladıkları geniş sömürge imparatorluklarına dönüşecektir.

18. yüzyıl Batı Avrupası'nda boy gösteren liberalizm, kısa sürede sömürgelerde de uygulanmaya başlar. İspanyol sömürgelerinin içinde, arasında ve metropolle serbest ticarete geçilir. Bu uygulama, yerel ticaretin denetimini ele geçiren yerel elitleri destekleyerek, sömürge ulusçuluğunun temellerini de atacaktır.

Batı Avrupa'daki Sanayi Devrimi, metropollerle sömürgeler arasındaki iktisadi ilişkilerin biçimini de değiştirecektir. Bu gelişme, sömürgelerdeki yerel sanayinin çökmesi ve sömürge üretimlerinin Batı sanayileri için

hammadde kaynaklarına dönüştürülmesi sürecini hızlandırmıştır. Örneğin Hindistan tarımı Lancashire'daki keten dokuma fabrikalarına hammadde sağlarken, Hindistan da Lancashire dokumaları için pazar oluşturmaktaydı.

Sömürgeleştirme ve sömürgelerin paylaşımı devasa bir askeri güç eşliğinde gerçekleştirilebilmekteydi; ne ki direnişler yok değildi. Avustralya'da Aborijin isyanları, 1824'de Gana'da Ashantilerin Britanya Ordusu'nu yok edişi, 1879'da Sudan'da Mehdi ayaklanmaları, Güney Afrika'da ancak hile yoluyla bastırılan Zulu isyanları... Sömürgeci güçler, direnişleri kırabilmek için askeri gücün yanı sıra, hatta ondan çok, "böl ve yönet" politikaları uyarınca yerel gruplar arasındaki rekabet ve çatışkılardan yararlanmayı kısa sürede öğrendiler. Böylelikle sömürgelerde, Avrupa'daki metropollere tümüyle bağımlı çok sayıda yeni devlet oluşturuldu. Sömürge yönetimlerinin çoğu, sömürge topraklarındaki iç çatışmalardan yararlanılarak yürütülmekteydi.

"Dolaylı yönetim" (sömürge halkı içinde ayrıcalıklı kesimler yaratarak ya da mevcut hiyerarşileri dönüştürerek sömürge elitleri aracılığıyla yönetim) uygulamalarına, sömürgelerdeki toprak rejiminde değişiklikler eşlik etmekteydi. Sömürge topraklarında özel mülkiyet rejimi ihdas ediliyordu.

Ancak zamanla metropolden sekülarizm, liberalizm ve milliyetçilik fikirleri içeri sızdı: Aydınlanmacı, pozitivist, liberal ve ardından da radikal, devrimci fikirler sömürge aydınları arasında rağbet görmeye başladı. Ne ki, gündelik yaşamın sekülerleşmesi, modernleşmecilerin çabalarından çok, sömürge uygulamalarının gündelik yaşamı dönüştürmesi temelinde gerçekleşecektir. Bunun altyapısını ise, yerel üretimlerin artan ölçülerde dış pazara bağlanması oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere kapitalizm, Immanuel Wallerstein'm da öne sürdüğü üzere, başından itibaren yerel ölçekli değil, bir "dünya sistemi" olarak biçimlenmiş ve yeryüzünün çehresini, ortaya çıktığı 200-300 yıl içerisinde dramatik bir biçimde değiştirmiştir. Bu değişimin bir veçhesi,

üretim ölçeğini muazzam boyutlara ulaştıran sanayinin yaygınlaşması, dolayısıyla da üretim ekseninin kırlardan kentlere kayması ve buna eşlik eden küresel bir kırdan kente göç, yani dünya nüfusunun kentlileşmesi ise eğer, ikinci veçhesi, ilk kez Batı Avrupa'da biçimlenen ulus-devletlerin bir siyasal model olarak kısa sürede yeryüzüne yayılması, 20. yüzyıl boyunca siyasal bağımsızlıklarını kazanan sömürgelerin de ulus-devletler şeklinde örgütlenmesidir. Günümüzde dünyada bir ulus devletin sınırları içerisinde olmayan bir karış toprak parçası yoktur.

16.-19. yüzyıl boyunca biçimlenen metropol-sömürge ilişkileri, sömürgelerin siyasal bağımsızlığını elde ettiği 20. yüzyılda, "azgelişmiş" olarak tanımlanan, çoğu eski sömürgeden oluşan Batı-dışı dünya ile sanayileşmiş Batı ülkeleri arasındaki bağımlılık ilişkileri üzerinden sürecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Marx, K., 1992: *Ücretli Emek ve Sermaye -Ücret, Fiyat, Kâr-*, Ankara: Sol Yayınları.
- Mintz, S., 1997; *Şeker ve Güç -Şekerin Modern Tarihteki Yeri-*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Polanyi, K., 2010; *Büyük Dönüşüm -Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri-*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wallerstein, I., 2004; *Modern Dünya Sistemi I. Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa – Dünya Ekonomisinin Kökenleri-*, İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wallerstein, I., 2005; *Modern Dünya Sistemi II. Avrupa-Dünya Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm*, İstanbul: Bakış Yayınları.

6. Bölüm
AİLE ve AKRABALIK

31 | Antropologlar akrabalık ilişkilerini neden önemser? Akrabalık antropoloji literatüründe nasıl ele alınagelmiştir?

Etnograflar, diğer pek çok sosyal bilimcinin, özellikle de sanayileşmiş kent toplumlarında çalışan sosyologların ihmal ettiği akrabalık ilişkilerine özel bir dikkat gösterir. Özellikle "geleneksel" olarak tanımlanan ya da küçük ölçekli toplumlarda çalışan bir etnograf, öncelikle toplumun akrabalığı nasıl anlamlandırdığı ve adlandırdığını anlamaya çalışacaktır. Ancak bu, ileride de göreceğimiz üzere, düşünüldüğü kadar kolay bir şey değildir; çünkü farklı toplumlarda akrabalık ilişkileri farklı tarzlarda adlandırılmaktadır.

Etnografların alanda yapmaya kalkıştıkları ikinci iş, akrabalık ağlarının genişliği ve yönünü anlama çabasıdır. Bu kişilerin birbirlerine göre "ne" olduklarının dökümünü çıkartmak, yatay ve dikey soy ilişkilerini çıkartmak anlamına gelir.

Ne ki, küçük ölçekli toplumlarda akrabalık, sanılabileceği üzere, bireylere hareket serbestisi tanımayan bir zorunluluklar ya da yükümlülükler alanı olmaktan uzaktır.

Bireyler kişisel bağları oluşturmak, sürdürmek, toplumsal gruplara katılmak vb. üzere akrabalık bağlarını kullanır. Şu halde, alandaki bir etnografın üçüncü odağını, bireylerin akrabalık ilişkilerini nasıl manipüle ettiği oluşturacaktır.

Etnograflar, çalıştıkları toplumlarda akrabalık ilişkileri ile ilgilenir, çünkü akrabalık, küçük ölçekli toplumlarda grup üyeliğinin birincil bağlamını oluşturmaktadır; takımlar ve kabile toplumlarında üyeliğin akrabalık temelinde devşirildiğini daha öne görmüştük; akrabalık toplumsal önemini ancak devletli toplumlarda, o da münhasıran kentsel ortamlarda, kısmen ya da büyük ölçüde yitirmektedir. Şu halde küçük ölçekli toplumlarda akrabalık bir **toplumsal örgütlenme ilkesidir**.

Ancak iş bununla bitmez. Geleneksel toplumlarda akrabalık aynı zamanda siyasal bir işlevle donanmıştır. Farklı gruplar arasındaki ittifaklar, evlilikler ya da "kadınların mübadelesi" aracılığıyla kurulur; şeflik, hatta erken devletlerde yönetici elitler arasındaki evlilikler, grupların iktidar alanlarını geliştirme ve potansiyel müttefikler edinmenin yoludur.

Küçük ölçekli ya da geleneksel toplumlarda, akrabalığın bir üçüncü işlevi ise, iktisadidir: Akraba-temelli takım ve kabilelerde grup üyeliğinin, grubun denetlediği kaynaklara (ekim alanları, otlaklar, sürüler) erişim olanağı sağladığını daha önce görmüştük. Akrabalık, bunun yanı sıra, çalışma sürecinin örgütlenişinde de asli bir unsurdur; hortikültürde olsun, çobanlarda olsun, tarım toplumlarında olsun, işgücü hemen tümüyle akrabalık temelinde devşirilmektedir.

Ancak akrabalık kavramı antropolojide bu denli önemli kabul edilmekle birlikte, üzerinde uzlaşılmış bir bütünsel yaklaşımdan söz edilemez. Antropolojide akrabalık konusundaki fikirler, onu "biyolojik bir mutlak" olarak kabul etmekten, kültürler arası ortak bir akrabalık kavrayışının mevcut olmadığı, "akrabalık" kavramının antropolojik bir "imal" olup, antropologların akrabalık konusundaki Batılı kavramları Batılı-olmayan toplumlara dayattığı görüşüne dek çeşitlilik göstermektedir.

Akrabalığı antropolojinin temel ilgi alanı haline getiren ilk antropolog, onun geleneksel toplumların başlıca örgütlenme ilkesi olduğunu düşünen evrimci antropolog, Lewis Henry Morgan olmuştur. Morgan ve bir dönem antropologları için akrabalık ve soy ilişkileri, günümüzde farklılaşmış kurumlar tarafından yerine getirilen pek çok işlevin (iktisadi, siyasal, eğitsel, dinsel...) kaynaştığı bir odaktı. Aslına bakılırsa evrimci antropologlar için geleneksel toplumdan modern toplumlara geçiş, akrabalığın bu işlevlerinin çoğunu uzman kurumlara devretmesini getiriyordu. Ve 19. yüzyılın evrimci literatürü, ana-yanlı soyun mu, ata-yanlı soyun mu, ailenin mi, gens'in (soy grubu) mi önce geldiğine ilişkin geniş bir tartışma literatürüne sahiptir.

Avrupa'da işlevselci ve yapısal işlevselci yaklaşımlar ise, ailenin evrimini kurgulamaktansa, akrabalık ilişkilerinin toplumun işleyişini destekleyecek tarzda nasıl işlediği üzerinde durmuşlardır. Britanya sosyal antropolojisi, böylelikle uzun süre, soy kuramı olarak tanımlanabilecek bir alanı eksen kabul etmiştir.

Soy kuramı, Afrika'da, özellikle **dallanan** soy örgütlenmesine dayandırılmaktaydı. Bireylerin farklı sorunlarda farklı düzlemlerdeki akrabalarıyla birlikte davrandığı bu modele dayanan yapısal-işlevselci antropologlar, genellikle tek hatlı ve tek yerli[25] soy grubu aidiyetini toplumsal yapının temeli olarak görmekteydiler. Ancak gerek Afrika dışı kabile toplumlarında yürütülen araştırmalar, gerekse Afrika'daki dallanan soy örgütlenmesine dayalı toplumlarda bireylerin soy ilişkilerini antropologların kurguladığından çok daha esnek bir tarzda kullandıklarının anlaşılması, "soy kuramı"nı aşındıracaktı.

---

25) Yapısal işlevselci antropologlar, soy grubunu neredeyse evrensel bir biçimde tek hatlı (ana ya da baba-yanlı) ve tek yerli (baba-yanlı soylarda kadının kocasının grubu yanında, ana-yanlı soylarda ise erkeğin karısının grubun yanında yaşaması) olarak kurgulamışlardı. Ne ki 1950'li yıllardan itibaren bu katı kurgu eleştirilecek ve yerlilerin gerçekte antropologların düşündüğünden çok daha esnek davrandığı ortaya çıkacaktı.

Ancak "soy kuramı"nın gözden düşmesine neden olan, Fransız yapısalcı antropolog Claude Lévi-Strauss'un ileri sürdüğü **bağlaşıklık kuramı** olmuştur. 33. Soruda daha ayrıntılı olarak ele alınacak bu kuram, soydan çok toplumlar arasındaki bağlaşıklık ilişkisi, dolayısıyla da kültürün temelini oluşturduğunu öne sürdüğü **kadın mübadelesi**, yani **evlilik**, daha doğru bir deyişle **dışevlilik** üzerinde durmaktaydı.

Soya dayalı olduğu varsayılan toplumlarda, bireylerin akrabalık ilişkilerini esnek bir tarzda manipüle edebildiğinin keşfi, özellikle simgesel, yorumsamacı ve yapıbozumcu antropologlar arasında, akrabalığın gerçekte bir "toplumsal inşa" olduğu yolunda kapsamlı bir eleştirel literatüre yol açmıştı. Özellikle ABD'li antropolog David Schneider, akrabalık kavramının Batı'nın bir imalatı olup, Batı Uygarlığının biyoloji konusundaki kültürel fikirlerini, evrensel bir geçerliliğe sahipmiş gibi Batı-dışı halklara dayattığını öne sürmüştür.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Altuntek, S. N., 2001; "Türkiye Üzerine Yapılmış Evlilik ve Akrabalık Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 2: 17-28.
- White, J., 1999; *Para ile Akraba*; İstanbul: İletişim Yay.
- Yalçın-Heckman, L., 2002; *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

32 Evlilik nedir? Evrensel bir evlilik tanımı yapmak mümkün müdür? Evliliğin işlevleri nelerdir?

Akrabalık, kandaşlıktan, yani soy ilişkilerinden ibaret değildir; aynı zamanda, en azından Lévi-Strauss'dan bu yana bir "ittifak" biçimi kabul edilen evliliği de kapsar.

Bir başka deyişle birbiriyle soydanlık ilişkisi bulunmayan kadın ile erkek, evlendiklerinde "akraba" olurlar; yanı sıra, akraba grupları arasında da bir "hısımlık" ilişkisi kurulur.

"Geleneksel" olarak tanımlanan toplumların çoğu açısından bu ilişki son derece önemlidir; evlilik, akit kapsamında doğacak çocukların "meşruiyeti"ni tesis ederken, soy sürdürümünü de olanaklı kılacaktır. Peki, bu gözlemlerden hareketle, antropoloji bize evrensel bir evlilik tanımı sağlayabilir mi?

ABD'li antropolog George Peter Murdock tüm toplumlar için geçerli olan kültürel kurum, fikir ve uygulamaları, yani kültürel evrenselleri saptama çabasında, evliliğin iki cinsten yetişkinler arasında gerçekleşen, ortak ikametgâh ve iktisadi işbirliğine dayalı, cinselliğin toplumsal onay gördüğü, biyolojik ya da evlat edinme yoluyla edinilen çocukları kapsayan evrensel bir ilişki olduğunu söylüyordu. Murdock'a göre karı-koca ve ebeveynler-çocuklar olmak üzere bileşik ilişkilerden oluşan evlilik, dört temel işlevi yerine getirmekteydi: cinsellik, üreme, ekonomi ve eğitim.

Ancak bu tanım, farklı kültürlerden çok farklı evlilik örneklerine gönderme yapan antropologlarca fazlasıyla "Batı-merkezci" olmakla eleştirilecekti. Murdock'un tanımına ilk itiraz, Güney Hindistan'daki Kerala Nayarları arasında çalışan Kathleen Gough'dan geldi.

Nayar kadınları, ergenlik yaşına erişmeden, bir ayinle bir erkekle evlendirilmekte ve çift üç gün boyunca gerçek ya da sahte bir bekâret bozma ayininin ardından, bir daha görüşmemek üzere ayrılmaktaydı.

Kadın bundan sonra her biri kendisini bir gece ziyaret hakkına sahip 12 kadar koca edinebilmekteydi. Erkekler ise sınırsız sayıda kadınla ilişkiye girebiliyordu. Kadının gebe kalması durumunda 12 kişiden biri, ebeye armağan vererek çocuğu tanıyabilmekteydi. Ancak bu durumda da çocuğa karşı herhangi bir yükümlülüğü yoktu; çocuğun bakımı ve yetiştirilmesi, ana-yanlı soy grubunun göreviydi. Nayarlarda bizim dilimizdeki "baba" kavramını karşı-

layacak bir terim yoktu, çocuk annesinin bütün âşıklarına "efendi" ya da "önder" olarak çevrilebilecek bir terimle seslenmekteydi.

Bir başka deyişle, daha çok, savaşçı bir toplumda erkeklerin çocukların yükümlülüğünü üstlenmeksizin cinsel ilişkilere girebilmesini sağlayan bir düzenleme olarak görülen Nayar evliliği, iktisadi işbirliği ve ortak ikameti gerektirmediği gibi, çocukların meşruiyetine de ilişkinsizdi.

Başka ayrıksı örnekler vermek de mümkündür. Sudan'ın çoban-hortikültüralist Nuerlerinde, örneğin, çocuk sahibi olamayan bir kadın, bir başka kadınla "evlendirilir". Bu kadın, daha sonra anonim bir sevgiliden gebe kalacak; çocuk ise, "baba" kimliğini üstlenen kısır kadının soyunu sürdürmek üzere onun soy grubuna ait sayılacaktır.

Papua Yeni Gine'nin Transfly bölgesinde yaşayan Etorolarda ise, evlilik vardır, ancak eşler arasındaki cinsel ilişki yılın büyük bölümünde tabu sayılmaktadır. Kadınlar ile erkeklerin toplumsal yaşamı birbirinden kesin hatlarla ayrılmıştır. Buna karşılık Etorolar erkek eşcinselliğini kabullenir, hatta ürünlerin bereketi ve erkek çocukların güçlü olması için zorunlu sayarlar. Etoroların nüfus sorununu ise komşu topluluklardan çocuk kaçırarak çözümlediği aktarılmaktadır.

Bu kadar uç olmamakla birlikte, çokeşli (çokkarılı ve çokkocalı) evlilikler, 20. yüzyıl sonlarından itibaren Batılı ülkelerden başlamak üzere dünyanın pek çok ülkesinde eşcinsel (gay ve lezbiyen) evliliklerin yasallaşması gibi görüngüler, Murdock'un evlilik tanımını geçersizleştirmenin yanı sıra, "evrensel" bir evlilik tanımı yapılıp yapılamayacağı sorusunu da gündeme getirmektedir. Britanyalı antropolog Edmund Leach, bu zorluğu, evliliğin içerebileceği hak kategorilerini sıralayarak aşmayı denedi. Leach'e (2004: 107-108) göre evlilik, toplumsal olarak kabul edilmiş erkekle toplumsal olarak kabul edilmiş dişi arasındaki, aşağıdaki hak ve görev kategorilerinden bir ya da birkaçını kapsayan bir ilişkiydi:

1) Bir kadının çocuklarının meşru babasını tesis etmek;
2) Bir erkeğin çocuklarının meşru annesini tesis etmek;
3) Kocaya karısının cinselliği üzerinde tekel sağlamak;
4) Karıya kocasının cinselliği üzerinde tekel sağlamak;
5) Kocaya karısının emeği ve hizmetleri üzerinde kısmi ya da münhasır hak sağlamak;
6) Karıya kocasının emeği ve hizmetleri üzerinde kısmi ya da münhasır hak sağlamak;
7) Kocaya karısının gerçek ya da potansiyel mülkleri üzerinde kısmi ya da münhasır hak sağlamak;
8) Karıya kocasının gerçek ya da potansiyel mülkleri üzerinde kısmi ya da münhasır hak sağlamak;
9) Evlilik dahilinde doğan çocuklar için birleşik bir mülkiyet fonu oluşturmak;
10) Kocanın ve karının erkek kardeşleri arasında toplumsal açıdan anlamlı bir "hısımlık ilişkisi' ilişkisi" sağlamak.

Leach, hiçbir evlilik tipinin bu hak dizilerinin tümünü karşılayamayacağı gibi, bu haklardan hiçbirinin, değişmez bir tarzda, evlilik tarafından sağlanmadığını kaydetmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Balaman, A. R., 2002; *Evlilik, Akrabalık Türleri -Sosyal Antropolojik Yaklaşımla-*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gough, K., 1959; "The Nayars and the definition of marriage", *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.*
- Leach, E., 2004; *Rethinking Anthropology*, Londra: Berg Publishers.

33 Ensest tabusu nedir? Antropolojik önemi nedir? "İçevlilik" ve "dışevlilik" kavramları ne anlama gelmektedir? Evliliğin işlevleri nelerdir?

Ensest, aralarında cinsel ilişki yasaklanmış akraba kategorileri arasında cinsel ilişki anlamına gelir; yeryüzünde bilinen tüm toplumlarda tabu, yani yasaktır ve bu yasak, çeşitli yaptırımlarla desteklenir.

Ensest tabusunun yaygınlığı, onu en iyi bilinen kültürel evrensel kılmaktadır. Buna karşılık, sorun hangi akrabalarla hangileri arasındaki ilişkinin tabu kapsamına girdiğine gelince, manzara oldukça çapraşıklaşmaktadır. Çünkü daha önce de gördüğümüz gibi, kimlerin "akraba" sayıldığı, toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Örneğin, soyun tek hat (kadın ya da erkek) üzerinden izlendiği soy gruplarında, paralel kuzenler, yani aynı cinsiyetten kardeşlerin çocukları aynı soy grubuna dahil olduğu, yani "kardeş" sayılacağı için ensest tabusuna tabi olurken, farklı soy gruplarına dahil olan çapraz kuzenler, yani farklı cinsiyetten kardeşlerin çocukları, evlilik için tercih edilen potansiyel eşler sayılmaktadır. Katı bir tek hatlılığın (örneğin baba-yanlılık) izlendiği soy gruplarında eşlerin boşanması durumunda (ana-yanlı gruplarda) erkek ve (ata-yanlı gruplarda ise) kadın kendi grubuna döneceğinden, yeni bir evlilikten doğacak çocuğu, tek hatlı soy grubunda kalan çocuğu için "yabancı" sayılacağından, ensest tabusu kapsamına dahil edilmemektedir.

Antropoloji literatüründe ensest tabusunu, farklı biçimlerde açıklama girişimleri olmuştur. Örneğin sosyobiyolojik yaklaşımlar, ensest tabusunun, hayvanlar âlemindeki yakın akrabalarımız kuyruksuz büyük maymunlar (*ape*'ler) ile paylaştığımız türsel bir içgüdü ya da yakın akraba ilişkilerinden olan çocukların özürlü doğma riskinin deneyimlenmesi sonucu benimsenen bir kültürel uyarlanma olduğunu öne sürer.

Oysa yukarıda değindiğimiz, farklı kültürlerde ensest tabusuna dahil edilecek akraba tanımının kültürden kültüre değişiklik göstermesi durumu, bu iki açıklamayı yetersiz kılmaktadır.

Bronislaw Malinowski de, ensest tabusunun, cinsel ilgiyi birincil akraba grubu (aile) dışına yöneltmekle aile-içi gerilimleri düşüren, dolayısıyla da toplumsal dayanışmayı olanaklı kılan işlevine dikkat çeker.

Ancak ensest tabusunu, kültür kuramının temeline yerleştiren Fransız yapısalcı antropolog Claude Lévi-Strauss olmuştur. Lévi-Strauss ensest tabusunu, bir toplumsal grup ("biz") ile diğeri ("ötekiler") arasındaki ilişkiyi tesis eden, dolayısıyla da kültürü mümkün kılan bir ilişki olarak tanımlamaktadır. Çünkü Lévi-Strauss'a göre kültür insanlar arasında bir iletişim tarzıdır; sözcükler ve malların mübadelesi gibi gruplar arasındaki (ensest tabusunun gerekli kıldığı) kadınların mübadelesi de kültürü yapılandıran temel bir ilişki tarzıdır. Evet, kültürel bir evrensel olmakla birlikte, ensest tabusunun kapsadığı, birbirleriyle cinsel ilişkiye girmesi yasaklı bireyler, toplumdan topluma değişmektedir; ama her toplum birinci dereceden akrabalar (ebeveynler ile çocuklar, erkek ve kız kardeşler) arasındaki cinsel ilişkiyi yasaklar. İnsan topluluklarını birbirleriyle ilişkiye sokarak kültürü olanaklı kılan da bu, yani ensest tabusunun zorunlu kıldığı dışevliliktir (exogamy).

Bunun içindir ki akrabalık, insan topluluklarını birbiriyle ilişkiye geçiren, potansiyel düşmanları müttefiklere dönüştüren, sözcükler yerine kadınların mübadeleye sokulduğu bir dildir. Lévi-Strauss'un sistemi, "bağlaşıklık kuramı" olarak tanımlanmıştır.

Lévi-Strauss kimi bireylerin birbiriyle evlenmesini yasaklayan "karmaşık yapılar" ile yalnızca kimin kiminle evlenemeyeceğini belirtmekle kalmayıp, kimin kiminle evleneceğini vazeden "basit yapılar"ı birbirinden ayırt etmekte, basit yapıların birbirleriyle karşılıklılığa dayalı, istikrarlı bir kadın mübadelesi içerisinde olan iki ya da daha fazla grubu içerdiğini söylemektedir. Bir başka deyişle bir

erkek, bir başka erkeğin kız kardeşini alabilmek üzere kendi kız kardeşini verir. Bu süreğen mübadele biçimi, karşıt cinsten kardeş çocuklarının birbiriyle evlendiği, "çapraz kuzen evliliği"ni vermektedir; soy ister erkek, ister kadın tarafından izlensin, mübadele eden ile edilen karşıt cinsten kardeşlerin çocukları her zaman farklı grupların mensubu olacağından, birbirlerinin potansiyel eşidir.

Lévi-Strauss, *Les structures élementaires*'i çapraz kuzen evlilik formlarının, kız kardeş takasından (dolayımsız doğrudan mübadele) sürekli olarak annenin erkek kardeşinin kızı ya da babanın kız kardeşinin kızıyla evlenmeye dek uzanan varyasyonlarının izini sürerek bunların "dünür" topluluklar açısından sonuçlarını irdelemekle sürdürür. Böylelikle, sürekli babanın kız kardeşinin kızıyla (hala kızı) evlenme bir kuşakta bir gruptan diğerine (diyelim ki A grubundan B grubuna) yönelen kadın akışını ikinci kuşakta tersine çevirirken (B1 grubundan A1 grubuna) yani gecikmeli doğrudan mübadeleyi verirken; sürgen bir annenin erkek kardeşinin kızı (dayı kızı) evliliği örüntüsü, gelinlerin tekyönlü olarak aktarıldığı ikiden fazla grubun ilişkisini, yani genelleştirilmiş mübadeleyi gerektirecektir. Lévi-Strauss "karmaşık yapılar"ın, çok daha yaygın bir olasılıklar erimini oluşturmakla birlikte, istatistiksel olarak basit yapıların mantığını izlediğini söylemektedir.

Hiç kuşku yok ki, Lévi-Strauss açısından önemli olan, gerçeklikte kimin kiminle evlendiğinden çok, verili modeller içerisindeki mantıksal olasılıklardır.

Ancak daha ender olmakla birlikte grup içinden evlenme, yani içevlilik de (endogamy) rastlanan bir görüngüdür. Antropoloji literatüründe içevliliğin birkaç tipi şöyle sıralanabilecektir:

Kraliyet içevliliği: Eski Mısır, Peru İknaları ve Hawai şefliklerinde halk arasında dışevlilik uygulaması geçerliyken, yönetici elit, özellikle de şef/kral ailesi içerisinde kız ve erkek kardeşlerin evlendirilmesi yaygındı. Bu, taht üzerindeki veraset iddialarını sınırlandıran ve kraliyet mülkünün bölünmesini engelleyen bir uyarlanma stratejisi olarak değerlendirilmektedir.

Kast içevliliği: Hindistan'da toplumsal hiyerarşiyi oluşturan dört kategori (varna) mensupları birbirleriyle evlenebilen kastları (jati) kapsamaktadır. Ancak varnalar arası cinsel ilişki, varnanın saflığını bozan ve erkeğin arınma ayinleriyle giderebileceği, ancak kadın için ölüm cezası gerektiren bir kirletme edimi olarak görülmektedir.

Baba-yanlı paralel kuzen evliliği (amca kızı-amca oğlu evliliği): Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Müslüman halklarında görülen bir evlilik biçimidir. Uygulayıcıları tarafından, soy grubunun saflığını korumak, grup dayanışmasını güçlendirmek ve kız evlatlara mirastan belli bir hak tanıyan İslam veraset hukuku karşısında grubun mülkünün parçalanmasını engellemek gibi işlevlerle açıklanır.

Öte yandan, Lévi-Strauss'un terimiyle "karmaşık yapı" sergileyen günümüzün sanayileşmiş toplumlarında da dışevlilik ve içevlilik kuralları birlikte işlemektedir: Birincil akrabalar arası evlilikler genellikle yasalar tarafından engellenirken (dışevlilik); uluslar, toplumsal sınıflar, din/mezhep grupları, etnik gruplar genellikle içevlilikçi olma eğilimindedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Lévi-Strauss, C., 1963; *Structural Anthropology*, New York: Basic Books.
- 1970; *Elementary Structure of Kinship*, Tavistoc Publications.

34 | Antropolojide evlilik ve ailenin farklı biçimleri nelerdir?

Buraya dek anlatılanlardan, iki farklı akraba grubu tipini ayırt etmenin mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır: 1) Soy grubu; 2) Çekirdek aile.

Daha önce de görüldüğü üzere (bkz. 31. Soru), soy grupları ideal olarak, soylarını kadın ya da erkek üzerinden sürdüren, (**tek hatlı**) (ancak 1950'li yıllardan itibaren yürütülen araştırmalarda gerçekte çok daha esnek olabildiği ortaya çıkacaktır), **korporat** (mülklerini ortak tasarruf eden), **dışevlilikçi** akraba gruplarıdır. 1950'lere dek Britanya antropolojisinin belkemiğini oluşturan **soy kuramına** göre, soy grupları, soyun izlendiği **hatla ilişkili** olarak tek yerli gruplardır; bir başka deyişle, ata-yanlı soy grupları evlenen kadının kocasının grubuna katıldığı **baba-yerli** (**patrilokal**) yerleşim örüntüsüne sahipken; ana-yanlı gruplar **ana-yerlidir** (**matrilokal**), yani erkek, karısının grubuna katılır. Daha çok kabile toplumlarında (hortikültüralistler ve çobanlar) görülen **soy grupları**, çocukları soy mülkünün yanı başında yetiştirme, grup ile taşınabilir (sürüler) ya da taşınamaz (toprak) mülkleri arasında istikrarlı bir ilişkiye olanak sağlamak gibi bir avantajı vardır.

Kabile toplumlarında evlilik bireysel bir karar olmaktan çok, evlilik yoluyla **hısım** olacak grupları ilgilendiren bir ilişkidir. Ata-soylu, ata-yerli bir toplumda, gelinin kocasının hanesine gidecek olması, gelinin ailesi için bir işgücü kaybıdır; bunu telafi etmek üzere erkek tarafı, gelinin ailesine bir **başlık** verecektir. Kadın tarafının evlenen çifte verdiği **çeyiz** ise, gelinin mirastan payını erken alması olarak tanımlanmaktadır.

Kadının prestijinin erkeğe göre çok düşük sayıldığı ve kadın bekâretinin önemsendiği kimi toplumlardaysa (Hindistan, Yunanistan'ın çoban Sarakatsanileri, Yahudilik) **drahoma**, kadın tarafının, gelinle birlikte erkek tarafına devrettiği sorumluluğun bedeli olarak yorumlanmaktadır.

Soy gruplarında evliliğin bireylerden çok grupları ilgilendirdiğine ilişkin bir başka kanıt ise, eşin ölmesi durumudur; Güneydoğu Afrika'da Swazilerde, Inuitlerde, Güney Asya'da Bhutan'da, kadim Çin'de karısı ölen bir kadının kocasının kız kardeşiyle evlendirilmesi (**sororat=baldız evliliği**) uygulaması geçerliyken; **levirat**, ya da kocası ölen bir kadının kayınbiraderiyle evlendiril-

mesi, çok daha yaygın bir uygulamadır. Her iki durum da, iki grup arasındaki hısımlık ilişkisinin sürdürülmesi, ödenen başlık vb. paraların iade zorunluluğundan kaçınmak, çocukları yabancı bir anne ya da babayla muhatap etmeme gibi kültürel gereksinimlerle ilintilidir.

Soy grubuna dayalı toplumlarda, grubun sürdürücüsü ve yeni işgücü kaynağı olarak çocuk, asli bir önem taşımaktadır. Bir erkeğin soyunu sürdürecek çocuklara sahip olmadan ölmesi, özellikle katı bir ata-yanlı soy hattı izleyen toplumlar açısından bir sıkıntı kaynağıdır. Böylesi durumlarda kimi toplumlar (Sudan Nuerleri, Çin) **hayalet evliliği** adı verilen bir pratik izlemektedir: Bir erkeğin, ölen kardeşi adına bir kadınla evlenmesi ve kadının doğurduğu çocukların, kardeşinin çocukları sayılması uygulamasıdır bu. Erkek, ayrıca kendi karısından, kendi soyunu sürdürecek çocuklara da sahip olabilecektir.

Toplumlarda görülebilen ikinci akraba grubu ise **çekirdek ailedir**. Ebeveynler ve evlenmemiş çocuklardan oluşan çekirdek aile, ilginç bir biçimde, iki geçim örüntüsünde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır: avcı-toplayıcılar ve sanayi toplumları.

Bu ilginç tezahür, gerçekte her iki toplum tipinin de üyelerinden yüksek ölçüde devinim yetisi talep etmesiyle açıklanmaktadır. Avcı-toplayıcılarda iki toplumsal örgütlenme biçiminin, çekirdek aileler ve bunların yılın belirli dönemlerinde bir araya gelmesinden oluşan, değişken bileşimli **takımlar** olduğunu görmüştük. Örneğin, Afrika'da Demokratik Kongo Cumhuriyeti toprakları içindeki Ituri Ormanları'nda, yarı-göçer avcı-toplayıcı bir yaşam süren Mbutilerin kamplarında, çekirdek aileler ayrı kulübelerde yaşamlarını sürdürmekte ve farklı hedeflere (avlanma, balıkçılık, bal toplama...) yönelik, farklı kamplarda, farklı öbekler halinde yeniden gruplaşmaktadır.

Sanayi toplumları, özellikle kapitalist ekonomiler de, istihdam yapısı ve tüketim gerekleri nedeniyle mensuplarının azami devinim yetisini geliştirecek tarzda, olabilecek en küçük birimler halinde örgütlenmesini gerekli kılmaktadır. Bu ise, çekirdek ailedir.

İstikrarlı soy gruplarıyla karşılaştırıldığında, çekirdek aileler, istikrarsız ve kırılgan birimlerdir. Bir Mbuti kadının boşanmak için kişisel eşyalarını ve çocuklarını alıp ana-babasının hanesine dönmesi yeterlidir; Sahra-altı Afrika'da, Kalahari Çölü saçaklarında yaşayan !Kunglardaysa bir evliliğin boşanmayla sonlanma olasılığı, oldukça yüksektir: yüzde 45 dolayları! (Howell 2000:280). Benzer durum, sanayi toplumlarında da söz konusudur; çokeşliliğin yasalarla yasaklandığı bu toplumlarda boşanan çiftlerin yeniden evlenmesiyle **dizi tekeşlilik**, çocukların sorumluluğunu ebeveynlerden birinin üstlendiği **tek-ebeveynli haneler**, ya da çiftlerin önceki evliliklerinden olan çocukların da katıldığı **karma evlilikler** görülebilmektedir.

Avcı-toplayıcılarda evli çift genellikle ebeveynlerinden birinin takımına katılırken, sanayi toplumlarında çekirdek aile, genellikle yeni-yerlidir, bir başka deyişle evlenen çift her iki tarafın ailelerinden farklı bir ikametgâha yerleşir. Ancak yerleşim tipleri, iktisadi koşullarla sıkı sıkıya ilintilidir; yeni-yerlilik ağırlıklı olarak üst ve orta sınıfların bir özelliği olarak ortaya çıkarken, alt sınıflarda ikiden fazla kuşağın bir arada yaşadığı geniş aileler ya da iki erkek kardeşin karıları ve çocuklarıyla aynı hanede yaşadığı birleşik haneler gibi **genişletilmiş aile haneleri** görmek olanaklıdır.

Öte yandan, bir başka evlilik tipi, yine sanayileşmemiş ülkelerde görülebilen **çokeşliliktir**. **Çokeşliliğin** iki tipi vardır: Daha yaygın olan **çokkarılılık** (polijini) ile sınırlı bir coğrafyada göze çarpan **çokkocalılık** (poliandri).

Daha yaygın olmasına karşın, her toplumda kadın ile erkek sayısı arasındaki demografik denklik nedeniyle sınırlı sayıda uygulanan **çokkarılılık**, erkeğin riskli görevler üstlenmesi nedeniyle (avcılık, savaşçılık vb.) demografik dengenin kadın lehine bozulduğu topluluklarda ya da kadın ile erkeğin evlenme yaşı arasında büyük fark olduğu toplumlarda görülmektedir. Ne ki, çokkarılılık bir servet ve prestij göstergesi olduğundan, ayrıcalıklı kesimlerde uygulanmaktadır. Dahası, daha çok kadın, daha çok ço-

cuk, daha çok çocuk ise daha fazla işgücü demek olduğundan; uygulama, servet ve prestiji artırmaktadır. Çokkarılı ailelerde kadınlar arasındaki çatışmaları hafifletmenin yolları ise, her bir kadına ayrı bir hane açmak, en büyük kadına sonraki eşler üzerinde bir kıdem ve otorite sağlamakla da aynı soy grubundan kadınlarla evlenmek (**kız kardeş polijinisi**) olabilir.

Çokkocalılık ise, ise daha ender bir uygulamadır; Güneydoğu Asya'da Tibet, Nepal, Hindistan'da üst kast mensupları, Sri Lanka, Afrika'da Nijerya ve Amerika'da Kanada'nın Kutup toplulukları arasında rastlanır. Tibet ve Nepal'deki çokkocalılık uygulamaları ağırlıklı olarak bir dizi erkek kardeşin bir kadınla evlendiği **erkek kardeş çokkocalılığı**dır ve özellikle soylu ailelerde mülklerin aile içerisinde tutulması ve erkeklerin haneden uzakta olması (ticaret, askerlik vb.) durumunda en az bir erkek kardeşin hanede kalıp mülklerin gözetimini sağlamasıyla ilintilendirilmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Howell, N., 2000; *Demography of the Dobe !Kung (Evolutionary Foundations of Human Behavior)*, Adline Publishers.
- Tezcan, M., 2000; *Türk Aile Antropolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

7. Bölüm
ANTROPOLOJİ ve TOPLUMSAL CİNSİYET

35 | Toplumsal cinsiyet nedir? Antropolojide toplumsal cinsiyete ilişkin başlıca tartışmalar nelerdir? Feminist antropolojinin başlıca tezleri nelerdir?

"Farklılıklar" ve bunların kültürel biçimlenişi konusuna bu denli odaklanmış bir bilim dalı için yadırgatıcı gelebilir, ancak antropologların, "cinsiyet farklılıkları" konusuna dikkat etmeye başlamaları için 1950'li yılları beklemek gerekecektir. Antropolojideki cinsiyetçi bakışın eleştirisi ise ancak 1970'li, daha da yoğun olarak 1980'li yıllarda dile getirilmeye başlanacaktır.

Bir başka deyişle, erkek ile kadın arasında biyolojik farklılıklar olması tabiidir. İnsanlar cinsel açıdan **dimorfik**, yani iki biçimlidir. Ancak "Her iki cinsiyetin biyolojik ya da genetik yapılanışındaki farklılıklar, onların toplumsal davranışlarını ne ölçüde etkilemektedir?"

sorusu, antropolojinin gündemine göreli yeni girmiş bir soru sayılabilir.

Batılı antropologlar, alanda kadın ile erkekler arasındaki işbölümü ve toplumsal konumlarının farklılaşması konusunu hiç kuşkusuz ki gözlemlemişlerdir, ancak 1950'li yıllara kadar etnografik çalışmalarda kadınlar, **akrabalık bağlamı** içerisine yerleştirilir. Bunun **sorunsallaştırılması** daha fazla kadın antropologun alana çıkmasını gerektirecektir.

Cinsiyet rolleri arasındaki farklılıkların **biyolojik** değil, **kültürel temelli** olduğuna ilk dikkat çeken antropolog, Franz Boas'ın ABD'li öğrencisi Margaret Mead olmuştur. Papua Yeni Gine'nin Sepik bölgesinde yaşayan üç toplumda (Arapesh, Mundugomour ve Tchambuliler), benzer geçim örüntülerini sürdürmelerine karşın, kadın ve erkeklik rollerinin köklü farklılıklar göstermesi, her üç toplumda da kız ve erkek çocukların cinsiyet rollerine kültürlenişinin ABD'dekinden son derece farklı oluşu, onu kadın ile erkek arasındaki farklılıkların biyolojik kökenli evrenseller olmadığı görüşüne yöneltmiştir. Cinsiyet rolleri, yani erkeklik ve kadınlık eğer öğreniliyorsa ve toplumdan topluma farklılık gösteriyorsa, bu onların **biyolojik** değil, kültürel olduğunu göstermektedir. Bu, Fransa'da yeni kuşak feminizmin öncülerinden, felsefeci Simone de Beauvoir'ın *İkinci Cins* başlıklı yapıtında savunduğu, "**Kadın doğulmaz, olunur**" görüşüyle de uyumludur ve bu iki figür, 1960'lı yılların sonunda yükselişe geçen feminist dalga üzerinde bir hayli etkili olacaktır.

Toplumsal cinsiyet (gender) kavramı, tam da bu bağlamda, cinsiyet rollerinin toplumsal olarak biçimlendirilmiş olduğuna işaret eden bir gösteren olarak, bundan böyle cins/cinsiyet (sex) kavramının yerini almıştır.

Bundan sonra, alanda sayıları artan kadın antropologların önündeki hedef, ikili olacaktır: Bizatihi antropolojinin **eril-merkezci bakışını** deşifre etmek ve inceledikleri toplumlarda kadınlık rollerinin nasıl **inşa edildiğini** açığa çıkartmak.

Batı antropolojisi, birkaç istisna dışında, yükseköğrenimin yapısının demokratikleştiği ve alt sınıf çocuklarının yanı sıra, kadınlara da açıldığı 1950'lere dek, bir erkek mesleğiydi. Oldukça zor koşullar altında, ücra bölgelerde uzun süreli ikamet, kadınların üstesinden gelebileceği bir iş olarak gözükmüyor, teşvik de görmüyordu. Alandaki erkek antropologun muhatabı da, doğal olarak yerli erkekler, hatta genellikle yaşlı yerli erkekler olmaktaydı. Bu duruma, (erkek) antropologun da alana Batı'da egemen ataerkil nosyonla donanmış olarak çıktığını eklemek gerekir. Böylesi bir durumda, erkek antropolog, erkek habercisinin/habercilerinin kadınlar hakkında söylediklerini, kendi ataerkil zihniyeti çerçevesinde yorumlayarak, kadınlara ilişkin ataerkil yargıları pekiştirecek sonuçlara ulaşmaktaydı.

Bunların çarpıcı bir örneği, 1968'de verdiği bir tebliğde, etnografik literatürde "kadınlarla doğanın toplumun dışında" olarak sunulduğunu ve kadınların "dilsiz grubu" oluşturduğunu öne süren Edwin Ardener vermektedir. Güneybatı Kamerun'da yaşayan Bakweri kadınlarının erginleme ayinlerinde uzun süre orman içerisinde tecrit bir yaşam sürdürdükleri "denizkızı kültü"nün kadınlar ve erkekler için taşıdığı farklı anlamlara işaret eden Ardener, erkekler için bunların genç kızın "yabanlık"tan, doğadan (kadınların ekip biçtiği, köy sınırları dışındaki ormanlar) kurtarılarak evliliğe uygun hale gelmesini simgelediğini söylemektedir. Oysa kadınlar açısından, orman, yaban değil, kadın geçim üretiminin evcilleştirilmiş alanıdır. (Akt. Bowie, 2000)

Feminist antropolojinin hedef tahtasına yerleştirdiği eril-merkezci klişelerden bir başkası da, "avcı erkek/toplayıcı kadın"dır. Avcılığın simgesel yükünün abartılmasının kadını kültürel alanın dışına sürme işlevi gördüğünü iddia eden feminist antropologlar, erkek ile kültür/uygarlığı, kadın ile doğayı özdeşleştirerek dikotomiler (ikili zıtlıklar) halinde kurgulayan kültürel dizilimleri de eleştiriye tabi tuttular. Bunların, kadın ile erkeğin toplumsal rolleri arasındaki kültürel olarak biçimlenmiş farklılıkla-

rın biyolojikleştirilerek doğallaştırılmasını, dolayısıyla cinsiyetler arasındaki eşitsizlikleri meşrulaştırdığını öne sürdüler.

Toplumsal cinsiyet antropolojisi, günümüzde cinsiyet rollerinin birer kültürel inşa olduğundan ve kadınlık ile erkekliğin, erillik ile dişillik rollerinin eşitsiz/hiyerarşik olmakla birlikte, birbirleriyle ilişkin olarak, karşılıklılık içerisinde biçimlendiğinden hareketle, günümüzde odağını "kadınlık"ın olduğu kadar "erkeklik"in de farklı kültürlerdeki biçimlenişini kapsayacak tarzda genişletmiş gözükmektedir. Dolayısıyla 1970-80'li yıllarda revaçta olan "feminist antropoloji" teriminin, yerini "Toplumsal Cinsiyet İncelemeleri"ne bıraktığı söylenebilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Abu-Lughod, L., 2004; *Kadınların Dünyası*; İstanbul: Epsilon Yayınları.
- 2004; *Peçeli Duygular*; İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Bowie, F., 2000; *The Anthropology of Religion*; Oxford: Blackwell Publishers.
- Friedl, E., 2003; *İran Köyünde Kadın Olmak*; İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Kulick, D. ve M. Wilson, 2000; *Tabu -Antropolojik Alan Çalışmasında Seks, Kimlik ve Erotik Öznellik-*, Ankara: Öteki Yayınları.
- Özbudun, S. ve B. Şafak, 2005; *Antropoloji: Kuramlar, Kuramcılar*; Ankara: Dipnot Yayınları.
- Read, E., 1995; *Kadının Evrimi (2 Cilt)*; İstanbul: Payel Yayınları.
- Şafak, B., 2003; "Feminist antropoloji/Feminizm", S. Aydın, K. Emiroğlu (Der.), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Warnock Fernea, E., 2004; *Şeyhin Konukları -Bir Irak Köyünün Kadınları-*, İstanbul: Epsilon Yayınları.

36 Avcı-toplayıcılarda, çoban toplumlarda ve tarımcılarda cinsiyet rolleri nasıl biçimlenmiştir?

Daha önceki bölümlerde, geçim örüntüleri ile toplumsal-siyasal eşitlik arasında bir koşutluk olduğunu gördük. Kadınlık ve erkeklik rolleri arasında bir prestij ve/veya iktidar farklılaşması olup olmadığına bakmak için de geçim örüntülerini incelemek, uygun bir başlangıç noktası olarak görülüyor.

Kottak (2001: 444) geçim örüntüleriyle cinsel tabakalaşma arasındaki bağlantılar üzerinde dururken, erkeklerle kadınların geçime eşit ölçüde katkıda bulunmasının, aralarındaki tabakalaşmayı azalttığını aktarmaktadır. Avcılığın başat geçim kaynağını oluşturduğu, dolayısıyla da erkeğin beslenmeye katkısının daha fazla olduğu toplumlarda, örneğin Kuzeyli avcı-toplayıcılarda erkek ile kadın arasında belirgin bir prestij farklılaşması göze çarparken, toplayıcılığın temel besin kaynağını oluşturduğu tropikal-yarı tropikal bölgelerde, iki cinsiyetin statüsü eşitliğe daha yatkın gözükmektedir. Böylelikle, örneğin !Kung Sanlarda erkek işi ile kadın işi arasında belirgin bir ayrım güdülmezken, cinsiyetler arası ilişkiler eşitlikçi bir temele dayanmaktaydı. !Kung erkekleri çocukların bakım ve yetiştirilmesinde etkin rol almakta, kadınlarla erkeklerin haneden uzak geçirdikleri süreler arasında bir fark gözükmemekteydi. Marjorie Shostack'ın yaşamöyküsünü kendi ağzından aktardığı !Kung kadını Nisa'nın öyküsü, eşitlikçi bir ortam içerisinde biçimlenen kadın kimliğinin özerkliğini çarpıcı bir dille gözler önüne sermektedir.

Kottak'ın işaret ettiği bir başka önemli etken de, kamusal alan-özel alan ayrımıdır. Bu ayrımın belirgin olduğu, yani hane içi (domestik) alan ile toplumsal yaşam alanları (siyaset, ayinler, savaş vb.) birbirinden ne denli belirgin hatlarla ayrışmışsa, (erkeğin boygösterdiği) kamusal alan genellikle daha prestijli, buna karşılık kadınların daha yoğun olarak bulunduğu özel alan daha az itibarlı sayıl-

maktadır. Nitekim, Patricia Draper'ın avcı-toplayıcılığı terk ederek komşu hortikültüralistlere katılan !Kunglar arasında yaptığı araştırma, kamusal-özel alan ayrımının belirginleştiğini ve kadınlar ile erkekler arasındaki mülkiyet ve statü farklılıklarının büyüdüğünü ortaya koyar.

Toplumsal cinsiyetler arasındaki konum farklılıkları, hortikültüralist toplumlarda da büyük bir çeşitlilik sergilemektedir. Bu çeşitlilik, besin üretiminde hangi cinsiyetin daha ağırlıklı rol oynadığının yanı sıra, belki bundan çok, soyun hangi cinsiyet üzerinden sürdürüldüğü ve yerleşim örüntüleriyle (baba ya da anayerli) ilgili gözükmekteydi. Anasoylu ve ana-yerli toplumlarda kadının statüsünün göreli daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir; çünkü bu toplumlarda soy grubu üyeliği, siyasal güç, toprak ve toplumsal kimlik kadından kadına aktarılmaktadır; özellikle erkeklerin savaş, ticaret vb. nedenlerle hanelerden uzun süre ayrı kaldığı toplumlarda bu durum daha belirgindir. Örneğin New York yakınında yaşayan Iroquislerde kadınların siyasal ve ayinsel önderliği, Lewis Henry Morgan'dan başlamak üzere pek çok antropoloğun dikkatini çekmiştir. Anayerli uzun evlerde, kadın akrabaların kocalarıyla birlikte yaşadığı Iroquis'lerde hangi erkeğin haneye dahil olacağı, üretimin ve çatışmaların denetimi, yaşlı kadınların elindeydi. Savaş önderliği erkeklerin elindeki bir görev olmasına karşın, anasoyundan geçerdi ve şefler kadınların denetimindeydi.

Buna karşılık, kamusal ve özel alanların net hatlarla birbirinden ayrıldığı ata-yanlı/ata-yerli hortikültüralist toplumlarda kadının işyükü son derece ağır olmakla birlikte, statüsü erkeğin çok gerisindedir.

Fransız Marksist antropolog Claude Meillassoux, *Femmes, greniers et capitaux* (Kadınlar, Tahıl Ambarları, Sığırlar) başlıklı kitabında, avcı-toplayıcılarla hortikültüralistler arasında toplumsal cinsiyet rollerindeki farklılaşmanın nedenlerini incelemiştir.

Meillassoux, Mbuti Pygmyleri, Güney Amerika yerlileri ve Afrika kabile toplumlarından ampirik örneklere dayandırdığı *Femmes, greniers et capitaux*'da emek nesnesi ola-

rak toprak ile, emek aracı olarak toprak arasında bir ayrım yapmakta, ilkinin doğal ürünlerin doğrudan temellüküne dayanan toplayıcı-avcı toplumların karakteristik bir özelliği olduğunu ve tutunum/süreklilik gerektirmeyen toplumsal ilişkileri biçimlendirdiğini söylemekteydi. Gerçekten de toplayıcı-avcı toplumlarda kadınlar ve erkekler belirli "akrabalık" formlarına ve/veya kurallarına tabi olmaya zorlanmaksızın farklı takımlar arasında serbestçe yer değiştirebilmekteydi; çocuklar, ana-babalarından ziyade takıma aitti, bakımları ebeveynlerinin, hatta büyük ebeveynlerinin ilişkili olduğu takımların mensuplarınca üstlenebiliyordu.

Meillassoux'nun "emek aracı olarak toprak" kavramsallaştırması ise, insan enerjisinin emek sürecinde başat olduğu, hemen tüketil(e)mediği için denetlenmesi gereken toplumsal bir ürünün, yani "hasadın" söz konusu olduğu, bu nedenle daha istikrarlı grup yapıları gerektiren "çapa/bahçe-tarımcısı (hortikültüralist)" toplumlara işaret etmektedir. Meillassoux, bu tip toplumlarda emekgücü kritik bir unsur haline geldiğinden, kadınların üreme potansiyelinin denetim altına alınması gereğini vurgulamakta, bu denetimin akraba grubu ya da kabilenin yaşlı erkeklerince üstlenildiğine işaret etmektedir. Böylelikle grubun yaşlı erkek üyeleri bir yandan toplumsal ürünün üretim ve dağıtımının kooperatif örgütlenmesi, bir yandan da kadınların farklı gruplar arasındaki mübadelesi yoluyla toplumsal yeniden-üretim/üremenin denetimi işlevini üstlenmektedir. Meillassoux'nun bu açıklaması, özellikle ata-yanlı/baba-yerli soy gruplarında kadınların edilgin takas nesnelerine indirgenişi (sonraki feminist antropoloji çalışmaları bu "edilginlik" yaftasına, eril bakışın bir yanılsaması olarak itiraz edecektir) konusunda açıklayıcıdır.

Küçük ölçekli toplumlar arasında kadının statüsü en düşük olan geçim örüntüsü, hiç kuşku yok ki, çoban topluluklarıdır. İçerisine yerleştikleri karmaşık siyasal ilişkiler, kamusal alan ile özel alanın sınırlarını keskin bir biçimde çizerken, soy grubunun katı bir ata-yanlı/ata-yerli örgütlenişini de gerekli kılmaktadır. Çoban toplumlarda

neredeyse bütün geçim faaliyetleri, erkeklerin tekelindedir; kadınlar süt ürünlerinin imali, dokumacılık gibi domestik işlerle ilgilenmektedir. Mülklerin denetimi de, münhasıran erkeklerin elindedir; babasoylu grup içerisinde bir erkekler kuşağından diğerine devrolur. Kadın cinselliği sıkı bir denetim altındadır; ihlaller, şiddet, hatta öldürmeyle cezalandırılır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Bell, H. R., 2003; *Erkek İşi, Kadın İşi*, İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Kottak, C. P., 2001; *Antropoloji -İnsan Çeşitliliğine Bakış-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Meillassoux, C.,1975; *Femmes, greniers et capitaux*, Paris: Maspero.
- Shostak, M., 2003; *Nisa. Bir Kung Kadınının Yaşamı ve Sözleri*, İstanbul: Epsilon Yayınları.

8. Bölüm
DİN ANTROPOLOJİSİ

37 Din antropolojisi nedir? Bir din antropolojisine neden gerek duyulur? Din antropolojisinin din sosyolojisi, ilahiyat, din psikolojisi vb. dinle ilgili diğer sosyal bilim alanlarından farkları nelerdir?

1950 ve 60'lı yıllarda, sosyal bilim çevrelerinde, özellikle de Batı sosyal bilimlerinde, en azından Batılı toplumların sekülerleştiği, dinin kamusal, hatta özel alandaki önemini giderek yitirmekte olduğu görüşü egemendi. Dünyanın geri kalanında ise din ile bağlantılı inanç ve uygulamalar, bir exotica olarak değilse eğer, ulusal-bölgesel kalkınma programları önündeki, can sıkıcı, ancak modernleşme süreçlerinin sonucunda kaçınılmaz olarak bertaraf edilecek engeller olarak görülmekteydi.

Ancak sonraki yıllarda gidişat tam tersine çevrildi: Din, ulusal kültür ve siyasal pratiğe ilişkin pek çok tartışmanın merkezine yerleşti. Hiç kuşku yok ki, yükselen köktencilik(ler), mevcut ve yaşanacak dinsel ya da etnodinsel çatışmalar ya da 11 Eylül sonrasında dünyanın al-

dığı yeni biçim, salt dinsel terimlerle açıklanabilecek görüngüler değil. Hepsinin gerisinde, güçlü iktisadi-siyasal saikler yatmakta. Ancak dinin önemi tam da burada.

Şunu vurgulamak gerek: Dinsel duygular ya da bizatihi din, insanlık tarihinin büyük bölümünde hâkim, hatta tek ideoloji olmayı sürdürmüştür. Clifford Geertz'in deyişiyle din, kültürün "hülasası"dır; toplumlar için yaşamlarını, çevrelerini anlamlandırma çerçevesini oluşturagelmiştir. Bir tarihsel dağarcık olarak, toplumsal-siyasal aktörler tarafından her zaman harekete geçirilebilecek, yeniden yorumlanabilecek, toplumsal devindiriciliğe sahip imge, simge, anlam ve örnek kalıplar/klişeler haznesidir. İmam Hüseyin'in Kerbelâ çilesi, Armageddon, mahşerin atlıları, Guadelupe Bakiresi, Haçlı Seferleri... her biri insanları mevcut iktisadi-siyasal koşulları sürdürmek ya da değiştirmek adına devinime geçirebilecek güçlü tarihsel-simgesel birer bagajdırlar. Bu bakımdan din, duygu yükü, simgesel haznesi, içerdiği çağrışımlar ve kimlik-biçimlendirici sınırlı bir tarihe ve coğrafi alana sahip laiklik/sekülarizm (nihayetinde laiklik Batı coğrafyasında 200-300 yıllık bir tarihe sahiptir) karşısında, siyaseten de çok daha avantajlıdır.

Dine pek çok disiplin açısından yaklaşmak mümkündür: İlahiyat, felsefe, tarih, siyasetbilim, hukuk vb... Antropolojinin yaklaşımını diğerlerinden ayırt eden özellikler ise, gerçekte antropoloji disiplinini karakterize eden vasıflardır. Kabaca bir bakışla bunlar:

- **Bütüncülük:** Antropolojik din incelemelerinde bütüncülük, "dinsel olguların daha geniş toplumsal ve kültürel kendiliklere ait olarak görülmesi"dir. Dolayısıyla antropoloji, din ile "dinsel-olmayan" arasında bir sınır çekmek bir yana, bu sınırı sorunsallaştırarak işe başlayacaktır. Dahası antropolojik çabanın kendisi, bu sınırın "ihlali"dir; antropoloji, din ile, örneğin ailenin toplumsal yeniden üretimi, toplumsal cinsiyet, siyasal iktidarın meşrulaştırılması süreçleri, yeniden dağıtımın örgütlenmesi, bedenin disipline edilmesi vb. süreç ve görüngüler arasındaki ilişkiler üzerine odaklanır.

- **Evrenselcilik**: Antropoloji geçmiş ve mevcut tüm insan toplumlarını konu edinip Batılı ya da okur-yazar toplumlara ayrıcalıklı bir yer tanımadığı için evrenselcidir. Bu açıdan antropoloji, okur-yazarlık geleneği olmayan küçük-ölçekli toplumların varlığını ciddiye alan tek sosyal bilim olma özelliğini taşımaktadır ve doğrusunu söylemek gerekirse, disiplinin din konusunda söyleyebileceği her şey, büyük ölçüde küçük ölçekli toplumların dinsel inanç ve pratikleri konusunda birikmiş devasa literatürüne dayanmaktadır.

- **Etnografik perspektif**: Antropolojik analiz, özgül toplumların ya da daha küçük birimlerin incelenmesinden kaynaklanır. Yerel görüş ve eylem tarzlarını anlamayı hedefleyen yoğun, uzun süreli ve yüz yüze temaslar, antropolojik araştırmanın birincil yöntemidir.

- **Karşılaştırmacılık**: Etnografik çalışmalar, farklı kavramsal çerçevelere, farklı dünya görüşlerine, farklı terminolojilere sahip farklı toplumlar arasında yürütülür. Tüm farklı fikir, deneyim ve pratiklerin ortak bir terminolojiye, (örneğin "ayin", "kurban", "kutsal" vb.) dönüştürülebilmesi çabasının yanı sıra, görüngülerin benzer ve farklı yönlerinin saptanabilmesi, karşılaştırmayı gerektirir. Türkiye'de İslam, ABD'de Protestanlık, Melanezya'nın kargo kültleri ya da Sümer kozmolojisi konusunda özgül bilgilere dayanarak bir şeyler söylemek mümkündür; ama İslam'ın Allah kavrayışından Bantu kozmogonisine, Betsileo (Madagaskar) ölüm ayinlerine tüm görüngüleri kapsayacak tarzda "din"den söz edebilmek, karşılaştırmalı bir perspektifi gerektirir.

- **Bağlamsallık**: Antropolojik "olgular" her zaman özgün bağlamları çerçevesinde anlaşılmalıdır. Bağlamın -dilsel, kültürel, toplumsal, siyasal vb.- yeniden kurgulanması, antropolojik yorumun merkezinde yer alır. Ancak bu kurgulama sürecinde araştırmacının benimseyeceği yaklaşım, her zaman hararetli tartışmaların odağı olagelmiştir.

- **Tarihsellik**: Bağlam, artan ölçülerde "tarihsel" olarak kavranılmaktadır. Toplumsal ve kültürel eylemi geçmiş

ve mevcut siyasal ve iktisadi güçler, özellikle de sömürgecilik, kapitalizm ve küreselleşme bağlamı içerisine yerleştirme gereksinimi, antropolojik bakışı tarihsel olmaya yöneltmektedir.

- Diyalojiklik: Antropolojik araştırma, inanç ve pratiklerini, dünya kavrayışlarını anlamaya çalıştığı grup ya da toplumlarla bir "söyleşi"dir. Geçmiş antropoloji prtaiğinin tahakküm ilişkileri çerçevesine yerleştiğine ilişkin (öz)eleştiriler, günümüzde antropologları bu konuda özellikle duyarlı olmaya çağırmaktadır. Dahası, antropolog, grup içerisinde kimlerin seslerine kulak verdiğine de kulak vermek zorundadır: Kadınların, uyrukların, gençlerin, sıradan insanların sesini duyurmak, onların seslerini analiz çerçevesine dahil etmek, disiplinin "olmazsa olmazı"dır. Daha soyut bir düzlemde, antropoloji yabancı kavram ve pratikleri daha geniş antropologlar cemaati için erişilebilir kıldığı için de, akademia ile yerel-olan, ya da daha geniş bir çerçevede Batı dünyası ile Batı-olmayan arasında bir diyalog girişimidir.

- Eleştirellik: İç ve dış iktidar/güç ilişkileri, hiyerarşik yapılanışlar, iktidarın salt siyasal alanla sınırlı olmayıp toplumsal yaşamın tüm alanlarına (dil, akademia dahil) nüfuz etmiş bir görüngü oluşu, antropoloğu eleştirel ve özeleştirel olmaya yöneltir. Dolayısıyla antropoloji eğitiminin ayrılmaz bir unsuru, etnik-merkezciliğin alabileceği sayısız biçimle baş edebilmeyi öğrenmektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Atay, T., 2004; *Din Hayattan Çıkar*, Ankara: İletişim Yayınları.
- Lambek M. (Der.), 2002; *A Reader in the Anthropology Of Religion*, Blackwell Publishers.
- Morris B, 2004; *Dine Antropolojik Yaklaşımlar*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

38 | Din nasıl tanımlanır? Evrensel bir din tanımı mümkün müdür?

Antropolojinin dine yaklaşımında karşısına çıkan ilk güçlüklerden biri, "din" kavramını tanımlayabilmek, kapsamını saptayabilmektir. Her türlü tanımlama girişimi, bir alanı diğerinden ayırt eden sınırları çizmeyi gerektirir. Oysa ayrı bir dinsel alan fikri, Batılı Hıristiyan geleneği için dahi göreli yeni bir olgu sayılmaktadır.

Batı dillerine, Latince "**religio**"[26] sözcüğünden aktarılan "**religion**", yani "din" terimi, olasılıkla ilk kez, *Kutsal Kitap*'ın İbranice ve Grekçe orijinalinden Aziz Jerome'a (yakl. 345-420) atfedilen Latince çevirisinde, Grekçe "**threskeia**" kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır. (Bowie, 2002)

Sözcüğün ilk anlamı, bireyin dışındaki bir kudret ve bu kudrete ilişkin duygulara işaret etmekteydi. "**Religiosus**", kudretli bir yer anlamına gelmekte ve bir gizem duygusuna gönderme yapmaktaydı. Terimin belirli bir Tanrıya yönelik tikel bir tapınma öğretisi anlamını yüklenmesi, çok sonralara rastlar.

Roma'da "**religio**" kavramı, kırsal halkın boşinana (**superstitio**) dayalı inanç ve pratikleri karşısında, Grek ve (Helenizm aracılığıyla) Doğu kültleri, gizem tapıları vb.den oluşan, günümüzde cari "din" kavramıyla açıklanması mümkün olmayan, senkretik (melez inanç) ve dinamik bir süreçti. İlk Kilise Babaları, terimi Roma'dan devralmış ve Hıristiyanlığı Roma paganizminden ayırt etmek üzere "**nostra religio**"yu (bizim dinimizi) tanımlamak üzere kullanmışlar, böylelikle kavrama tikel bir içerik kazandırmışlardır.

Ancak "religio" kavramı, izleyen binyıl içerisinde gündemden düşer. Öyle ki, Avrupa ortaçağı boyunca "din"

---

26) Religio terimi, "bakmak, özen göstermek" anlamındaki "*relegere*" (Lat.) fiilinden türemiştir. Kavramı "bağlamak/bağlanmak" anlamındaki *religare*'ye dayandıran sahte etimoloji, MS. 3. ve 4. yüzyıl apolojistleri Tertuillen ve Lactance'dan kaynaklanır. (Rivière, 2005: 13)

kavramına başvuran tek bir kitap dahi yazılmış değildir. Terimin yeniden su yüzüne çıkması için 15. yüzyılı beklemek gerekecektir: Rönesans'la birlikte, tüm insanların yetili olduğu evrensel bir iman (piety) ve tapınma yetisi anlamında din kavramı yeniden kullanıma girer. Bu yetinin farklı halklarda farklı ölçülerde mevcut olduğu yani temelde tek bir "religio"nun varlığı, Batı Avrupa'da Rönesans'ta yaygın bir kabuldür.[27] (Bowen, 1998)

Kişisel dindarlıktansa, bir inanç sistemi olarak genel bir "din" fikri ise, şaşırtıcı gelebilir ama, sekülerleşme süreçlerinin yaygınlaştığı 17. yüzyılın eseridir. Bu, hem Aydınlanma'nın dünyayı kavrayabilmek için başvurduğu görüngüleri sınıflandırma girişimlerine, hem Avrupa'daki dinsel iddiaların çeşitlenmesine, hem de Avrupa dışındaki dinsel geleneklere ilişkin (b)ilginin yoğunlaşmasına bağlanabilir. 18. yüzyıldan itibaren, dinsel çoğulluk kavrayışının bir ürünü olarak "dünya dinleri" üzerine artan sayıda risale yayımlanmaya başlar. Böylelikle **dinler** kavramı, ancak dinin kalpte varolan bir şey olarak değil de, bir kültürel sistem olarak görülmesiyle mümkün olacaktır.

Şu halde "din" kavramı bizatihi "karşılaştırmalı" bir yaklaşımı gerektirmektedir. Ve Yahudi-Hıristiyan dinleri dışındaki dinleri kavramaya çalışan Avrupalılar da, bilinçsizce bunu yapmışlar, "öteki" dinleri, en iyi bildikleri din(ler) üzerinden anlama çabasına girişmişlerdir. Bütün dinleri üç temel unsura, merkezi bir metne, dışlayıcılık ve ayrılma özelliklerine sahipmiş gibi kavrama yanılsaması da bundan kaynaklanır. Merkezi metin, tüm takipçilerinin kabul ettiği öğreti ya da inançlar toplamı, kısacası *Kutsal Kitap*'tır. "Dışlayıcılık", kişinin belirli bir momentte tek bir dine mensup olabileceği düşüncesi, "ayrılma" ise dinsel yaşamın diğer alanlardan bağımsız, farklı (kutsal) bir alan oluşturduğu düşün-

27) John R. Bowen, *Religions in Practice -An Approach to the Anthropology of Religion-*; Boston, Londra, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapur. Allyn & Bacon, 1998.

cesidir. Oysa bu model, devletsiz toplumların "dinsel" inanç ve pratikleri bir yana, Çin, Hindistan, Japonya gibi kadim uygarlıkların "din"ini tanımlamanın çok uzağındadır. Bu uygarlıkların her birinde yaşamın çeşitli veçheleri üzerine pek çok kitap ve çok sayıda öğretici bulunmaktadır. Budizm, Taoizm, Şintoizm gibi tanımlamaların ise 19. yüzyıl Batı Avrupa icatları olduğunu belirtmek gerekir.

Yanı sıra, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam dışında pek az din "dışlayıcı" özellikler sergiler. Hatta bu dinlerin içinde dahi, kendi aralarındaki etkileşimler sonucu birbirlerinden aldıkları unsurların yanı sıra, pagan inançları (evliya kültleri, yağmur duaları vb. biçiminde) sıkça ve ısrarla boy göstermektedir. Bu üç Ortadoğu dininin dışına çıkıldığında, "dışlayıcılık" hemen tümüyle ortadan kalkar. Örneğin Japonya'da gündelik yaşamda aile kültleri (Şinto), kamusal alanda ise Budizm başat durumdadır. Latin Amerika Katolisizmi, yerli Amerika ve Afrika kökenli inanç ve pratik sistemlerinden pek çok unsuru barındırmaktadır. Karayiblerde yerli dinler, Katolik kültlerle yan yana varlığını sürdürmektedir, vb.

Öte yandan, dinin dışında başka toplumsal etkinlik alanlarının varlığının kabulü de Batılı (Yahudi-Hıristiyan) geleneğe özgü bir anlayıştır ve İsa Peygamber'e atfedilen, "Tanrı'nın hakkı/Sezar'ın hakkı" ayrımına dayanmaktadır. Oysa, örneğin İslam, kadınlarla ne sıklıkta cinsel ilişkiye girilmesi gerektiğinden, ticari yaşamın düzenlenmesine, vergi sistemine, tüm bir toplumsal (hatta bireysel) etkinlikler alanı üzerinde düzenleyicilik savındadır. Benzer tarzda, Hindistan'da "dinsel" alana dahil edilen "kirlilik/saflık" fikri, tüm bir toplumsal yaşama ve hiyerarşiye nüfuz etmiştir.

Öte taraftan, etnograflar tarafından incelenebilmiş küçük-ölçekli, devletsiz toplumlar söz konusu olduğunda, bizatihi neyin "din" olarak tanımlanabileceği, daha da problematik hale gelir. Evans Pritchard'ın incelediği Sudan Azandeleri arasında "dinsel" olarak nitelenebile-

cek tek fikir, yaşamın her alanında etkin olduğu düşünülen "büyü" ile sınırlıdır. Azande "dinsel" yaşamı, bazı insanların bedeninde bulunan ve kişi öfkelendiğinde ya da aşırı duygulandığında harekete geçip karşısındakilere zarar veren kalıtımsal mangu'nun yıkıcı sonuçlarına karşı alınan önlemlerden ibarettir. Madagaskar'da yaşayan Betsileolar'ın "din"i ise, aralarında yaşadıklarını varsaydıkları ölülerine ilgi ve saygı göstermekten ibarettir: Ölüler çeşitli vesilelerle mezarlarından çıkartılmakta, sofralara buyur edilmekte, danslara katılmakta, süslenip giydirilmektedir...

Görüldüğü üzere, "etnik-merkezcilik"ten uzak durmaya çalışan bir bakış için, "din" başlığı altında ele alman görüngülerin sonsuz çeşitliliği ve "dinsel" ile "dünyevi" ayrımının gerçekte sınırlı bir tarihsel ve coğrafi kesitin, Batı Avrupa'nın felsefi geleneğinin bir ürünü olması nedeniyle, neyin "din" olduğunu saptamak oldukça zordur.

Tüm bu zorluklara karşın, yeryüzündeki "dinsel" olarak nitelenebilecek tüm görüngüleri kapsayabilecek bir din tanımı getirme çabasını, A. Wallace'da bulabiliriz: "Din, doğaüstü varlık ve kudretlere ilişkin inanç ve pratiklerdir" der Wallace. Antropologlar da, kimi itiraz ve ihtiyat paylarına karşın bu oldukça genel tanımı, çoğunlukla benimserler.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Bowen, J. R., 1998; *Religions in Practice -An Approach to the Anthropology of Religion-*, Boston, Londra, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapur: Allyn & Bacon.
- Bowie F., 2002; *The Anthropology of Religion*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Rivière C., 2005; *Socio-anthropologie des religions*, Paris: Editions Armand Colin.

39 Dinin kökenini saptamak mümkün müdür? Bu konudaki başlıca kuramlar nelerdir?

Antropoloji, özellikle de dinsel antropoloji, ilk dönemlerde "dinin kökeni"ni saptama çabası içerisinde olmuştur. Ancak bu, pozitif olarak kanıtlanması olanaksız, ucu açık bir sorudur. "*Homo erectus* atalarımızın, güne bir ayinle başlayıp başlamadıklarını bilmemize olanak yoktur" der örneğin Fransız antropolog André Leroi-Gourhan. Gerçekten de, Avrupa'da bulunan *Neandarthel* gömülerinin bir ölü kültüne ya da Fransa'daki Lascaux Mağarası'nda bulunan Üst Paleolitiğe ait hayvan resimlerinin bir çeşit av büyüsüne işaret etmiş olması olasıdır... Ama bu savlar birer spekülasyon olarak kalmaya mahkûm gözüküyor; en azından şimdilik...

Antropoloji bu nedenle "dinin kökeni" sorunuyla uğraşmaktan vazgeçmiş olsa da, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşayan antropologlar, bu alanda ilginç kuramlar öne sürmüştür.

Bunlar arasında en kayda değer olanlar, hiç kuşkusuz ki animizm, animatizm ve totemizm kuramlarıdır. Şimdi bu kuramları biraz daha yakından tanımaya çalışalım.

Animizm: 19. yüzyılın en önemli evrimci antropologlarından E. B. Tylor, *Primitive Culture* (İlkel Kültür) başlıklı kitabında, dinin "ilkel" insanların duyumlarıyla algıladıklarını açıklama çabalarından doğduğunu öne sürmektedir. Tylor'a göre, "ilkeller" için farklı bilinç biçimleri (uyanıklık, uyku, ölüm), düşler, gölgeler açıklanmaya muhtaç görüngülerdi. Bunları açıklayabilmek için atalarımız "ruh" (anima) kavramını geliştirmişlerdir: "Ruh" farklı bilinç durumlarını açıklamaktaydı, çünkü ruh uyurken ya da bedeni terk ettiğinde, bilincimizi ya da yaşamımızı yitiriyorduk. "Hayalet" düşleri açıklayan bir kavramdı, çünkü biz uyurken hayalet ya da ruhumuz bedeni terk ederek başka yerlerde dolaşıyor; uyandığımızda bunları belli belirsiz anımsıyorduk. Nihayet gölgeler ruh

ve hayaletlerin aldığı biçimlerden biriydi. Tylor bu savları desteklemek üzere çok sayıda veri topladı.

Tylor insanların zaman içerisinde "ruh" kavramını diğer canlılara, cansız varlıklara (taşlar, göller, dağlar vb.) atfettiklerini, böylelikle dinsel inançların ata tapımı, çoktanrıcılık ve nihayet tektanrıcılık hattını izleyerek evrimleştiğini savunur. Bir başka deyişle Tylor'a göre dinin kökeninde "ruh" kavramı bulunmaktadır.

Animizme alternatif bir açıklama, **animatizmdir**: Bu görüş, pek çok yerli toplumda rastlanan, ancak sistemli biçimde Melanezya avcı-toplayıcıları ile, Polinezya şefliklerinde incelenmiş **mana** inanışına dayanır. Mana evrende etkin olduğuna ve bulunduğu kişinin kudretini sağladığına inanılan kişilikdışı ve doğaüstü bir güçtür. Bireylerin mana'ya erişimine ilişkin inançlar toplumlardaki erk örüntülerine göre değişmektedir: Örneğin eşitlikçi Melanezya avcı-toplayıcılarına göre, **mana** herkes için erişilebilir bir şeydir; örneğin usta bir avcının maharetine kavuşabilmek için onun muskasını ele geçirip takmak yeterlidir. Buna karşılık Polinezyalılara göre, **mana** toplum üyeleri arasında eşitsiz bir dağılım gösterir; en yoğun bir şekilde, başta şef olmak üzere onun yakınlarında vardır. Şefin manası öylesine yüksek ve tehlikelidir ki, sıradan bir ölümlünün ona ya da eşyalarına dokunması, ölümcül sonuçlara yol açabilir. Bu nedenledir ki, karmaşık bir "tabular" sistemiyle çevrili olan şefin gündelik ihtiyaçları, çeşitli ritüellerle kendilerini takviye eden profesyonel rahipler tarafından gerçekleştirilir ve bir Polinezya şefi için en uygun eş adayı, onunkine yakın bir mana'ya sahip olan, kız kardeşidir.

Görüldüğü üzere animatizm, Tylor'un "doğaüstü varlıklar" (ruhlar, cinler, ilahlar...) kavramına ek olarak, kişilikdışı doğaüstü "kudretler" fikrini de din alanına taşımaktadır.

Dinin kökenine ilişkin bir başka kayda değer kuram, Fransız sosyolog Emile Durkheim'ın *Les formes Elementaires de la Vie Religieuse* (Dinsel Yaşamın İlksel Biçimleri) kitabında geliştirdiği **totemizm** fikridir. Kitabında "ilkel"

inançların izini süren Durkheim, bilinen en "ilkel", başka bir forma indirgenemeyecek dinsel pratikleri, Avustralya Aborijinlerinin totemizm inancı olarak saptar. Avustralya (ve Kuzey Amerika) yerlileri, her biri kendisini totem adı verilen bir bitki, bir hayvan ya da bir doğal görüngüyle "akraba" kabul eden klanlar halinde örgütlenmiştir. Topluluk totemine saygı gösterir, onun üremesini sağlayacak ritüelleri gerçekleştirir, kimi durumlarda da onu "kurban" ederek topluluğun tümünün katıldığı ortak bir ayinle (komünyon) tüketir.

Durkheim dini Tylor gibi "ruhlara inanç" olarak tanımlamaktansa, dünyanın "kutsal ve dindışı alanlara bölünmesi" üzerine temellendiğini söylemektedir. Din, böylelikle, kişinin neye inandığına ilişkin bireysel bir şey değil, tikel bir toplumun üyelerinin dünyayı nasıl böldüğüne ilişkin kolektif bir şeydir. Ama dünyanın kutsal ve dindışı olarak nasıl bölündüğü, bir toplumdan diğerine değişiklik göstermektedir. Bir başka deyişle totemistik evren, insanları, hayvanları, bitkileri, doğal görüngüleri sınıflandırmaktadır.

Durkheim totemizmin toplumsal örgütleniş olduğunu savunur ve onu dinin kaynağına yerleştirir. Argümanını iki düzlemde geliştirmektedir: İlk olarak toplumların tikel veçhelerinin kültür ve dinlerinin tikel veçhelerine yol açtığını öne sürer. Böylelikle din, toplumu yansıtmaktadır. Örneğin Avustralya ve Kuzey Amerika'da kamp alanı daire biçimli olduğu için mekânı devasa bir daire şeklinde tahayyül eden toplumlar bulunmaktadır. Toplum genişleyip yaygınlaştıkça, klan sınırlarını aşan ortak çıkarlara dayalı geniş bir toplumsal grubun biçimlenişiyle birlikte, totemik temsiller bir ya da daha fazla Tanrı fikrinde sentezleşirler: "Tanrı salt toplumun figüratif ifadesidir."

İkinci bir düzlemde Durkheim, ilk elde genel dinsel fikir ve duyguların ortaya çıkışını açıklamaya çalışmaktadır. İnsanların kendi dışlarında bir ahlaksal kuvveti duyumsadıklarını söyler. Bu fikir insanların toplumsal vesilelerle bir araya geldikleri anlarda -danslar, mitingler, festivaller- toplumsal içerik edinmektedir. Bu toplantılar

dinsel fikirlerin doğrulandığı ve daha güçlü duygusal anlamlar yüklendikleri bir toplumsal kaynaşma yaratırlar.

Din, özgül fikir ve duyguları ileterek ve toplumsal ilişkileri düzenleyerek toplumsal dayanışmayı güçlendirir. Örneğin totem bireyler arasındaki ilişkileri düzenlemektedir.

Şu halde, Durkheim'a göre totemizm bir yandan toplumsal örgütlenme ile doğanın örgütlenmesi arasında koşutluk kuran bir sınıflandırma sistemi, bir yandan da toplumun kendisini olumlaması, onaylamasıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Durkheim, E., 2010; *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, İstanbul: Cem Yayınları.
- Morris B., 2004; *Dine Antropolojik Yaklaşımlar*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

40 Büyü nedir? Antropolojide büyü nasıl ele alınır? Din ile büyü arasındaki benzerlik ve farklılıklar nelerdir? Sihir (sorcery) ve cadılık (witchcraft) nedir?

Antropolojide büyü ile dini ayırt edip, dini ilahi, varoluşsal ya da Tanrıyla ilişkili bir alan, büyüyü ise gündelik hayat ve pratik amaçla ilintili olarak görmek, neredeyse gelenek halini almıştır. Ancak bu yaklaşım, dinin pratik hedeflerini (sağaltım, ata ruhlarını yardıma çağırmak, zenginlik için Tanrıya yakarmak, vb.) gözden kaçırdığı gibi, Mısır, Kalde, Mezopotamya ya da Helenistik dünyada uygulanagelen "yüksek büyü"nün "din" olarak tanımlanabilecek pek çok unsur içerdiği gerçeğinin üzerinden atlar. Dolayısıyla bu ayrım, yararlı bir kavramsal araç olmakla birlikte, din ile büyünün sınırlarını net bir şekilde çizmek, her zaman mümkün olamayacaktır.

Her durumda insanlar, dünyayı duyumları aracılığıyla algıladıklarının ötesinde açıklama ve denetleme yetisine sahip olmayı arzular ve bunun için de kimi "doğaüstü" yöntemlere başvururlar.

19. yüzyıl antropologları Tylor ve Frazer, büyüyü bir çeşit "sahte bilim" olarak görmüştür. Bu kavrayışa göre büyü, dünyayı doğrudan etkilemeye yönelik teknik, araçsal bir gereçtir. İlkelerden çok, sonuçlara önem verir.

Sir James Frazer, *The Golden Bough* (Altın Dal) başlıklı anıtsal yapıtında, her büyünün iki temel ilkeden biri doğrultusunda işlediğini söylemektedir: Benzerlik (homeopathy) ve temas (contagion). "Benzer, benzeri doğurur" olarak özetlenebilecek benzerlik ilkesi, elde edilmek istenen sonucu, etkilenmek istenen kişiyi temsil eden bir nesne (bebek, kukla, resim vb.) üzerinde uygulamak (bebeğe iğne batırmak gibi) ya da edimlerle taklit etmek (örneğin katılımcıların yağmur yağmasını taklit ettikleri yağmur dansı) şeklinde gerçekleştirilir.

"Bir parça üzerinde uygulanan etki, bütünü etkiler" olarak özetlenebilecek temas ilkesi ise, büyünün hedef kişisine ait bir unsur (saç, tırnak, giysi parçası vb.) üzerinde uygulanması şeklinde işler.

Frazer, "ilkel" ve "modern" toplumları net hatlarla birbirinden ayırt ediyor ve ilkinde büyüsel, ikincisinde ise bilimsel düşüncenin hâkim olduğunu söylüyordu; oysa sonraki araştırmalar, büyüsel düşüncenin her toplumda gündelik yaşamın bir parçası olduğunu ortaya koyacaktır.

Bu nedenledir ki işlevselci antropolog Malinowski, büyü ile din ve bilim arasında evrimsel bir dizilim saptamaya kalkışmaktansa, her birinin işlevlerine bakmak gerektiğini öne sürecektir. Ona göre büyü ile bilim, birbirini ikame etmektense, doyurucu bir psikolojik yaşam için işbirliği içerisindeydi; yerliler bilimin (Malinowski "bilim"den "teknik bilgi"yi kastetmektedir) yetmediği alanlarda büyüye başvurmaktadır. Din ise, kişinin tümüyle çaresiz kaldığı ve kendini güçsüz hissettiği varoluşsal soru(n)larda (ölüm, varoluşun nedeni ve anlamı vb.) devreye girmektedir.

Büyü hem olumlu, hem de olumsuz anlamlar yüklenebilen nötr bir kavram iken, **sihir** (sorcery) ve **cadılık** (witchcraft), kötücül, olumsuz etkilere gönderme yapmaktadır. Pek çok dilde bu kavramlar farklı görüngülere işaret edecek tarzda kullanılmasa da (örneğin Türkçede bu iki kavramı karşılayacak terimler olmadığından, "witchcraft" kavramını "cadılık" terimiyle karşılıyorum), aralarında, en iyi Britanyalı antropolog E. Evans-Pritchard'ın Sudan'ın güneyinde yaşayan Azandeler arasında saptadığı ince bir ayrım vardır.

Evans Pritchard, *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*'sinde (Azandeler Arasında Cadılık, Kehanetler ve Büyü) adlı çalışmasında, Azandelere göre cadılığın aynı cinsten ebeveynden kalıtılan bir psişik kudret olduğunu belirtir. Bu kudret kişinin bedeninde (incebağırsak) bulunan ve otopsiyle teşhis edilebilen bir tözden (mangu) kaynaklanmaktadır. Cadılar bu tözü isteyerek ya da iradelerinin dışında (örneğin öfke, nefret, kıskançlık gibi yoğun ve olumsuz duygulanım anlarında) harekete geçirir ve karşılarındakine zarar verirler. Azandeler kişilerin başına gelen olumsuzlukları her zaman cadılıkla açıklamaktadır (bu biraz bizlerin "şanssızlık", "talihsizlik" kavramlarımızı andırır); ve cadılığın kimden kaynaklandığını bulmak üzere çeşitli kehanet edimlerinde bulunurlar. Cadı teşhis edildiğinde ise (Pritchard'ın alan araştırmasını gerçekleştirdiği 1930'larda) para ya da angarya cezalarına çarptırılmakta ya da karşısındakine verdiği zararı tazmin etmesi istenmekteydi.

Azandelere göre **sihir**, başkalarına zarar vermek üzere iksir, ilaç ya da başka nesnelerin bilinçli kullanımını içermektedir ve her zaman kötü ve gayrımeşru bir edimdir. Ebeveynden kalıtılan cadılığın tersine, sihir, öğrenilmektedir.

Böylelikle, Evans Pritchard'ın tahlilinde, cadılık ve sihir, kültürlerin birey ya da grupların başlarına gelen talihsizlikleri açıklama ve onlarla baş etmelerinde araçsaldır.

Çağdaş büyü açıklamalarında başvurulan bir başka kavram ise, **sınırlı mal imgesidir**. Buna göre, servet, sağlık, mutluluk gibi kaynakların miktarının sınırlı olduğu nosyonuna (ki antropolog G. Foster bunun köylü toplumların bir özelliği olduğunu belirtmişti ; bkz. 22. Soru) sahip toplumlarda kişilerin bu kaynaklardan bir ya da birkaçı açısından apansız ve göze görülür bir neden olmaksızın zenginleşmesini **büyü/sihir** ile açıklamaktadır. Büyücülük/sihirbazlık suçlamaları bu durumda toplumsal gerilimlerin akıtılabileceği bir kanal oluşturduğu gibi, bir çeşit **tesviye mekanizması** (aşırı servet farklılaşmalarını engellemek) işlevini görmektedir.

Bu yaklaşımın bir başka varyantı ise, büyü ve sihre ilişkin fikirlerin toplumlardaki iktidar çatışmaları ve iktidarın meşrulaştırılmasındaki kullanılış tarzına bakmaktır. Bunun en çarpıcı örneği, hiç kuşkusuz ki, geç Ortaçağ boyunca neredeyse tüm Avrupa'yı kasıp kavuran "cadı avları"dır. Çoğu kadın on binlerce kişinin "cadılık" suçlamalarıyla engizisyon tarafından idama mahkûm edilip yakıldığı 200 yılın (1500-1700) ardından, halk inanışları tümüyle bastırılmış, halk hekimliği pratikleri yok edilmişti.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Frazer, J., 2004: *Altın Dal -Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma-*, İstanbul: YKY
- Malinowski, B., 2000; *Büyü, Bilim ve Din*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Tambiah, S. J., 2002; *Büyü, Bilim, Din ve Akılcılığın Kapsamı*, Ankara: Dost Kitabevi.

41 Ayin nedir? Antropolojide nasıl ele alınmaktadır? Ayin ile diğer performans sanatları arasındaki benzerlik ve farklar nelerdir? "Geçiş ayinleri" ne demektir? Nasıl açıklanır?

Antropoloji literatüründe A. Wallace'ın din tanımı ("Doğaüstü varlık ve kudretlere ilişkin inanç ve pratikler") konusunda bir uzlaşının mevcut olduğuna daha önce değinmiştik (bkz. 38. Soru). Sabit, tekrarlayıcı eylem dizileri olarak ayinler, dinin pratik veçhesini oluşturmaktadır. Ayinleri, gündelik rutin faaliyetlerden ayırt eden birkaç temel niteliği şöyle sıralayabiliriz:

1) **Biçimsellik:** Ayinler stilize, klişeleşmiş ve tekrar edici edimlerdir. Belirli zaman aralıklarıyla, belirli (ve gündelik faaliyet alanlarından ayrılmış, "kutsal" kabul edilen) mekânlarda, belirli bir litürjik düzen (sabit söz ve eylem dizileri) doğrultusunda gerçekleştirilirler.

2) **Toplumsallık:** Ayinler toplu olarak icra edilir. Katılımcıların ayinin içerdiği mesaj konusundaki bireysel kanıları ne olursa olsun ayin, bireysel statüleri aşan, ortak bir toplumsal ve ahlaksal düzene katılımı sağlar.

3) **Bilgilendiricilik:** Ayinler, inancın içeriği hakkında katılımcıları (ve genelde toplumu) bilgilendirir; toplumu canlandırdığı kozmoloji, mitoslar ya da inanç sistemleri, atalar, vb.ne yeniden bağlayarak toplumsal sürdürümü sağlar.

4) **Meşrulaştırıcılık:** Ayinler, toplumdaki mevcut iktidar yapıları, hiyerarşiler ve/veya statülerin meşruluğunu pekiştirir.

5) **Dönüştürücülük:** Ayinler katılımcıların zihniyetinde gündelik varoluş düzlemini aşan, nihai bir gerçeklik, aşkın bir varlık ya da kudrete açan bir dönüştürme işlevini gerçekleştirir.

Batılı gözlemcilerin her toplumda bu kategori içerisine yerleştirilebilecek belirli davranış biçimleri gözlemlemelerine karşın, evrensel olarak "ayin" olarak tanımlanabilecek

tek bir faaliyet tipinden söz etmek mümkün değildir. Audrey Richards, ayinde simge kullanımının önemini vurgularken, simgelerin çokanlamlılığına dikkat çekerek, etnografları ayinin tek katmanlı ya da tekyönlü yorumuna karşı uyarır.

Antropologlar, ayinleri ve onların işlevlerini, kuramsal yönelişleri doğrultusunda farklı tarzlarda yorumlayagelmişlerdir: Duygusal boşalım (katharsis), toplumsal düzenin meşrulaştırılması, toplumsal dayanışmanın pekiştirilmesi, dünyanın simgesel temsili, vb.

Sir James Frazer, *Altın Dal*'ında Grek dramasının kökenini ayinlere dayandırdığından beri, ayin-tiyatro (ya da oyun, dans, spor vb.) ilişkileri, ya da daha güncel bir deyişle, "performans olarak ayin" antropolojinin de gündemindedir. Richard Scechner, ayinleri de içermek üzere performansın zamanın özel bir düzenlenişi, nesnelere atfedilen üretken-olmayan değerler ve gündelik yaşamdan ayrılmış bir mekânda gerçekleştirilme gibi özelliklerle tanımlandığını belirtir. Scechner'e göre bir performansın tiyatro ya da ayin olarak değerlendirilmesi, bağlam ve işleviyle ilgilidir. Ayin bir süreğenliğin "etkin" ya da "dönüştürücü", tiyatro ise "eğlence" ucunda yer alır. Sonuçları açısından ise, ayin ile tiyatro arasında şu farkları saptamak mümkündür:

Ayin	Tiyatro
Mevcut olmayan ötekiyle bağlantılı	Mevcut olanlarla bağlantılı
Simgesel zaman	Şimdiki zaman
Performansçı transta	Performansçı bilinçli
İzleyiciler katılır	İzleyiciler seyreder
İzleyiciler inanır	İzleyiciler değerlendirir
Eleştiri kabul görmez	Eleştirildir
Kalektif yaratıcılık	Bireysel yaratıcılık

Ancak, görüldüğü üzere bu sınırlar statik değildir; tiyatro içerisinde yeni akımlar tiyatronun sınırını zorlarken, turizm, pazar ilişkilerinin yaygınlaşması, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması gibi küreselleştirici unsurlar pek çok ayini gösteriye dönüştürmektedir (Örne-

ğin Konya'daki Mevlevi "şeb-i aruz" ayininin gösteri mi, ayin mi olduğunu tayin etmek, zor olacaktır...)

Antropoloji literatüründeki klasikleşmiş ayin incelemesi ise, Fransız etnograf Arnold Van Gennep'in "Geçiş Ayinleri" (les rites de passage) adını verdiği kategoridir.

Gennep, yapıtında çoğu toplumda yaşamdaki geçiş momentlerine bir ayinin eşlik ettiği saptamasından hareket etmektedir: doğum, erginleme, evlilik, ölüm... Üstelik bu yalnız bireysel yaşam döngüleri için geçerli değildir; mevsimsel geçişlere de pek çok toplumda takvimsel ayinler eşlik etmektedir: yeni yıl, hasat mevsimi, bahar başlangıcı...

Van Gennep, geçiş ayinlerini insan toplumlarını yapılandıran evrensel bir aygıt olarak görüyor ve üç evreli bir yapı sergilediklerini saptıyordu:

1) Ayrılma,
2) Eşiksellik,
3) Bütünleşme.

Ayrılma evresi, kişi ya da grubun eski halinden, konumundan vb. kopuşunu simgeleyen edimlerle karakterize olmaktadır: Acemi askerlerin traş edilmesi, Müslümanların camiye girmeden önce abdest alması, çocukluktan yetişkinliğe geçişte uygulanan sünnet vb.

Eşiksellik evresi, kişinin "ne orada, ne burada" olduğu, ikircim ve belirsizlik yüklü bir durumu simgeler. Kişi ya da grup eski konumundan ayrılmış, ancak henüz yeni bir kimlik edinememiştir. Bu evrede normal yaşama egemen olan davranış kuralları askıya alınabileceği gibi, aşırı sert bir disiplin de uygulanabilir: Askerlerin ne sivil ne de asker sayıldığı acemilik evresi, kişinin ne bekâr ne de evli olduğu nişanlılık evresi, balayı, cenaze töreni, pek çok toplumda erginlenme öncesi çocukların uzun süre tecrit edilip fiziksel acılara maruz bırakılması, vb.

Bütünleşme evresi ise, bireyin ya da grubun dönüşüme uğramış olarak topluma yeniden katıldığı evredir: Yeni evli çiftin balayı sonunda yeni yuvalarına yerleşmesi, askerlikte yemin töreni, bebeğin ya da ölünün "kırkının çıkması", erginlenmiş gençlerin tam hak sahibi yetişkinler olarak topluma yeniden kabul edilmesi vb.

Zambiya'da yaşayan Ndembu ayinlerini irdelerken Van Gennep'in "geçiş ayinleri" analizini devralan Britanyalı antropolog Victor Turner, özellikle "eşiksellik" (liminality) evresi üzerinde durarak bunu "communitas" adını verdiği, yapıbozumu durumu ile bağlantılandırmıştır.

Turner'ın "communitas" kavramı (Lat. "yoldaşlık" anlamına gelen *commitatus*'dan türetilmiştir) yapılanmamış, ya da yarı-yapılı bir duruma işaret etmektedir. Eşiksellik evresindeki göreli farklılaşmamış, ayinsel önderin otoritesine boyun eğen eşit bireyler topluluğuna işaret etmektedir. Böylelikle, eski durumlarındaki statü farklılıkları ne olursa olsun, aynı üniformayı giyen, aynı eğitime tabi tutulan acemi erler, bir tarikata kabul için çeşitli sınavlara suskunca katlanan salikler, erginlenme ayininden birlikte geçen kız ve erkek iniyse adayları, eşit ve anonim *commitatus*'u oluşturmaktadır.

Turner'a göre eşiksellik, Britanya yapısal işlevselciliğinin terimleriyle tanımladığı "toplumsal yapı"nın (=karşılıklı bağımlılık içindeki uzmanlaşmış toplumsal kurumların birliği) yalınlaşması ya da yok edilmesidir. Ancak bu yok oluşun nihai hedefi, toplumsal yapıyı kodlayan normların onaylanışıdır. Bir başka deyişle, geçiş ayinlerinde, gündelik yaşamı yapılandıran normlardan, onları güçlendirmek adına vazgeçilir.

Gerçekten de eşiksellik evresi, toplumsal yaşamı yönlendiren bir dizi norm ve kuralın, yani yapının ihlal veya ilga edildiği, askıya alındığı bir evredir. Eşiksellik evresinden birlikte geçen *communitas* arasında gündelik yaşamdaki hiyerarşinin yerini eşitlik, gündelik yaşamdaki mülkiyetin yerini mülksüzlük, cinsel normların yerini cinsel perhiz ya da cinsel kuralsızlık, normal giysilerin yerini üniforma, bencilliğin yerini diğerkâmlık, konuşmanın yerini suskunluk, gösterişin yerini sadelik, karmaşıklığın yerini yalınlık, acıdan kaçınmanın yerini acıya katlanma, kibrin yerini alçakgönüllülük, heterojenliğin yerini türdeşlik, isimlerin yerini anonimlik... alır.

Yapının bu ilgası ya da bir başka deyişle toplumsal statülerin bu altüstlüğü, Turner'a göre toplumsal düzenin doğrulan-

masını getirir. Statü altüstlüğü, özellikle toplumsal hiyerarşide üst görevlere getirilişe eşlik eden bir görüngüdür. Buna örnek olarak, Ndembu "kralları"nın tahta geçmeden önce bütün uyrukları tarafından aşağılandığı, onların hakaretlerine sessizce katlanmak zorunda olduğu tahta geçiş ayinlerini gösterir. Müstakbel kral, böylelikle "uyruk" olmanın, aşağıda olmanın ne anlama geldiğini duyumsayacak ve gelecekte uyruklarına adil davranmayı öğrenecektir. Bir başka deyişle, statü altüstlükleri, bireyde "madûn" olmanın ne olduğunu yeni statülerinde hakkaniyetli davranmalarını sağlamaya yöneliktir. Bu ise, toplumun sürdürümünü destekler...

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Özbudun, S., 1997; *Ayinden Törene -Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri-*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Turner, V., 1969; *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, Walter De Gruyter Inc.
- Van Gennep, A., 1960; *The Rites of Passage*, University of Chicago Press.

42 Mitos nedir? Antropoloji literatüründe nasıl değerlendirilegelmiştir? Claude Lévi-Strauss'un yapısal mitos analizinin anahatları nelerdir?

Dinsel inanışlar, imge, simge ve anlatılar aracılığıyla aktarılır. Dinsel anlatılar arasında antropolojide en fazla incelenmiş olanı mitoslardır.

Mitosları, aynı kategoriye dahil oldukları efsane ve masallardan ayırt etmek için pek çok girişimde bulunulmuştur. Bunlar arasında belki de en iyi bilineni, ABD'li halkbilimci William Bascom'unkidir. Bascom bu ayrımı şöyle bir şema üzerine yerleştirir:

Biçim	İnanç	Zaman	Mekân	Tutum	Ana Kahraman
Mitos	Gerçek	Uzak geçmiş	Farklı dünya	Kutsal	İnsan-olmayan
Efsane	Gerçek	Yakın geçmiş	Bu dünya	Kutsal/ Seküler	İnsan
Masal	Kurgu	Herhangi bir zaman	Herhangi bir mekân	Seküler	İnsan ve insan-olmayan

Buna göre **halk masalları** kurgu olarak görülen nesir anlatılardır. Dogma ya da tarih olarak görülmezler; olmuş olabilir ya da olmayabilirler ve ciddiye alınmamalıdırlar.

Efsaneler, anlatıcı ve dinleyiciler tarafından doğru kabul edilen, ancak dünyanın günümüzdeki biçimini aldığı yakın geçmişe değgin olayların nesir anlatılarıdır. Kutsaldan çok sekülerdirler ve ana karakterleri insanlardır. Toplumun kendi tarihine ilişkin muğlak düşünceleri dile getirirler: Göçler; savaşlar; geçmiş kahramanların, kralların, şeflerin işleri, yönetici sülalelerin birbirini izleyişi... Efsanelerde insan olaylarına kimi zaman doğaüstü varlıkların da müdahale ettiği olur: Cinler, periler, ilahlar...

Mitoslar ise, toplumun uzak geçmişinde, gerçekten geçtiğine inanılan olaylara ilişkin anlatılardır. Dogmayı kapsar, genellikle kutsal sayılırlar; sıkça ayinlerle ilintilendirilirler (Bir ayinin kökeni ve neden öyle uygulandığına ilişkin açıklamaları kapsadıkları düşünülür). Ana karakterleri insan değil insani özellikleri de barındıran hayvan, ilah ya da kültür kahramanlarıdır. Olaylar ya dünyanın mevcut halini almadan önceki halinde ya da gökyüzü, yeraltı vb. başka bir mekânda geçerler. Dünyanın, insanlığın, ölümün, hayvanların çeşitli özelliklerinin ve coğrafi biçimlerin kökenlerini açıklar ya da ilahların faaliyetlerini, aşk ve aile ilişkilerini, zafer ve yenilgilerini anlatır, tabulara neden uyulması gerektiğine ilişkin açıklamalar verirler. Bascom bu ayrımın yeryüzünün çeşitli toplumlarında gözetildiğini vurgular; ne ki mitos ile efsane arasındaki ayrım, çoğu yerde daha muğlaktır.

Antropologlar mitosları farklı kuramsal yaklaşımları doğrultusunda, farklı tarzlarda yorumlayagelmiştir. Örneğin, 20. yüzyıl başlarında etkin olan **doğa-mitos** okulu,

tüm mitosların doğal süreçlerin alegorileri olduğunu öne sürerken, Malinowski, mitosun neden-açıklayıcı değil, toplumsal inanç ya da gerçeklerin doğrulanması olduğunu söylemekteydi. James Frazer'e dayanan Jane Harrison'a göre, tüm mitoslar ayinlerin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktaydı. Birçok antropologu etkileyen Sigmund Freud mitosların, tıpkı düşler gibi, bilinçdışı korku ve arzuları yansıttığını öne sürerken, Emile Durkheim ve izleyicisi Radcliffe Brown onların toplumsal düzen mekanizmaları olduğunu savunmaktaydı. Carl Gustave Jung ise mitosların kolektif bilinçdışının ifadeleri olup, arketipsel düşünce ve simge örüntüleriyle belirlendiğini söylemekteydi.

Ancak antropoloji literatüründe mitos konusundaki en çarpıcı ve iyi işlenmiş yaklaşım, hiç kuşku yok ki, Fransız yapısalcı antropolog Claude Lévi-Strauss'unkidir.

Yazarın dört ciltte topladığı *Mythologiques*'i çoğunluğu Kuzey ve Güney Amerika halklarından derlenmiş 813 mitos ve mitos versiyonunun yapısal analizini gerçekleştirmektedir. Ancak bunu "nasıl" yaptığına bakmadan önce Lévi-Strauss'un mitosları neden önemsediğini görmek gerek.

Lévi-Strauss için mitos önemlidir, çünkü insan aklının işleyişinin en saf, en girişimsiz halini gözler önüne serer. Mitos, her şeyden önce insanın evreni anlama aracıdır ya da ona "evreni anladığı yanılsamasını vermiştir." (1986: 29) Bu bakımdan mitosların "neyi" anlattıkları değil, nasıl inşa edildikleri önemlidir. Bir başka deyişle, mitosun anlattığı öyküler ya da bu öykülerde ortaya çıkan unsurların neleri simgeledikleri değildir, önemli olan. Önemli olan, mitosun bilinçdışı inşa mekanizmalarının deşifre edilebilmesidir.

Bu ise, mitosu farklı bir düzleme (sosyolojik, psikolojik vb.) tercüme etmeksizin, doğrudan kendi terimlerini kullanarak yapılabilir ancak. Lévi-Strauss için bu çözümlemenin tekniği, bir kültür havzasındaki mitosların eşsüremli (senkronik) olarak, üst üste okunmasından ibarettir. Çünkü her mitos, en küçük anlam birimlerinden, yani "mitemler"den oluşmaktadır ve bir mitosun farklı varyantlarının eşzamanlı tahlili, bize onları oluşturan (ko-

lektif) aklı deşifre edecektir. Çünkü bu akıl, mitemlerin sırasını değiştirerek, tersine çevirerek, yeniden dizilime tabi tutarak, birbirine ikame ederek işlemektedir ve eşsüremli analiz nihayetinde, mitos grubunun dolayımladığı temel çelişkiyi açığa çıkartır. Çünkü her mitos, verili bir toplumda içkin temel bir çelişki ya da paradoksu dolayımlama aracıdır.

Böylelikle Güney Amerikalı Gelerin ateşin kökenine ilişkin olarak anlattıkları, kayınbiraderi tarafından sarp bir kayanın üzerinde yuva yapmış bir çift yavru makavı avlamak üzere götürdüğü Botoque'un öyküsü, *Mythologiques*'in ilk cildi olan *Le Cru et le Cuit*'de (Çiğ ve Pişmiş) farklı versiyonlarıyla işlenmektedir. M7 versiyonunda, Botoque eğreti bir merdivenle kayalara tırmandığında yuvanın içinde sadece iki yumurta bulacaktır. Kayınbiraderi yumurtaları ister, ancak Botoque onları attığında, taşa dönüşerek kayınbiraderinin elini keserler. Öfkelenen kayınbirader, merdiveni çekerek Botoque'u kayanın tepesinde bırakır. Botoque aç ve susuzdur, kendi dışkısıyla beslenmek zorunda kalır. Sonunda altından ok ve yaylı, bir sürü av hayvanı taşıyan bir jaguarın geçtiğini görür, ancak korkusundan ses edemez. Botoque'un gölgesini fark eden jaguar, merdiveni kayaya dayayarak onu aşağıya davet eder.

M12 versiyonunda ise Botoque merdivene tırmanmakta, ama kayınbiraderine yuvanın boş olduğu yalanını söylemektedir. Kayınbirader sabırsızlanınca, Botoque ona bir taş atar, taş yumurtaya dönüşür.

M7 ve M8'de Botoque kendi dışkısını yerken, M9, M10 ve M11 versiyonlarında yuva üzerinde uçuşan kuşların dışkıları üstüne başına bulaşır. Botoque M9, M10, M11 ve M12'de jaguara teşekkür için makavları verirken, M7 ve M8'de vermez, vb. Her durumda mitosun sonunda Botoque jaguardan ateşi çalarak insanlara iletmektedir.

Lévi-Strauss, ardından bu mitos grubunu, komşu Bororoların yağmur suyunun kökeni üzerine mitos grubuyla karşılaştırır. Ve bu mitos gruplarının birbirlerinin dönüşmüş hali olduğunu söyler: Birinci gruptaki ateş yağmur suyuna dönüşmüştür.

Bir üçüncü grup ise, etin kökeni üzerinedir ve bu kez, kadın mübadelesi yoluyla hısım oldukları insanlarla çelişkiye düşen insanüstü kahramanlarla insanların ilişkisini anlatır. İnsanlar, aldıkları kadınlara karşılık onlara yiyecek vermeyi reddedince, kahramanlar tarafından yabandomuzlarına dönüştürülürler.

İlk grup ile üçüncü grup arasındaki ilişkiye bakıldığında, birinci grupta iki karakteristik ilişki tipi açığa çıkmaktadır: 1) İnsan kahramanlar/jaguar, 2) İyicil hayvan/insan. İkinci grupta ise bu ilişkiler tersine dönmüştür: 1) İnsanüstü kahramanlar/insan ve 2) Kötücül insan/hayvan. İnsan kâh kahraman, kâh kurban pozisyonundadır. Ancak tüm varyasyonlar içerisinde ortak bir şemayı deşifre etmek mümkündür: Çeşitli biçimleriyle mitoslar kültürün doğa (insan-altı) ile kutsal (insan-üstü) arasındaki dolayımı sağladığı üzerinedir; yani mitos temel bir sorunu çözüme kavuşturmakta, kültürel bir varlık olarak insanın hayvan ile insanüstü arasındaki dolayımını sergilemektedir.

Görüldüğü üzere Lévi-Strauss'a göre mitosların kendileri değil, ama derinlerindeki gizil yapıları insan düşüncesini yapılandıran temel ikili zıtlıkları çözümleme girişimidir.

Yapısal analiz, mitos çözümlemelerinde bir hayli etkili olmuş bir yaklaşımdır. Ancak tarihdışı oluşu, yani tarihi, tarihselliği analiz çerçevesinden dışlaması, özellikle son dönemlerde mitosları kendi tarihlerini kurgulamanın bir aracı olarak gören yerli aydınlar tarafından eleştiri konusu yapılmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Fiske, J., 2006; *Mitler ve Mitleri Yapanlar -Eski Masalların ve Batıl İnançların Karşılaştırmalı Mitoloji Tarafından İncelenmesi-*, İzmir: İlya Yayınları.
- Leach, E. R., 1985; *Lévi-Strauss*, İstanbul: Afa Yayınları.
- Özbudun S., B. Şafak ve S. Altuntek, 2007; *Antropoloji -Kuramlar, Kuramcılar-*, Ankara: Dipnot Yayınları.

43 Din her zaman bir istikrar unsuru mudur? Toplumsal değişme ile ilişkilendirilebilir mi?

Dinler, genellikle toplumsal düzeni meşrulaştıran, dolayısıyla da toplumsal istikrarı sağlayıp süreğenleştiren ideolojiler olarak yorumlanagelmiştir. Gelgelelim, gerek "semavi" (ya da "kitaplı") dinler, gerekse çeşitli dinsel hareketlerin, toplumsal çalkantı dönemlerinde ortaya çıkışı, dinlerle toplumsal değişim süreçleri arasındaki ilişkileri incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Karl Marx dinlerin esas olarak mevcut toplumsal sistemi, toplumdaki hiyerarşik ilişkileri payandalayışındaki rolüne işaret etmekteydi. Onu izleyen pek çok araştırmacı, dinin iktisadi-siyasal iktidarı meşrulaştırıcı rol ve işlevlerini ortaya çıkartmaya yönelik bulguları getirmiştir.

Ne ki, Friedrich Engels'in Almanya'daki köylü hareketlerinin ifadesi olarak yorumladığı Thomas Münzer hareketi üzerine tahlilinde de görüldüğü üzere, dinin her zaman kurulu düzenden yana, bir iktidar meşrulaştırıcısı olduğunu söylemek, din görüngüsünün bütününü kavramamızda yeterli olmayacaktır.

Üstelik, dinlerin ortaya çıkışı, genellikle sancılı dönemler, toplumsal değişim eşikleridir. Kimi zaman yeni dinsel fikirler, toplumsal değişim süreçlerine ebelik yapar.

Max Weber'in **karizma** ve **karizmanın rutinleşmesi** kavramları, din ve toplumsal değişim süreçlerini izlemede yararlı araçlar sunmaktadır.

Weber, bir dinin başlangıcının öncüsünün ("peygamber") kişisel yetkesine (**karizma**) dayandığını söylemektedir. Bu terim, sağaltım, başka dillerde konuşma, iman gibi görüngülerde tezahür eden bir kudrete işaret etmektedir. Weber, **karizma** kavramını evrensel bir kategori olarak kullanmakta, geleneklere ya da görevin özelliklerine dayanan yetkeden farklı olarak **karizmatik yetkenin**, bir bireye içkin önderlik yetilerine dayandığını belirtmekteydi.

Tinsel önderler, ilahi bir yetkeyle donatıldıkları iddiasıyla ilahi mesajlar iletmeye başladıklarında, "peygamber" adını alırlar. Peygamberlerin yetkesi, Weber'in deyişiyle, karizmatiktir.

Ancak peygamberi peygamber yapan, hiç kuşku yok ki, mesajının kalıcılığını sağlayabilmesidir. Bu ise, mesajın belirli bir kurumsal çerçeve içerisinde aktarılabilmesini gerektirecektir. Din, kurumsallaşırken tanımlanmış bir yetkeyi, kimi durumlarda da bir devletin desteğini gerektirir. İşte "ilahi" olarak nitelenen mesajların standardizasyonunu, bu mesajların içeriklerinin pratiğe dökületeceği çerçevelerin belirlenmesini, mesajın aktarımının formel kanallarının oluşturulmasını içeren süreçlere Weber, karizmanın rutinleşmesi demektedir. Karizma rutinleştikten sonra yetke kaynağı geleneklere devredilmiş olur. Böylelikle kurulu düzenin bir parçasına dönüşen din, onu meşrulaştıracak ve toplumsal istikrarı sağlama unsuruna dönüşecektir.

Weber'in bu analizi bizlere gerek "semavi" denilen dinlerin ilk ortaya çıkışları, gerekse kurumsallaşmış dinler içerisinde ortaya çıkan, ve toplumsal altüstlük dönemlerine eşlik eden diriliş hareketleri ile iktisadi, siyasal ve toplumsal değişim süreçleri arasındaki bağlantıyı kurabilmek için yararlı bir araç sunmaktadır. Antropologlar, özellikle Avrupa sömürgeciliğinin yayıldığı coğrafyalarda yaşayan yerli halklar arasında patlak veren diriliş hareketlerini bu analiz üzerinden değerlendirmektedirler.

Yerel inanç sistemleri ile Hıristiyan inançlarının bir karışımından oluşan bu senkretik hareketlerde, Batı kültürüyle göreli tanış olan bir yerli, Hıristiyan Tanrısı'ndan (ya da İsa Peygamber'den, havarilerden vb.) mesaj getirdiği savıyla ortaya çıkmakta ve halkına davranış kalıplarında köklü bir değişime gitmeleri halinde kötü günlerinin sona ereceği, acıların biteceği, sefaletin bolluğa dönüşeceği, ataların dirileceği vb. günleri vaat etmektedir. "Peygamber"in vazettiği davranış biçimi, Beyazların yolunu terk edip ataların dinine dönmek olabileceği gibi,

Beyazların dinini benimsemek, onların davranışlarını taklit etmek vb. de olabilmektedir.

Her durumda bu tür senkretik kültler, yerli toplulukların sömürgeciliğin ulaştığı yerlerdeki yaşam koşullarının (ki bunların üçü özellikle önemlidir: yerli halkın topraklarına el konulması, misyonerlik faaliyetleri, ve Avrupalıların getirdiği bol miktardaki yeni mamul malın çekiciliği) hızlı ve köklü değişimine bir tepkidir. Topraklarını hızla yitiren, bu nedenle de geçim temelleri kökten sarsılan, sağlık ve eğitim gibi sosyal hizmetleri örgütleyen misyonerlerin telkin ve propagandalarına maruz kalan yerliler, bir yandan da Avrupa mamullerine büyük ölçüde bağımlı hale gelmekteydi. Senkretik diriliş hareketleri bir yandan Batılı mallarla birlikte değişen servet nosyonlarını benimserken bir yandan misyonerlerden öğrendikleri fikirleri kendi inanışlarıyla harmanlamakta, bir yandan da Beyazların zoruyla düştükleri yoksulluk ve yoksunluk koşullarına tepki vermekteydi.

Diriliş hareketlerinin bazıları silahlı direnişe dönüşürken, bazıları ise kuşkucu Beyaz yöneticiler tarafından kanlı katliamlarla bastırıldı. Bunun belki de en dramatik örneği, kendilerini kurşunlardan koruyacağına inandıkları buzağı derisi gömleklerle atalarının geri dönmesi, Beyazların yok olması ve bolluk ve berekete yeniden kavuşmak üzere gece-gündüz **hayalet dansı** yapan Kuzey Amerika yerlisi Sioux'lardan 370'inin askerler tarafından katledildiği **Yaralı Diz** (Wounded Knee) katliamıdır.[28]

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Brown, D., 1990; *Kalbimi Vatanıma Gömün*, İstanbul: E Yayınları.
- Engels, F., 1990; *Köylüler Savaşı*, Ankara: Sol Yayınları.
- Weber, M., 1995; *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

28) Bu katliamın öyküsü, Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Brown, 1990.

9. Bölüm
LİNGÜİSTİK ANTROPOLOJİ

44 Dil ile kültür arasında yakın ilişki olduğundan söz edilir. Antropoloji bu ilişkiyi nasıl tanımlar? Lingüistik antropoloji nelerle uğraşır?

Hemen bütün hayvan türlerinin, özellikle de toplu yaşayanların besin bulma, çiftleşme, tehlikeyi haber verme gibi konularda yalın bir iletişim sistemine sahip olduğu bilinmektedir. Köpekler havlayarak, hırlayarak, uluyarak ve koku salgılayarak tehditlere karşı koyar, hemcinslerini uyarır ya da çiftleşmeye ilişkin mesajlar iletir; arılar, karmaşık danslarla birbirlerine besin kaynaklarını işaret eder; kuyruksuz maymunlarda birbirlerinin bitlerini ayıklama, karşılıklı güvenin işaretidir; amipler dahi salgıladıkları karbondioksitle birbirlerine mesajlar iletmektedir. Ne ki, hayvan iletişimi, kapalıdır, tekrarlayıcıdır, hayvanlar birbirleriyle haberleşmek için kullandıkları ses, devinim ya da kokuları, yeni mesajlar oluşturmak üzere yeni dizilimlere tabi tutamaz. Bu, yalnızca insan iletişiminin özelliğidir: Tüm hayvanlar içerisinde yalnızca insan bir **simge sistemi** olarak dile sahiptir.

Dil, simgelere dayalı bir iletişim sistemidir. Bu nedenle dilin neliğini anlayabilmek için öncelikle simgenin ne olduğuna bakmak gerekir.

Grekçe "birlikte" anlamına gelen "syn" ile "atmak" anlamına gelen "ballein" sözcüklerinden türetilen sembol ya da simge, insanların anlam yakıştırdığı nesne, olay, ses ya da yazılı biçimlerdir. Simgeler, gösterilen (anlam yakıştırılan nesne, olay, süreç, kavram vb.) ile gösteren (anlam yakıştırılan şeyi imleyen ses, imge, jest, nesne vb.) arasındaki ilişkide tanımlanan göstergelerdir. Ancak simge, göstergenin bir biçimi olsa da, ondan iki bakımdan farklılaşır:

1) Simgeler, gösteren ile gösterilen arasında doğrudan (parça-bütün) ilişkiyi varsayan göstergeden farklı olarak (duman, ateşin göstergesidir); bu ikisi arasında kurulan keyfi ve uzlaşımsal bir ilişkiye dayanır. Örnek vermek gerekirse, hilal ile İslam dini ya da Türkiye'de bir futbol takımı olan Beşiktaş ile yırtıcı bir kuş cinsi olan kartal arasında hiçbir zorunlu, içsel ilişki yoktur; gösteren (hilal, kartal) ile gösterilen (İslam dini, Beşiktaş futbol takımı) arasındaki ilişki keyfi, rastlantısal olarak kurulmuştur ve ancak bir topluluğun birinin diğerine işaret ettiği üzerine uzlaşması sayesinde sürebilmektedir. (Örneğin Pers ya da Babil Krallıkları için kartal krallığın simgesiydi, Hıristiyanlıkta ise selamete erişmenin simgesi sayılmaktaydı...)

2) Simgeler, çoksesli, çok-katmanlıdır; aynı simge birden fazla şeyi göstermek üzere kullanılabilecektir. Örneğin kırmızı renk tehlikeyi, kanı, bayrağı, Türkiye'yi, gelinin belindeki kuşak olarak bekâreti ve bekâretin bozumunu... simgeleyebilmektedir.

Şu halde, simgesel bir iletişim sistemi olarak insan dili, bu yönüyle hayvan iletişiminden ayrılmaktadır: İnsan toplumları, tarihlerinin erken bir döneminde (kimi paleoantropologlar bu tarihi insanların bireysel leş yiyicilik ve toplayıcılıktan toplu avcılığa geçtikleri 4 milyon yıl öncesine dayandırır) kimi seslere (ve yalnızca seslere değil, beden devinimlerine, jestlere, mimiklere vb.) ortak anlamlar yükleme konusunda anlaşmış gözükmektedir.

Ancak bir konuşma olarak dil, daha yakın bir tarihe dayanır: İnsanı konuşmaya yetili kılan fiziksel yapı (gırtlak, beyin, akciğerler, dil), ancak 40-50 binyıl öncesinde biçimlenmişe benzemektedir. Günümüzdeyse tüm insanlar konuşma yetisiyle doğar ve yaşamlarının ilk 1-2 yılı içerisinde, içine doğdukları toplumun çeşitli ses bileşimleriyle bunlara yükledikleri anlam arasındaki ilişkiyi öğrenirler.

Konuşma dili, hiç kuşku yok ki kültürün (tek olmasa da) en önemli aktarım aracıdır; bir toplumun (giderek yazı dilinin olanaklı kıldığı ölçüde insanlığın) kültürel birikimi, teknolojileri, toplumsal normları, ahlakı, inanç sistemleri, dilde gizlidir; dil insan yavrusunun sosyalleşmesinde, diğer türlerde mevcut olmayan bir avantaj sağlamaktadır.

Kültürün asli aktarım aracı olması, doğal olarak dili antropolojinin de ilgi odağına yerleştirmiş ve dil ile kültür ilişkileri üzerinde uzmanlaşmış bir antropoloji disiplininin, lingüistik antropolojinin doğmasına neden olmuştur.

Lingüistik antropolojinin üç temel ilgi alanı olduğunu, daha önce görmüştük (bkz. 3. Soru). Tekrarlamak gerekirse bunlar şöylece sıralanabilir:

1) Tarihsel lingüistik: Farklı dillerdeki ortak ya da benzer sözcük ve cümle yapılarından hareketle, dillerin tarihsel gelişimini kurgulamaya çalışır, dil gruplarını saptar. Bugün yeryüzünde son 15-20 binyıl içerisinde şekillenmiş 16 ana dil ailesi saptamak mümkündür. Örneğin bugün Türkiye'de konuşulan Türkçe, Moğolca, Tunguzcanın (ve kimi dilbilimcilere göre Japonca ve Korece) dahil olduğu Altay dil ailesine mensuptur. Ya da Kürtçe, Hint-Avrupa dillerinin Hint-İran dil ailesine dahildir. Ortak dil, konuşmacı toplulukların birbirlerinden uzaklaştığı ölçüde farklı lehçeler ve nihayet ayrı diller halinde dağılacaktır.[29] Tarihsel lingüistik çalışmaları, aynı zamanda kültür ta-

29) Bir dil içerisindeki farklılıkların "lehçe" olarak tanımlanması için o dilin konuşmacılarının en az yüzde 70 oranında birbirlerini anlaması gerektiği kabul edilir. Bu oranın altında bir anlaşma oranı, farklı dillere işaret edecektir.

rihçileri için de malzeme sağlamaktadır. Örneğin Batı dillerinde "süt", "boyunduruk" ve "tekerlek" sözcüklerinin Sanskritçedeki ortak bir kökenden türediğini görmek, özgün dil cemaatinin sığırı evcilleştirdiği ve tekerlekli araç kullandığına işaret edecektir.

2) **Yapısal lingüistik**: Dilin yapısını (gramer) inceler. Diller öncelikle seslerden oluşur, ama hiçbir dil, insanın çıkarmaya yetili olduğu seslerin tümünü kapsamaz. Her dil, bu seslerden belli bir bölümünü kendisi için anlamlı ses birimlerine (**fonemler**) dönüştürür. Ardından bu sesler sözcükler halinde birleştirilecektir. Sözcükler ise, cümleler halinde dizilir. Bu dizilim de rasgele değil, her dilde belirli bir kurallar dizisine göre (sentaks) gerçekleşir. Anadilimizi kullanırken pek azımız sesleri anlamlı ses birimleri halinde birleştirmemizi ya da sözcükleri uygun cümle yapısı halinde sıralamamızı gerektiren kuralların bilincindeyizdir. Ama tüm insanlar anlamlı bir dilsel iletişime girme yetisine sahip olduğuna göre, bu kuralları **bilinçdışı** olarak biliyor demektir.

3) **Sosyolingüistik**: Aynı dil, konuşmacı toplumun çeşitli kesimlerinde farklı biçimlerde kullanılmaktadır. Coğrafi farklılıklar, toplumsal cinsiyet, sınıf, yaş, dilin kullanımını etkileyen etkenlerdir. Kadınlarla erkekler, gençlerle yaşlılar, kır ile kent, toplumsal sınıflar arasındaki ifade farklılıkları, **sosyolingüistiğin** inceleme alanıdır.

Lingüistik antropolojinin diğer bazı disiplinlerle (tarih, siyasetbilim, sosyoloji) paylaştığı bir başka ilgi alanı da, dil ve ulus ilişkileri ve "milliyetçi" ideoloji ve siyasaların diller üzerinden yürüttüğü mücadeledir. Pek çok ulus içerisinde farklı etnik grupların var olabildiğini ileride göreceğiz (bkz. 48. Soru). Aynı mantıkla, bir ulus-devlet sınırları içerisinde birden fazla dil konuşulabilir. Ulus-devletin bu duruma tepkisi, "ulusal dil" dışındaki dillerin inkârı ve yasaklanmasından, bu dillerde öğrenimin teşvikine dek değişiklik gösterebilmektedir. Anadilin savunulması ve geliştirilmesi ise, etnik gruplar açısından günümüzde bir varlık-yokluk sorunu olarak anlamlandırılmaktadır.

Bir dilin kaybolması, onun taşıyıcısı olduğu kültürün yeryüzünden silinmesi anlamına geleceğinden, antropologlar, dillerin unutulmaması konusunda, en azından konuşmacısı azalmış, tehdit altındaki dilleri kayıt altına almak yoluyla uğraş verir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Breton, R., 2007; *Dünya Dilleri Atlası*, İstanbul: NTV Yayıncılık.
- Chomsky, N., 2010, *Doğa ve Dil Üzerine*, İstanbul: Sözcükler Yayınevi.
- Olender, M., 1998; *Cennetin Dilleri -Tanrısal Bir Çift: Ariler ve Samiler-*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Şenyapılı, Ö., 2003; *Her Sözcüğün Bir Öyküsü Var*, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık.

10. Bölüm
UYGULAMALI ANTROPOLOJİ

45 Uygulamalı antropoloji nedir? Günümüzün uygulamalı antropolojisiyle sömürgeci dönemin "pratik antropoloji"si arasında ne fark vardır? Günümüzde antropolojinin başlıca uygulama alanları nelerdir?

Antropoloji, salt kuramsal bir ilgi konusu değildir; kapsamının genişliği göz önünde bulundurulduğunda (sağlıktan hukuğa, barınmadan genetiğe insana değgin hemen her konu) çok geniş bir toplumsal sorunlar spektrumunda giderek genişleyen bir uygulama alanı bulmaktadır. **Küreselleşme** süreçlerinin bir veçhesini de insanlar ile fikir ve simgelerin yeryüzündeki deviniminin hızlanmasının oluşturduğu düşünüldüğünde, günümüzde kültürler (daha doğrusu farklı kültürlerin taşıyıcısı olan insanlar) arasındaki karşılaşma ve temasların geçmişe oranla çok daha yoğun olduğu ortaya çıkacaktır. Özellikle arka plandaki hızlı piyasalaşma süreçleri temelinde farklı kültürler arasında iletişim ve etkileşimin hızlanması, uzmanlık alanları kültürlerarası karşılaştırmalar olan antropolog-

ların etkili olabileceği pek çok sorunu da getirmektedir gündeme.

Ne ki günümüzün uygulamalı antropolojisini, bu bilim dalının sömürgeci geçmişinin "pratik antropolojisi"nden ayırt etmek gerekmektedir. Sömürge antropolojisi, beyaz yöneticilerin, "beyaz-olmayan halklar"a yönelik bir çeşit hizmet ya da kalkındırma faaliyeti olarak tanımlanmaktaydı. Örneğin Bronislaw Malinowski, "pratik antropoloji"nin, Afrika toplumlarının Batılılaştırılması üzerinde odaklaşması gerektiğini öne sürüyordu; bizzat Malinowski, yerli toprak rejimleri üzerinde çalışarak Britanyalı sömürgecilerin toprak reformu girişimlerine destek vermekten çekinmemişti. Sömürge topraklarında çalışan pek çok antropolog da, sömürge yöneticilerinin eğitimi, onların çalışmalarına destek olacak raporların hazırlanması gibi faaliyetlerde bulunmuşlardı; kimi ABD'li antropologlar ABD'nin merkezi istihbarat örgütü CIA'nin kontrgerilla faaliyetlerinde görev alacak kadar ileri gitmişti.

Sömürgelerin bağımsızlıklarını kazandığı 2. Dünya Savaşı sonrasında sömürge yöneticileri ve misyonerlerin yanı sıra, antropologlar da yeni kurulan ulus-devletlerin "istenmeyen kişiler" listesinde yer almıştır. Bu durum antropologları uzunca bir süre "fildişi kuleleri"ne kapanıp politikadan uzak durmaya yönelttiyse de, eski sömürgelerin siyasal bağımsızlığına kavuşması, onlarla eski metropoller arasındaki eşitsizliğin, giderilmek bir yana, süreç içerisinde daha da büyümesi, çözümünde antropologların da görev alacağı yeni sorunlara yol açmıştır.

Günümüzde uygulama alanında çalışan antropologlar, oluşturulmasına katıldıkları kalkınma programlarının yerli halkların fiziksel varlığı ve kültürlerine zarar vermemesi, onlar açısından "kültürel kabul edilebilirliği" olması konusunda odaklanmayı yeğlerken, içlerinden bazıları doğrudan yerli halkların sözcülüğünü üstlenerek dünya kamuoyunu karşı karşıya bulundukları marjinalleşme, yoksullaşma, yoksunlaşma gibi sorunlara çekmek için uğraşmaktadır.

Eski sömürgelerin büyük bölümünün, eski metropollerine iktisadi-siyasal bağımlılığının sürüyor olması, bağımsızlığına kavuşan yeni ulus-devletlerde yönetimi ele geçiren ulusal elitlerin kalkınma stratejilerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeleri ve günümüzde çokuluslu şirketlerin[30] etkinlikleri, bu ülkelerin "azgelişmiş [ya da "gelişmekte olan"] ülkeler" kategorisinde yer almasına neden olmaktadır.

"Azgelişmiş" denilen ülkeler, sık sık Dünya Bankası, bölgesel bankalar, kalkınma ajansları vb. tarafından hazırlanan "kalkınma çabaları"na hedef olmaktadır. Ne ki deneyimler, genellikle Batılı (ya da Batı'da eğitim görmüş) iktisatçılar tarafından hazırlanan kalkınma planlarının "üretimi arttırma" odaklı olduğunu, bölüşüm ilişkilerini dikkate almadığını ve genellikle "Batı-merkezci" bir bakış açısıyla hazırlandıkları için yerel halklar tarafından "kültürel kabul edilebilirlik" sorunları karşısında duyarsız olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenledir ki, önemlice bir kısmı başarısızlıkla sonuçlanırken, tamamlananlardan bir kısmı ise, beklenenin tam tersi sonuçlar vermiş, hedef bölgedeki servet farklılaşmalarını artırırken hedef kitlenin önemli bir kesiminin geçimlik ekonomisini yitirerek yoksulluğa, hatta açlığa düşmesini tetiklemiştir.[31] Dünya Bankası, finanse ettiği 50 ulusal kalkınma projesinden

30) Çokuluslu şirketler (CUŞ'lar), merkezi gelişmiş ülkelerden birinde olup birden fazla bölgede faaliyet gösteren şirketlerdir. Yıllık ciroları kimi azgelişmiş ülkelerin gayri safi hasılalarından büyük olan bu şirketler, mali ve siyasal güçleriyle faaliyet gösterdikleri ülkelerin iç politikalarına müdahalelerde bulunabilmekte, ücretlerin, vergilerin, hammadde fiyatlarının düşük tutulmasını sağlamakta, kimi zaman (1973 yılında Şili'de kamulaştırmaları öngören sosyalist hükümeti deviren ABD merkezli ITT gibi) darbeler örgütleyebilmektedirler.

31) Bunun klasik bir örneği, 1960'larda Brezilya'nın kuzeydoğusundaki kurak sertao bölgesinde, geçimlik fasulye, manyok, mısır vb. ekiminin terk edilerek bir ticari ürün olan kenevir ekimine başlanmasıdır. Sertaoluların büyük bölümü, pahalı bir işlem olan kenevir işleme makinelerine erişemedikleri, kenevirin kök sistemi de, bir kez dikildikten sonra söküme elvermediğinden eski ürünlerine dönemedikleri için, sonunda topraklarını elden çıkarmak zorunda kalmışlardır. Projenin sonucu, bir avuç zengin çiftçinin daha da zenginleşmesi, ancak bölge genelinde nüfusun yoksullaşarak kentlere göç etmesi olmuştur..

29'unun başarısızlıkla sonuçlandığının ortaya çıkmasının ardından, "kalkınma planları"nın hazırlanışında "kültürel kabul edilebilirlik" sorunlarıyla baş etmek üzere antropologların istihdam edilmesini şart koşacaktır, örneğin.

Bugün bölgesel, ulusal ya da yerel ölçekli kalkınma programlarının hazırlanmasına katılan antropologlar, projelerin, 1) Kültürel açıdan doyurucu olmaları; 2) Yerel gereksinimleri göz önünde bulundurmaları; 3) İnsanların kendilerini etkileyecek projelerin kararlaştırılıp yürütülmesine katılımını sağlamaları; 4) Geleneksel örgütlenmelerden yararlanmaları ve 5) Esnek olmaları gibi koşulları karşılamasını gözetirler.

Ancak günümüzde antropologların çalışabileceği tek uygulama alanı "kalkınma programları" değildir. Bütüncü ve sistem perspektifinden (toplumsal/kültürel görüngülerin içsel olarak birbirleriyle bağlantılı olduğu) kalkınan antropoloji, çeşitli alt-dallarıyla uygulama alanına dahil olabilmektedir. Böylelikle örneğin, **biyolojik antropoloji** kamu sağlığı, beslenme, salgın hastalıklar, yaşlılık, akıl hastalığı, adli tıp, ergonomi[32] gibi alanlarda, arkeoloji kalkınma projelerinden etkilenen arkeolojik sitlerde yürütülen **kurtarma kazılarında**, **lingüistik antropoloji** çokdilli eğitim ortamlarındaki kültürel anlaşma(zlık) sorunları gibi sorunlarda uygulama alanı bulmaktadır.

Sosyal/kültürel antropolojinin bir başka uygulama alanı da özellikle 1950'li yıllardan itibaren dünya ölçeğinde yoğunlaşan **kentleşme** eğilimiyle birlikte bu bilim dalının gündemine giren kent **antropolojisidir**. Kentler, göçler sonucu etnik açıdan giderek heterojenleşen, yoksullaşma, özellikle de etnik azınlıkların yoksullaşması, alt-kültür oluşumları, suçluluk, evsizlik gibi sorunların yoğun biçimde yaşandığı mekânlardır; bu halleriyle de uygulamalı sosyal antropologlar için verimli çalışma alanı oluşturmaktadırlar. Yükselen ırkçılık, kentsel şiddet, etnik çatışmalar, evsizler, sokak çeteleri, suç örgütlenmele-

32) Ergonomi: Sınai ürünlerin insan bedeniyle uyumlu olması üzerine çalışan disiplin.

ri, işsizlik, insan ticareti, marjinalleşme, kayıtdışı çalışma üzerine antropolojik çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve
OKUMA ÖNERİLERİ

- Asad, T., 2000; *Antropoloji ve Sömürgecilik*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Duyar, İ. ve B. Özener, 2003; *Çocuk İşçiler -Çarpık Gelişen Bedenler-*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Scott, J. C., 2008; *Devlet Gibi Görmek*, İstanbul: Versus Yayınları.

11. Bölüm
KÜRESELLEŞME ve ANTROPOLOJİ

46 Antropolojinin odağına "yerel"i yerleştirdiğini, bir bakıma, "Batılı-olmayan"ın, "yerel"in bilimi olduğunu gördük. Bu durumda, küreselleşme süreçleri, antropolojiyi nasıl etkilemektedir?

Aslına bakılırsa, bir bilimsel etkinlik alanı olarak antropolojiyi mümkün kılanın, bizatihi küreselleşme olduğu söylenebilir. Çünkü bilindiği üzere "küreselleşme" terimi son dönemlerde güncellik kazanmakla birlikte, terimin imlediği süreç (eğer Roma, Çin, İslam vb. imparatorluklar sayılmayacaksa) en az Avrupalıların diğer kıtaları sömürgeleştirmeye başladığı 16. yüzyıla dek uzanmaktadır. Antropolojiyi mümkün kılan ise, bu sömürgecilik serüveninin kendisi olmuştur; dolayısıyla etnoloğun incelediği halklar konusundaki kanılarından bağımsız olarak antropoloji, "kültürler arası karşılaşma ya da temas"ın bir ürünüdür.

Ancak ulaşım ve iletişim araçlarının bugün eriştiği gelişmişlik evresinde, farklı kültürler arasındaki temasların bugün her zamankinden çok yaygın ve yoğun olduğunu

söylemek mümkündür. Gerçekten de, bugün "küreselleşme" terimi, dört farklı düzlemdeki hızlı devinime işaret etmek üzere kullanılmaktadır:

1) Sermayeler,
2) Mallar,
3) İmge, simge ve fikirler,
4) İnsanlar.

Özellikle bu son iki düzlem, antropolojiyi özel olarak ilgilendirmektedir. Çünkü 20. yüzyılın neredeyse ortalarına dek doğduğu yerden ayrılmamış insanlar dünya nüfusunun büyük bölümünü oluştururken, bugün yeryüzünde 200 milyonu aşkın kişinin doğduğu yerden farklı bir yerde yaşadığı bildirilmektedir. 1950'li yıllardan itibaren harekete geçen göç, kırlardan kentlere, "azgelişmiş" ülkelerden "gelişmiş" ülkelere yönelmekte; bölgeler arasındaki büyüyen gelir uçurumu, "azgelişmiş" olarak nitelenen ülkelerde kronikleşen insani sorunlar, açlık, yoksulluk, siyasal istikrarsızlık, etnik-dinsel çatışmalar, küresel iklim felaketlerinin neden olduğu yerinden edilmeler bu göçü hızlandırmaktadır. Bu durumda, antropolojik "yerel" de büyük bir hızla değişime uğramaktadır; artık bir etnografın kendini tekil bir mekânla sınırlama olanağı yoktur; araştırma biriminin (köy, mezra, göçer grubu, kabile vb.) göç veren kollarının peşinden büyük kentlere, sanayileşmiş ülke merkezlerine doğru o da harekete geçecektir.

Öte yandan, durum "köyde kalanlar" için de artık eskisi gibi değildir. İletişim teknolojilerindeki baş döndürücü gelişme, fikir, imge ve simgelerin yeryüzü ölçeğinde, neredeyse "ışık hızında" devinimini olanaklı kılmıştır. Bu durum insanları, bugüne dek görülmemiş ölçüde birbirleriyle kültürel iletişime açık kılmaktadır.

Hiç kuşku yok ki tüm bu devinimler, çokuluslu şirketlerin (bkz. soru 45) etkinliği temelinde mümkün olmakta ve bir başka sürecin, kapitalist piyasanın yeryüzü ölçeğinde genleşmesi zemininde gerçekleşmektedir. Bu durum ise, bir yandan devinim halindeki insanlar arasındaki eşitsizliği büyütürken, kapitalist ekonominin yol açtığı iktisadi kırılganlık, sanayileşmiş toplumları da et-

kilemekte, sanayileşmiş metropollerde ırkçılık ve yabancı düşmanlığını gündeme getirebilmektedir.

İletişimin çok büyük bölümünün piyasa dolayımında gerçekleşmesi ise, fikir, imge ve simgelerin "metalaşması" yanı sıra, tektipleşme riskini de tetikler. Şöyle ki, gelişmiş ülke tüketicisi açısından günümüzde herhangi bir metropolün süpermarketinde uzak kültürlerin yiyecekleri, müzik kayıtları, el sanatlarından örnekler vb. bulmak, internetten dünyanın en ücra bölgelerinin kültürlerine değgin görsel malzemeye ulaşmak, balta girmemiş ormanlara safari düzenlemek, uzak dağ köylerine "ekolojik turlarla" ulaşmak, yeryüzünde sadece birkaç yüz kişinin konuştuğu bir dili öğrenmek, olanaklı hale gelmiştir. Ancak bu, yalnızca metropol "müşteri"lerine açılan egzotik kültürel ürünlerin, piyasaya çıkmasıyla mümkün olabilmektedir. Piyasayla bütünleşme ise bu ürünlerde (ve tabii üreticilerinde) hızlı bir dönüşüm yaşanmasına neden olmakta, bir yandan kendilerini yeni (Batılı) "müşterilerin" talepleri doğrultusunda yeniden yapılandırırken, bir yandan da para ekonomisine dahil olmalarına ve yerli topluluk içerisindeki eşitsizliklerin artmasına neden olmaktadır.

İnsanların, fikirlerinin, imge ve simgelerinin bu denli hızla devindiği bir durum, sosyal bilimlerdeki eski varsayımları da geçersizleştirmektedir. Bu devingenliği ve değişkenliği tanımlamak üzere önerilen postmodernite kavramı, en genel anlamıyla kurumlaşmış kural ve standartların, ayrım ve sınırların bulanıklaşıp dağılmasına gönderme yapmaktadır. İlk kez 1970'li yıllarda modernizmi izleyen eklektik, kuralsızlaştırıcı mimari tarzları tanımlamada başvurulan kavram, kısa sürede sosyal bilimlerde de bu "yeni" durumu betimlemede kullanılır olmuştur. Toplum bilimlerinde postmodernite ise, geleneksel standart, zıtlık, grup, sınır ve kimliklerin parçalandığı ve açıldığı bir durumu tanımlamaktadır.

Antropoloji, giderek karmaşıklaşan bu "yeryüzü manzaraları"yla baş etmek durumundadır ve artık konusunun belirli bir "mekân"da sabitlenmiş, "bozulmamış", "karışmamış", "saf" halklar olmadığının, böylesi "özselci" yaklaşımların ise birer yanılsama olduğunun giderek bilin-

cine varmaktadır. Günümüzde antropoloji, artan ölçüde kültürel "karışımlar", "melezlenmeler", "devinim ve dönüşümler", "sınır aşımları", "geçirimler", ama aynı zamanda bunların içerdiği "eşitsiz güç ilişkileri"nin antropolojisi olmanın bilincine varmaktadır. Ücra bir köyde, yerli halkın arasında yaşayıp notlar tutan antropolog imgesi, artık çok gerilerde kalmıştır. Günümüzde antropologlar da, içlerinde çalıştıkları halklar kadar devingen, "çok-yerli", "çok-dilli", "çok-kültürlü" olmak durumundadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Appadurai, A., 1998; *Modernity at Large -Cultural Dimensions of Globalization-*, Londra: University of Minnesota Press.
- Hall, S. (2004). "Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik", *Mürekkep*, 24-25: 59-77.
- Inda, J. X. ve R. Rosaldo (Der.), 2002; *The Anthropology of Globalization -A Reader-*, Inda, J. X. ve R. Rosaldo (Eds.), Malden, Mass ve Oxford: Blackwell Publishers.
- Jameson, F., 1984; "Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism", *New Left Review* 146: 53: 92.
- Latouche, S., 1993; *Dünyanın Batılılaşması*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ritzer, G., 1999; *Toplumun McDonaldlaştırılması -Çağdaş Toplumun Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme-*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- 2000; *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tomlinson, J., 1999; *Kültürel Emperyalizm -Eleştirel Bir Giriş-*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- 2004; *Küreselleşme ve Kültür*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları..
- Wallerstein, I., 1998; "Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir Şey Olabilir mi?", Kültür, *Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, A. D. King (Der.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

47 | Kültürel temasların yoğunlaşması, ne gibi sonuçlara yol açmaktadır?

Bir önceki soruda, dünyayı tek bir küresel piyasa ekonomisi çerçevesinde bütünleştirme girişimleri arka planında, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmelerin insanların, fikir, imge ve simgelerin devingenliğini arttırıp kültürler arası temasları yoğunlaştırdığını vurgulamıştık.

Ancak kültürel temasların genellikle eşitsiz iktisadi ve siyasal güç ilişkilerini içerdiğini kaydetmek, önemlidir. Bir başka deyişle, kültürlerin temasa geçişini yoğunlaştıran dürtü, sanayileşmiş ülkelerin **sömürgecilik** girişimleri ya da yeryüzünü tekil bir kapitalist piyasa olarak **yeniden biçimlendirme** yönelişidir.

Gerçekten de son 500 yılda kültürel etkileşimi en fazla etkileyen güçler, ticari yayılma ve sanayileşme olmuştur. 16. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına dek süren sömürgecilik siyasaları, sömürgeci devletlerin, sömürgeleştirdikleri halkların kendine yeterli geçim örüntülerini parçalayarak onları metropol için üretecekleri kapitalist "**dünya sistemi**"ne dahil etme biçiminde gerçeklenmekteydi. Sanayileşme bu süreci hızlandırmış, sömürge ve yarı-sömürgeleri metropol için önce bir hammadde, ardından da sınai yatırım alanları ve pazara dönüştürmüştür. İktisadi bağımlılığın, sömürgeler siyasal bağımsızlığına kavuştuktan sonra da süregittiğini, daha önce 45. Soruda gördük.

Bu gelişmeler, Batı ile Batılı-olmayan kültürler arasındaki temasları, bir başka deyişle **kültürleşme süreçlerini** hızlandırmış, yoğunlaştırmıştır. Ne ki bu temaslar, doğası gereği **eşitsiz** ilişkilerdir ve sömürgeleştirilen halklar açısından sonuçları en azından ilk başlarda "yıkım" olmuştur.

Gerçekten de sömürgeciler, yerlilerin topraklarına el koymalarının, yerli halklara bağışık olmadıkları Avrupa kökenli hastalıklardan kırılmaları dahil **soykırıma** varan kanlı müdahalelerde bulunmalarının ardından, sağ kalabilen yerlileri madenlerde, plantasyonlarda ve Sanayi Devrimi'nin ardından da fabrikalarda çalıştırmak üzere

yerinden etmiş, geçim ekonomilerini ve toplumsal-siyasal sistemlerini parçalamış, inanç sistemlerini dağıtmıştı. Yerli halklar açısından son derece yıkıcı olan ilk karşılaşmanın ardından, sömürgeci efendiler, yerlilerle kendi aralarında tahakküme dayalı bir ilişki tesis ettiler.

Yerli halkların kendilerine dayatılan tahakküm ilişkilerine tepkileriyse, oldukça geniş bir spektrum sergilemektedir. Tahakküm, James C. Scott'un da gösterdiği üzere, ender olarak tam anlamıyla hegemonik[33] olabilmektedir. Bunun dışında, ezilenler/ madunlar, iktidar ilişkilerinin dış kabuğunu oluşturan kamusal transkriptte, yani ezenlerle ezilenlerin birlikte bulunduğu iktidar ilişkileri sahnesinde, genellikle tahakküme boyun eğer görünseler de (kölenin efendisine, köylünün jandarmaya, öğrencinin öğretmene, karının kocaya, işçinin patrona saygı ve itaat göstermesinde olduğu gibi) ezilenlerin kendi başlarına kaldığı sahne gerisinde çeşitli biçimlerde direniş göstermektedirler. James Scott'un örtülü transkript adını verdiği bu direniş biçimleri, "bireysel kemirme stratejileri" biçiminde gelişebileceği gibi (Scott bunlara örnek olarak, alan araştırması yürüttüğü Malay köylerindeki vergi kaçırma yollarını göstermektedir. Köylüler vergi memurlarına eksik bildirimde bulunmakta, ayni ödemelerinde pirinç çuvallarını ağır çekmesi için suya batırmakta, taş koymaktadır, vb.) ezilenlerin kendi aralarında ezenleri alaya aldıkları fıkralar, şakalar, taklitler[34] vb. toplu biçimleri de alabilir.

Örtülü transkriptin direniş potansiyeli, ezilenlerin kitlesel olarak bir arada bulundukları mekânlarda açığa çıkarak kamusal bir görünürlük kazanabilecektir. Mitingler, grevler, cenaze törenleri, karnavallar gibi vesilelerde

---

33) İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci tarafından geliştirilen hegemonya kavramı, ezilenlerin iktidar ilişkilerini içselleştirerek onları "meşru" gördüğü bir duruma gönderme yapmaktadır. Hegemonya, genellikle (bir kısmı dinden beslenen) ideolojiler aracılığıyla sağlanır.

34) Kurnazlığıyla padişahın kızıyla evlenmeyi başaran yoksul Keloğlan, Yeşilçam sinemasında yoksul, saf görünümlü ama her zaman güçlü muarızlarını alt eden Kemal Sunal ya da İlyas Salman karakterleri bu "toplu örtülü transkript"e örnek gösterilebilir.

ezilenler kalabalıktan ve anonimlikten cesaret alarak tepkilerini kamusal olarak sergileyebilir.

Güney Afrika'da çalışan Britanya kökenli antropolog Max Gluckman'ın gündeme getirdiği **başkaldırı ayini** kavramı, bu konuda yol gösterici olabilecektir. Gluckman, ayinlerin, daha önce Victor Turner'ın da irdelediğini gördüğümüz (bkz. 41. Soru) rol **tersyüzlüğü** özelliklerinin kritik önemine işaret ederek, gündelik yaşama hükmeden normların ayin, karnaval, festival vb. görüngülerde askıya alınışının, ezilenlerin tepkilerini dile getirerek toplumdaki mevcut gerilimlerin giderildiği bir ortama yol açtığını söyler. Çeşitli Güney Afrika topluluklarında saptadığı kadınların kocalarına ve kayın akrabalarına, uyrukların krallarına karşı hakaretlerle meydan okuduğu ayinleri "başkaldırı ayinleri" olarak tanımlamaktadır.

Mikhail Bakhtin (2005) ise, ortaçağ Avrupa'sındaki halk "performansları"nı irdelediği kitabında, "başkaldırı ayinleri"nin her zaman mevcut düzeni pekiştirecek tarzda işlemeyebileceğine, tahakkümün güçlü bir eleştirisi ve kurulu düzene tepkiye dönüşebileceğine işaret etmektedir. Yine Bakhtin'e göre ezilenlerin, "aşağı tabaka"nın, madunların bir araya geldiği meyhaneler, tavernalar, publar, kurulu düzene ve egemen ahlak anlayışına meydan okuma mekânlarına dönüşebilmektedir.

"Örtülü transkript" uygun ortamını bulduğunda, **silahlı mücadele** olarak da ortaya çıkabilmektedir. Britanya sömürgeciliğine karşı uzun bir süre silahlı mücadele veren Güney Afrika Xhosaları, Amerikalı kolonistlere, ardından da ABD'ye karşı yüzlerce yıl savaşan Apacheler, Powhatanlar, Zuniler, Creekler, Nachezler, Siouxlar; İspanyol ve Portekiz sömürgeciliğine karşı ölümüne savaşan Latin Amerika yerlileri...[35] Daha yakın tarihlerde ise, Filipin-

35) Amerika kıtalarının sömürgeleştirilmesi ve yerlilerin direnişi konusunda bkz. S. Özbudun, "Vardık, Varız, Varolacağız: Bir Yok Edilemeyiş Öyküsü", http://www.mavidefter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=328:qvardk-varz-varolacazq-ya-da-bir-qyokedilemeyiq-oeykuesue&catid=54:sibelozbudun&Itemid=92

lerde Ferdinand Marcos'un hidroelektrik santral projesine karşı, 90.000 kişiyi besleyen taraçalı tarım sistemleri tehlikeye düşen Igorotların silahlı direnişi, Sudan'da 1989'da iktidara geçen askeri hükümetin, Nil Nehri üzerinde güneydeki Dinka ve Nuer gibi çoban kabilelerin otlaklarını tehlikeye atacak bir sulama ve tarımsal alan açma projesini başlatması üzerine patlak veren iç savaş, İngiltere'de İrlandalıların, İspanya'da Basklıların, Türkiye'de Kürtlerin yürüttüğü özgürlük ve özerklik mücadeleleri... buna örnek gösterilebilir.

Günümüzde direnişin bir başka biçimi ise, madunların örgütlenerek kendi koşullarının belirlenmesi mücadelesini doğrudan üstlendikleri, sivil toplum örgütleridir (STÖ'ler). STÖ'ler uluslararası düzlemde etki yapabilecekleri gibi, ulusal, bölgesel ve yerel düzlemlerde de faaliyet gösterebilmekte, devletlere (ve son dönemlerde artan ölçüde ÇUŞ'lara) karşı sivil alanı genişletme ve ezilenler arasındaki dayanışmayı güçlendirme yolunda uğraş vermektedirler. Bugün yerli halklar arasında, onların koşullarını kendi iradeleri doğrultusunda iyileştirmek üzere faaliyet gösteren binlerce STÖ söz konusudur.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Bakhtin, M.; 2005; *Rabelais ve Dünyası*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Scott, James C., 1995; *Tahakküm ve Direniş Sanatları -Gizli Senaryolar-*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özbudun, S., 2006; *Latin Amerika Yerlileri*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.

48 Bugün dünyada yaygın biçimde ortaya çıkan etnik çatışmalar ve ırkçılık sorunları nasıl açıklanabilir?

Son 400 yılda dünyanın çehresini radikal biçimde değiştiren sömürgecilik, ulus-devlet biçimlenişi, küreselleşme gibi süreçler ve bunların sonucunda yoğunlaşan kültürel temasların sonuçlarından birisi de **etnisite** ve **ırk** kavramlarının biçimlenişi ve bunlarla bağlantılı **etnik çatışmalar** ve **ırkçılık** sorunlarının tırmanışa geçmesidir. **Etnisite** ya da **etnik aidiyet** ve onunla bağlantılı "etnik çatışmalar" daha çok ulus-devlet biçimlenişiyle ilişkili gözükürken, **ırkçılığın** ise, sömürgeciliğin bir getirisi olduğu söylenebilir.

Grekçe "**ethnos**" sözcüğü, site-devlet ya da "**polis**"in zıddı olarak, ilkçağda Kuzey Yunanistan'daki gevşek kabile örgütlenmelerine gönderme yapmak üzere kullanılmaktaydı. Günümüzdeyse, kesin bir siyasallıktan çok, dil, gelenek, kan, soy vb. bağlarına gönderme yapan bir kültürel kimlik atfını işaret etmektedir. Bir etnik grup, kendini ortak bir ad, reel ya da tahayyül edilmiş ortak bir coğrafi köken, ortak inançlar, dil, dayanışma duygusu, ortak simgeler, tahayyül edilen ortak atalar vb. ile tanımlayabilmektedir.

Frederick Barth'ın (2001) orijinali 1969'da yayımlanan ve bu alanda çığır açan çalışmasından itibaren, antropolojide vurgu "etnik gruplar"ın kendisinden ziyade, gruplar arasındaki ilişkilere kaymıştır ve etnik öztammlamaların **durumsal** niteliği üzerinde durulur. Bu kavrayışa göre etnik kimlik ezelden ebede süregiden bir "öz"dense, farklı gruplar arasındaki ilişkilerin nitleiğinden kaynaklanan "pozisyon alışlar"dır ve etnik öztanımlar iktisadi, siyasal, toplumsal durumlara göre değişkenlik sergileyebilmektedir.

Bugün dünyada (kimileri birkaç on kişi tarafından) beş bin kadar dil konuşuluyor. Oysa yeryüzündeki bağımsız devlet sayısı ise 200'ü geçmiyor. Şu halde, devletlerin hemen tümünün "çok-dilli", dolayısıyla da çok-etnili olduğu, bir vakıadır. Ulusal sınırları dahilinde ikinci, üçüncü... dillerin konuşulmadığı bir ülke, büyük olasılıkla

yoktur; ancak bu durumla yüzleşmeye hazır olmayan pek çok devlet bulunuyor. Yeryüzü dilleri açısından en az çeşitliliği sergileyen Avrupa Kıtası'nda dahi, 48 devlet 38 dili "resmi" kabul etmesine karşın, konuşulan dil sayısı 240'tır.[36] Göç, savaş ve ilhaklar, emperyal geçmiş ve sömürgecilik, nüfusta heterojenleşmeye yol açan siyasal-toplumsal olaylardır.

Etnik gruplar arasındaki ilişkileri sorunlu hale getiren etmenler arasında, kaynakların etnik gruplar arasında eşit dağıtılmadığına ilişkin inanç, önemli bir rol oynamaktadır. Ulusal sınırlar üzerinde yaşayan ulusal topluluğun kültürel olarak türdeş olmasını öngören ulus-devlet ideolojisi, yani milliyetçilik de (özellikle kaynakların adaletsiz dağıtımına ilişkin kanılarla beslendiğinde) etnik çatışmaların zeminini oluşturabilmektedir.

Öte yandan, nüfus hareketlerinin azgelişmiş bölgelerden sanayileşmiş ülkelere yöneldiği ulusaşırı göçler, özellikle de iktisadi kırılganlık momentlerinde gelişmiş ülkeler bünyesinde etnik sorunlara ve ırkçılığa yol açabilmektedir.

Çok-etnili bir toplumda etniler arası ilişkiler, barışçıl ya da çatışmalı, farklı biçimler alabilmektedir. Şimdi bu biçimleri, anahatlarıyla tanımaya çalışalım:

Asimilasyon: "Ulus"u karakterize eden hâkim etnik grup, diğerlerini kendi kültürel kimliği içerisinde özümseyerek eritebilir. Asimilasyon, kaynaklara erişimin hâkim grup içerine katılmaktan geçtiği düşüncesiyle azınlık[37] grup tarafından gönüllüce benimsenebileceği gibi, hâkim grubun dayatmalarıyla, yani zorla-kültürlenme biçiminde de gerçekleşebilmektedir. Bir etnik grubun kültürünün yasaklanması ve grubun hâkim kültürü benimsemeye zorlanması, uç biçimiyle **etnik kıyım** ya da **ethnocide** adım alır.

Ayrımcılık: Bir grup üyelerine zarar veren politi-

36) Durk Gorter vd., "Benefits of linguistic diversity and multilingualism", *Sustainable Development in a Diverse World*, Position Paper of Research Task 1.2., s.8.

37) Azınlık kavramı burada sayısal bir azlıktan çok, iktisadi, siyasal ve toplumsal kaynaklara erişimde dezavantajlı olma halini tanımlamaktadır.

ka ve uygulamalardır. Ayrımcılık **hukuksal**[38] (*de jure*. ABD'nin güney eyaletlerinde 1960'lı yıllara dek sürdürülen siyahlara karşı ayrımcı yasalar ya da Güney Afrika Cumhuriyeti'nde 1994 yılında son verilen Apartheid rejimi örnek verilebilir) ya da **fiili** (de facto)[39] olabilir.

Ya da **tutumsal** ve **kurumsal** tiplerini ayırt etmek mümkündür. **Tutumsal ayrımcılık**, insanların bir gruba karşı **önyargılı**[40] oldukları için grup mensuplarına karşı ayrımcılık uygulamasıdır: Tutumsal ayrımcılık, belirli bir grubun mensuplarına kiralık ev vermeme, mahallede barındırmama, sözlü ya da fiili tacizde bulunma, malına ya da canına kast etme gibi çeşitli biçimler alabilir. **Antietnik** tutumsal ayrımcılığın en uç biçimi, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün "bir ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel grubu yok etme kastıyla işlenmiş eylemler" olarak tanımladığı **soykırımdır**. Soykırım toplu cinayetleri, zorunlu iskânı, sınırları dışına çıkartma yani tehciri ve kitlesel açlığa maruz bırakmayı içerebilir.

Kurumsal ayrımcılık da, **azınlık** grup mensuplarına eşit hak ve fırsatlar tanımayan ya da onlara zarar veren program, siyasa ve uygulamalardır. Genellikle toplumda mevcut önyargılardan beslenmekle birlikte, genellikle daha az kişisel ve kasıtlıdırlar. Örneğin, yerel yönetimlerin toksik atıkları etnik azınlıkların daha yoğun yaşadığı bir bölgede depolama kararı alması, onların daha örgütsüz olduğu ve daha az itiraz edecekleri varsayımına dayanabileceği gibi, etnik azınlıkların yoksullar arasında daha yüksek oranlarda temsil edilmesinin, onların daha çok ihmal edilen bölgelerde yaşamalarının bir sonucu da olabilmektedir. Ya da kentsel "çöküntü alanları"nda yaşayan yoksulların, bölgenin itibar kazanması sonucu yerinden edilmesi, etnik bir iskâna dönüşebilmektedir.

Ayrımcılığın biyolojik temele dayandırılması, yani fi-

---

38) De jure: Yasalar tarafından desteklenen.

39) De facto: Yasalar tarafından desteklenmemekle birlikte uygulanan.

40) Önyargı, bir grubun varsayılan davranış, değer, yeti ya da özellikleri nedeniyle aşağılanması.

ziksel olarak "farklı" olduğu düşünülen gruplara yöneltilmesi ise, ırkçılık olarak adlandırılmaktadır.

Bir ulus devlet içerisinde etnik gruplar arasındaki ilişkilerin göreli barışçıl olarak sürdürülmesi de mümkündür. Bu ise, Barth'm Batı Pakistan ile Afganistan'ın sınır bölgesinde yaşayan Swat Pathanları arasında teşhis ettiği çoğul toplum, çoğulculuk ya da çok-kültürcülük gibi biçimler alabilmektedir.

Barth'ın çoğul toplum modelinde, farklı etnik gruplar, farklı ekolojik nişleri işgal ettiklerinden ya da farklı iktisadi faaliyetlerde uzmanlaşmış olduklarından, kaynaklar konusunda birbirleriyle rekabet etmemekte, tersine, tamamlayıcı ilişkileri sürdürmektedirler. Çoğul toplum modelinde etnik gruplar arasındaki ilişkilerin eşitlikçi olması gerekmemektedir. Yalnızca, arada iktisadi rekabet olmadığı için gruplar varlıklarını göreli barışçıl bir ortamda sürdürmektedir.

Çoğulculuk, bir devlet içerisindeki belli başlı etnik grupların siyasal temsilcileri aracılığıyla devlet mekanizmalarında temsili anlamına gelmektedir. Farklı dilsel/kültürel unsurlardan oluşan Belçika, Hollanda, İsviçre gibi federatif yapılar, bu tipe örnek gösterilebilir.

Nihayet, 1970'li yıllardan itibaren, ABD, Kanada ve Avustralya gibi, kolonlarla nüfuslandırılmış ülkelerde uygulanmaya konularak buradan AB ülkelerine de geçen çok-kültürcülük kavrayışı, bir ulus-devlet içerisinde farklı kültürel grupların bulunmasının olumlanması üzerine yerleşir. İdeal olarak çok-kültürcü siyasalar güden ülkelerde azınlıktaki kültürel grupların kendi kültürlerini sürdürürken aynı zamanda içerisinde yer aldıkları topluluğun kültüründe de toplumsallaşmaları beklenmektedir. Çok-kültürcülük, anadilde eğitim, anaakım dışındaki dinsel inançların engellenmeyle karşılaşmaksızın dışavurumu, kültürel adetlerin özgürce sürdürümü, etnik medya gibi uygulamalarda tezahür ederken, azınlıkların karar alma mekanizmalarına katılmasını, yani siyasal temsilini öngörmez. Bunun yanı sıra, azınlık gruplara yönelik herhangi bir iktisadi desteği varsaymadığı için, ABD, Kanada, AB ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerde, göçmen grupların

"etnik gettolar" halinde toplumun geri kalanından tecrit olmasına yol açmakla eleştirilmiştir. Latin Amerika'daki azınlık grupları, bu eleştirilerden hareketle, kendilerini çok-kültürcü olarak değil, kültürlerarasılık (interculturalidad) yandaşları olarak tanımlamaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Barth, F., 2001; *Etnik Gruplar ve Sınırları*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Parekh, B., 2002; *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek -Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori-*, Ankara: Phoenix.
- Somersan, S., 2004; *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Wallerstein, I. (Der.), 1995; *Irk, Ulus, Sınıf -Belirsiz Kimlikler-*, İstanbul: Metis Yayınları.

49 Antropoloji literatüründe "yoksulluk" üzerine çalışmalar var mıdır? "Yoksulluğun etnikleşmesi" ne demektir? "Yoksulluk kültürü" nedir?

Küreselleşmenin mevcut evresinin, gelişmiş ülkelerde merkezileşen sermayenin, 1970'li yılların başlarındaki petrol krizinin tetiklediği yeni arayışlar ile iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki büyük yeniliklerin çakışmasından kaynaklandığına daha önce değinmiştik. Petrol krizinin neden olduğu üretim maliyetlerindeki ani artış, sanayileşmiş ülkelerdeki ÇUŞ'ların yatırımlarını emeğin bol ve ucuz olduğu azgelişmiş ülkelere yöneltmesine yol açtı. Böylelikle, mikroelektronik, bilişim, finans, halkla ilişkiler vb. sektörlere yönelen Batı ülkelerinin "paslanmış kuşak" olarak nitelenen sanayilerinde istihdam durağanlaşırken, Asya ve Latin Amerika'da yeni sınai ekonomiler

ortaya çıkacaktır. Bu durum hiç kuşkusuz ki, aralarında çok miktarda göçmen işçinin de bulunduğu eski sanayi işçileri arasında işsizlik ve yoksullaşmaya yol açacaktır.

Öte yandan, "azgelişmiş" ülkelerdeki sanayileşme, öngörüldüğü üzere gelişmiş ülkelere (günümüzde "Kuzey" ülkeleri olarak da adlandırılmaktadır) göçü durdurmamış, ancak nitelik değişikliğine uğratmıştır. Gelişmiş ülkeler kentlerine yönelen göçü engellemek üzere birbiri ardı sıra sıkı yasal ve polisiye düzenlemelere giderken, metropollerin varoşlarında "kaçak" olarak yaşayan, son derece düşük ücretlerle kayıtdışı olarak çalışmaya razı "etnik" varoşların oluşmasını engelleyememiştir. Geçmişteki örgütlü, sosyal güvencelere sahip, çocuklarını okutabilen, mütevazı da olsa insanca geçinmesini, hatta birikim yapmasını sağlayacak bir gelir elde edebilen, kendi elçiliği tarafından kollanan "göçmen" işçinin yerini, sürekli polis kovuşturması altında yaşayan, en marjinal işlere razı ve her türlü istismara karşı savunmasız "kaçak işçi" almıştır.

Gelişmiş ülkelerdeki "sanayisizleşme", işçi örgütlenmelerini de derinden etkileyecektir. Sendikalar sanayileşmiş ülke yurttaşları olan üyeleri açısından dahi büyük ölçüde kan kaybederken, güvencesiz ve kayıtsız kaçakların gereksinimlerine cevap verememektedir. Bu durumda gelişmiş ülke metropollerinin varoşlarında yığılan kayıtsızlar için tek sığınak, kimi zaman suç örgütlerini de içerebilen "etnik cepler" olmaktadır. Akrabalık-hemşerilik dayanışması, kültürel/dinsel cemaatleşme, yaşamak zorunda kaldıkları zorlu koşullarda, tek sığınakları olarak gözükmektedir.

Öte yandan, kuzey kentlerinin eteklerinde biriken bu etnik varoşlar, işsizliğin yüzde 10'lu hanelerde seyrettiği, konumları kırılganlaşmış gelişmiş ülke yurttaşları arasında da bir tehdit olarak algılanmakta, kentlerdeki bozulmanın, kalitesizleşen yerel hizmetlerin, yükselen işsizlik ve suç oranlarının, şiddetin "günah keçisi" olarak görülmektedir. İlginç bir rastlantıdır ki, "çok-kültürcü" politikaların devreye sokulduğu 1980'li yıllar aynı zamanda

Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika ülkelerinde ırkçılık ve yabancı düşmanlığının da tırmanışa geçtiği bir döneme denk düşmektedir. Bu tırmanış kısmen, azınlık grupların iktisadi dezavantajları üzerinde kafa yormayan bir "çok-kültürcülük" anlayışının, bir yandan da halkın hoşnutsuzluğunu manipüle ederek ellerini güçlendirme çabasındaki neonazi, neofaşist hareketlerin çabalarının bir sonucudur.

Bu durum, antropolojinin çözüm üretebilmek amacıyla üzerinde çalışabileceği bir bağlamı oluşturmaktadır. Çünkü "yeni" yoksulluk, yanız iktisadi ve toplumsal değil, aynı zamanda ayrımcılık, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, "İslamophobia" gibi kültürel veçheleri de olan bir durumdur.

Bu koşullar altında, 1940'lı yıllarda ABD'li antropolog Oscar Lewis'in 1960'lı yıllarda gündeme getirdiği yoksulluk kültürü söyleminin sağ politikacılar eliyle yeniden yükseltildiği görülmektedir. Lewis'e göre yoksulluk koşullarına bir uyarlanma stratejisi olarak "yoksulluk kültürü", aile içi toplumsallaşma mekanizmaları aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılan, kendine özgü bir yapısı ve savunma mekanizmaları olan bir yaşam tarzıdır. Yoksulluk kültürü, geniş toplumun başlıca kurumlarına katılım yetersizliği, düşük eğitim düzeyi, örgütsüzlük, kırılgan aile koşulları ve geniş toplumun yetke kurumları karşısında kuşkucu/sakınmacı bir tutumla belirlenmektedir. Ortaya atıldığı yıllarda ABD sağı tarafından, yoksulluğun kendi kendini üreten, geçirimsiz bir "kültür" oluşturduğu, yani deyim yerindeyse yoksulların "kültürleri" nedeniyle yoksul oldukları biçiminde yorumlanan "yoksulluk kültürü" fikri, bugün de onlara yönelik dışlama süreçlerinin meşrulaştırılmasında başvurulan bir argüman olarak kullanılmaktadır. Üstelik de yoksulların ana gövdesini etnik olarak farklı "ötekiler"in oluşturduğu, bir başka deyişle etnik hatlarla yoksulluk hatlarının büyük ölçüde örtüştüğü ortamlarda, yoksulluğu (örneğin uygulanan neoliberal politikalarla değil de) kültürel terimlerle açıklamak, ideolojik yanılsamaları daha da beslemektedir. Oysa Oscar Lewis "yoksulluk kültürü" dediği görüngünün geçirimsiz ve çıkışsız olduğu

fikrini reddediyor, yoksulların sınıf bilincine erişmesi ve örgütlenmesiyle üstesinden gelinebileceğini söylüyordu.

Görüldüğü üzere günümüzde iktisadi, siyasal, toplumsal ve kültürel vektörler bir arada ve iç içe işlemektedir; bugünün dünyasını anlayabilmek, bunların her birinden yararlanabilen bir analiz çerçevesini gerektirecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Chossudovsky, M., 1999; *Yoksulluğun Küreselleşmesi - IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü-*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Erdoğan, N. (Der.), 2002; *Yoksulluk Hâlleri - Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri-* İstanbul: De-Ki Yayınevi.
- Özbudun, S., 2003a; "Etnikleşen Yoksulluk, Faşizm ve Çokkültürcülük Üzerine", S. Özbudun, *Kültür Halleri* içinde. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Özbudun, S., 2003b, "Küresel bir 'Yoksulluk Kültürü' mü?" S. Özbudun, *Kültür Halleri* içinde, Ankara: Ütopya Yayınevi.

12. Bölüm
TÜRKİYE'DE ANTROPOLOJİ

50 | Türkiye'de antropoloji çalışmaları ne durumdadır? Tarihçesi nasıldır?

Antropoloji tarihi çalışmalarına getirilen eleştirilerden biri, bu tarihin fazla Anglosakson-merkezci oluşu, bir başka deyişle Britanya ve ABD antropoloji gelenekleri üzerinde odaklanırken, öteki antropolojileri fazla dikkate almamasıdır. Bu nedenledir ki, 1990'ların sonlarından itibaren, dünyanın farklı antropoloji gelenekleri arasında ABD/Britanya-merkezli olmayan diyalog çabaları hızlanmıştır.[41]

Pek çok ülkede olduğu üzere Türkiye'de de antropolojinin tarihini, 1. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim görmek üzere Avrupa ülkelerine gönderilen tıp öğrencilerinin buralarda tanıştıkları Darwinci ve Lamarckçı tezlerden etkilenerek ülkeye evrimciler olarak dönmeleriyle başlatmak mümkündür. Osmanlı evrimcileri, evrime bilimsel bir ilgi

41) Bu alanda başvurulabilecek önemli bir e-kaynak, *World Anthropologies Network*'dur (WAN: Dünya Antropolojileri Ağı). İngilizce ve İspanyolca dillerinden izlenebilecek olan sitenin web adresi: http://www.ram-wan.net/

duymaktansa, bu düşünceleri yıkılma halindeki imparatorluğu reforme ederek ilerletecek argümanları desteklemek üzere benimsemiş görünür. O zamanlar etnografya/etnoloji adlarıyla anılan sosyal/kültürel antropoloji ise, daha çok "ulus" olarak tahayyül edilecek olan Türk halkının kültürel verilerini incelemeyi hedefleyen bir disiplin olarak, Türkçü akımların yükselişe geçtiği 2. Meşrutiyet sonrasında ilgi odağına yerleşir.

Cumhuriyet sonrası Türk sosyal bilimlerinin biçimleniş süreci, 1940'lı yıllar bir dönüm noktası kabul edilmek kaydıyla, 1920-40 ve 1940-80 olarak dönemselleştirilebilir. 1920-40 dönemi bir ulus-kuruculuk dönemidir ve bu dönemde kuruculuk misyonu tüm kaygıların önüne geçmektedir. Bu döneme, güdümlü bir sosyal bilim anlayışının damgasını vurduğu söylenebilecektir. Devlet eliyle popülerleştirilen sosyal bilimlerin (ki bu popülerleştirme iki kurum üzerinden yürütülmektedir: Türk Ocakları ve onların lağvedilmesiyle birlikte yerlerini alan Halkevleri) iki hedefi vardır: Halkı Cumhuriyet idealleriyle biçimlendirmek ve aydını yerelleştirmek.

İlk dönemde antropoloji genel anlamda "fizik antropoloji" olarak kavranılmaktadır; fizik antropoloji, misyonu Türk "ırkı"nın fiziksel özelliklerini saptamak, onu diğer ırklardan ayırt etmek ve Türklerin uygarlık-kurucu bir ırk olduğunu kanıtlayacak delilleri araştırmak olan, tarihe yardımcı bir disiplin olarak kurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, "ulusal kültür"ün içeriğini saptama açısından folklorik bir "etnografya" revaçtadır.

2. Dünya Savaşı'nın ardından, özellikle de Almanya'nın yenilmesiyle birlikte ırkçı tezlerin gözden düşmesi, (fizik) antropolojide de bir durağanlaşmaya yol açacaktır. Türk sosyal bilimlerinde 1940'lar, ama daha belirgin bir biçimde 1950'li yıllarda, meyvelerini 1960'larda vermeye başlayacak, göreli/görünürde bir "özerkleşme" olduğu söylenebilir. Bu dönem, aynı zamanda Türk sosyal bilimlerinin ABD sosyal bilim anlayışının etkisine girdiği bir sürece denk düşer. ABD'de sosyal bilim öğrenimi gören Türk sosyal bilimcileri, pozitivist, ampirisist ve özellikle

de "kalkınma" literatürünün etkisi altında bir sosyal bilimin ülkeye naklinde etken olmuştur.

Böylelikle 1940'lar sonrası Türk sosyal bilimlerinde "kalkınmacılık" anlayışının benimsendiğine tanık oluruz. Bu bilimciler, ülkeyi "çağdaş uygarlık seviyesi"ne çıkarmada, özellikle de kırsal kalkınmanın gerçekleşmesinde kendilerine önemli bir pay biçmektedir.

Türkiye'de 1960 darbesiyle birlikte planlı iktisada geçilecektir: Bu, sosyal bilimlerin göreli değer kazanmasını sağlayan bir gelişme olmuştur. Sosyal bilim(ci)ler, en azından kuramsal olarak planlamanın asli unsuru olarak sunulmaktadır.

Türk sosyal bilimlerinin bu ikinci döneminde antropoloji Volkskunde özelliğini taşıyan halkbilime bitişik etnografyadan ayrışarak, "köy sosyolojisi/community studies" alanı altında sosyoloji ile kaynaşmıştır. Böylelikle 1950'li yıllardan itibaren hangi araştırmaların "sosyolojik", hangilerinin "antropolojik" olarak tanımlanabileceği, oldukça sorunlu bir sorudur. Nitekim, dönemin sosyologları da aradaki ayrımı ifadede güçlükler çekmektedir. Dönemin sosyal bilim literatüründe (sosyal) antropoloji "ilkel toplumların bilimi" ya da "kültür odaklı bir bilim" olarak tanımlanır. Buna karşılık, sosyal/kültürel antropolojinin okutulduğu tek akademik birim olma ayrıcalığını uzun süre elinde tutan DTCF çıkışlı antropologların araştırmaları ise folklorik verilerle bezenmiş, ansiklopedik etnografiler olarak devam edegelir.

Türk antropolojisi, en azından 1980'li yıllara dek, iki sorunsal çevresinde gelişmiş gözükmektedir: Ağırlıklı olarak "milliyetçi" eğilimli sosyal bilimciler tarafından sürdürülen "ulus"un kültürel imali çabası, genel olarak Türk etnisitesini (Yörükler, Türkmenler, Tahtacılar vb.) ilgi odağına yerleştirirken, "ötekiler"i (Kürt, Çerkez, Laz, Roman...) ya "yok" sayar ya da "Türklük" ile kökensel ilişkilerini kanıtlamaya yönelik ele alır. Buna karşılık daha çok sol eğilimli sosyal bilimcilerin ilgi duyduğu "kalkınmacı" ekol ise, ağırlıklı olarak kırsal kalkınmanın sağlanması konusunda bilgi-veri sağlamak olarak tanımlar

misyonunu ve ABD sosyolojik modellerinden hareketle, toplumsal yapı ve değişim analizleri üzerinde odaklanır. "Toplum" bu tip çalışmalarda genellikle kültürel açıdan nötr bir görüngü olarak ele alınmakta, kültürel özelliklere (evlilik, doğum, ölüm adetleri, dinsel inanışlar vb.) ancak değişimin imleyicisi olarak değinilmektedir.

1990'lı yıllara dek sosyal bilimler arasında dahi "marjinal bir alan" olarak görülen antropoloji, "kültürel kimlik" sorunlarının öne çıkmasıyla birlikte bir kez daha değer kazanacak, bu da o güne dek yalnızca üç üniversitede (DTCF, İstanbul Üniversitesi ve sadece lisansüstü öğrenim olmak üzere Hacettepe Üniversitesi) faaliyet gösteren antropoloji/etnoloji bölümlerinin sayısında hızlı bir artışa neden olacaktır. Şu an Türkiye'de 10 üniversitede lisans düzeyinde antropoloji öğretimi yapılmaktadır.[42] Pek çok üniversitede de lisans programlarına antropoloji dersleri dahil edilmiştir. Son yıllarda telif ya da çeviri çok sayıda antropoloji kitabı yayımlanırken, pek çok genç antropolog da Anadolu'da mevcut çeşitli kültürel gruplar, inanç sistemleri, farklı geçim örüntüleri, göç, kentsel sorunlar vb. üzerine çok sayıda alan araştırmasına dayalı tez hazırlamıştır/hazırlamaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR ve OKUMA ÖNERİLERİ

- Aydın, S., 2002; "Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü"; Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed..) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm II*: 344- 369. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdentuğ, S. A. ve P. J. Magnarella, 2002; "Türkiye'deki Üniversitelerde 'Sosyal Antropoloji'nin Dünü ve Bugünü: Biyo-bibliyografik bir Değerlendirme" *Folklor/Edebiyat*, VI:22, 2000/2: 43-104.
- Kansu, Ş. A., 1946; "The Place of Anthropology and

42) Bkz. http://www.antropoloji.net/index.php?Itemid=6&id=4&option=com_content&task=view.

Ethnology in Turkish Universities, and Works and Studies Carried on in that Field", *Man*, Vol.46: 141-142.

- Kıray, M.. 1970; "Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler", *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi, Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Türk Sosyal Bilimler Derneği Seminerinde Sunulan Bildiriler (23-25 Şubat 1970)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, D-11.
- Magnarella, P. J. ve O. Türkdoğan, 1976; "The Development of Turkish Social Anthropology", *Current Anthropology*, 17:2:263-274; Reprinted in Paul J. Magnarella, "Anatolia's Loom -Studies in Turkish Culture, Society, Politics and Law-", *Analecta Isisiana* XXX, The Isis Press, 1998.
- Maksudyan, N., 2005; *Türklüğü Ölçmek -Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi, 1925-1939-*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Özbudun Demirer, S., 2010; "Anthropology as a nation-building rhetoric: The shaping of Turkish anthropology (from 1850s to 1940s)", *Dialectical Anthropology*, DOI: 10.1007/s10624-010-9210-x
- Özmen, A., 2008; "Antropoloji Ne İşe Yarar", http://www.diyarbakirsanat.org/ etkinlik. asp?type=7&id=830.
- Öztürkmen, A., 1998; *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları.

50 SORUDA KİTAP DİZİSİ

YAYIMLANMIŞLAR

50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi
Prof. Dr. Metin Özbek

50 Soruda Aydınlanma
Afşar Timuçin - Ali Timuçin

50 Soruda Görelilik Kuramları
Doç. Dr. İbrahim Semiz

50 Soruda Deprem
Prof. Dr. Haluk Eyidoğan

50 Soruda Büyük Patlama Kuramı
Prof. Dr. Metin Hotinli

50 Soruda Yer'in Evrimi
Prof. Dr. Mehmet Sakınç

50 Soruda Yaşamın Tarihi
Dr. Deniz Şahin

50 Soruda Arkeoloji
Prof. Dr. Mehmet Özdoğan

50 Soruda Matematik
Prof. Dr. Şahin Koçak

50 Soruda Evren
Çağlar Sunay

50 Soruda Psikiyatri
Doç. Dr. Ali Nahit Babaoğlu

50 Soruda Antropoloji
Doç. Dr. Sibel Özbudun-Dr. Gülfem Uysal

50 Soruda Bilim ve Bilimsel Yöntem
Ed. Alâeddin Şenel

50 Soruda Dil Felsefesi
Doç. Dr. Atakan Altınörs

50 Soruda Üniversite
Prof. Dr. İzge Günal

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

antropoloji

Sibel Özbudun-Gülfem Uysal

İnsanı bütün yönleriyle inceleyen antropolojiyi, fiziksel-biyolojik ve sosyal-kültürel tüm boyutlarını içeren geniş bir kapsamla ele alan 50 Soruda Antropoloji, "50 Soruda" dizisinin 12. kitabı. Yazarlar Sibel Özbudun ve Gülfem Uysal'ın, salt küçük ölçekli toplumları değil, günümüz dünyasını/insanını anlama girişimi olduğunu vurguladıkları antropolojiye dair doyurucu bir çerçeve sunarken geçtikleri kimi sorular şöyle:

Antropoloji neyle uğraşır, temel soruları nelerdir? Biyolojik antropoloji, adli antropoloji nedir? Sosyal/kültürel antropolojide belli başlı kuramlar nelerdir? "Mülkiyet" kavramı her kültürde aynı anlama mı gelmektedir? Siyasal antropoloji nedir? Devlet nedir, devletin biçimlenişine dair belli başlı kuramlar hangileridir? Sömürgecilik nedir? Feminist antropolojinin başlıca tezleri nelerdir? Ensest tabusu nedir? Din toplumsal değişme ile ilişkilendirilebilir mi? Antropolojide büyü, ayin, mitos nasıl ele alınır? Lingüistik antropoloji neyle uğraşır? Günümüzün uygulamalı antropolojisiyle sömürgeci dönemin "pratik antropoloji"si arasında ne fark vardır? Küreselleşme süreçleri antropolojiyi nasıl etkilemektedir? "Yoksulluğun etnikleşmesi" ne demektir?

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

ISBN 978-605-5888-23-7